

VOJIN DIMITRIJEVIĆ STRAHOVLADA

PIESCANIK

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.72/.73
341.231.14
323.28
327.88::323.28(100)

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Војин, 1932-2013
Strahovlada : ogled o ljudskim pravima i državnom teroru / Vojin
Dimitrijević ; - Beograd : Peščanik : Fabrika knjiga, 2016 (Beograd : Standad 2).
– 203, 221 str. ; 22 cm

Nasl. str. prištampanog engl. prevoda: The Reign of Terror : a study on
human rights and state terror / Vojin Dimitrijević; translated by Ana
Knežević Bojović. – Str. 7-8: Strahovlada – vladavina strahom
ili vladavina straha? / Vesna Rakić-Vodinelić. – Napomene i bibliografske
reference uz tekst. – Bibliografija: str. 201-203.

ISBN 978-86-86391-31-5 (Peščanik)

а) Права човека б) Политичко насиље с) Међународни тероризам

COBISS.SR-ID 226061580

Vojin Dimitrijević

STRAHOVLADA

Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru

Beograd, 2016

Posvećeno Branislavu Dimitrijeviću, žrtvi terora
(Svilajnac, 1895 – koncentracioni logor Bergen-Belsen, 1945)

SADRŽAJ

STRAHOVLADA – VLADAVINA STRAHOM ILI VLADAVINA STRAHA? Vesna Rakić Vodinelić	7
BELEŠKA UZ DRUGO IZDANJE	11
UVODNA NAPOMENA UZ PRVO IZDANJE	13
UVOD	
VLADANJE I ZASTRAŠIVANJE	15
Optimizam, crne slutnje i surova stvarnost dvadesetog veka	15
Vlast, prinuda i zastrašivanje	22
I	
UGROŽAVANJE OSNOVNIH LJUDSKIH PRAVA	47
Pravo na život	47
Tortura	50
Ropstvo i kmetstvo	66
Zakovitost	69
Pravo na ličnost	84
Sloboda savesti i mišljenja	89
Dužnički zatvor	98
II	
TEROR	101
Šta je teror?	101
Subjekti terora	111
Žrtve terora	129
Šira meta terora – zona straha	148
Strah i strepnja – država kao mòra	158
Preduslovi za uspostavljanje terorskog sistema	173
Teror u međunarodnim razmerama	195
BIBLIOGRAFIJA ODABRANIH DELA	201

VESNA RAKIĆ-VODINELIĆ

STRAHOVLADA – VLADAVINA STRAHOM ILI VLADAVINA STRAHA?

Vojin Dimitrijević je knjigu *Strahovlada* napisao pre više od trideset godina, objavio prvo izdanje godinu potom, a drugo – neizmenjeno – krajem XX veka, pre gotovo dve decenije. Uvodnu napomenu uz drugo izdanje završio je pun entuzijazma – dubokim verovanjem da kraj XX veka donosi veliko, možda i konačno oslobođenje od straha.

Knjigu ovde neću predstavljati – ona se mora pažljivo pročitati.

Više nego ijedna druga Vojinova knjiga, ona nije samo reč autora – ona je priča o njemu.

Dominantan deo štiva (gotovo celo) posvećeno je analizi manipulativnih tehnika i ideologija vladavine – tačnije terorisanja ljudi strahom, prepoznavanju tih tehnika i opisom pravnih i političkih reakcija demokratskog čovečanstva i značajnih pravnih pisaca na manipulaciju strahom. Dakle, autor pre svega piše o *vladavini strahom* i pravnim i političkim otporima – više međunarodnim nego unutrašnjim. Ali jasno je iz cele knjige – *vladavina strahom ima za cilj vladavinu straha* – a to znači beskrajno trpeljivo ćutanje većine, život u sivoj zoni, sivom pejzažu, u okruženju teškog siromaštva duha, tela, ljudskih kontakata, siromaštva ideja, u beznađu i mrtvilu iz kojeg sasvim retko zasvetli nešto što samo liči na život. Zato ova knjiga priča o Vojinu Dimitrijeviću. On je u njoj (samo primera radi) prepoznao i jednostavno nam opisao pravne i političke sisteme ponižavanja, pretnji, prividne saglasnosti strahovlade sa “višim” vrednostima i ciljevima, povrede fundamentalnih ljudskih prava (najviše povrede prava na život, oblike sistematske torture kroz istoriju, držanje u ropskom i potčinjenom položaju, povrede prava na pravnu ličnost). Kao posebna poglavlja izdvojio je dužnički pritvor, terorizam, teror kao oblik vladavine (u ovom i genocidni, kao i religijski teror), posebne zone straha, a u tom okviru naročito iracionalni teror koji je sam sebi svrha, kao i političke i pravne sisteme u

kojima je teror gotovo sve: i oblik i način i svrha vladavine. Vojinovoj ličnosti bilo je svojstveno nepristajanje na bilo kakvo ponižavanje (od zdravog razuma do pukog “pozitivističkog” zakeranja), odvažan otpor pretnjama, a u razotkrivanju manipulativne pozadine “viših” vrednosti i ciljeva – bio je pravi majstor. Sa potrebnom dozom ironije. Kršenja ljudskih prava prepoznavao je i opisivao ne samo u svojim naučnim delima, već i na “malim” primerima svakodnevnog života. Ukratko – ovo je knjiga o pravnim i političkim pojavama koje su Vojina najviše morale i njegov odgovor na njih.

Odgovor Vojina Dimitrijevića jeste odgovor slobodnog čoveka. Njegovo verovanje u konačno oslobođenje od straha jeste optimizam slobodnog čoveka. Verujem, međutim, da pitanje nije u tome koliko ima slobodnih ljudi. Pitanje je pre koliko ima ljudi voljnih da misle nezavisno od toga što vlastodršci terorišu ako ništa drugo, a ono njihov zdrav razum, ljudi koji glasno postavljaju pitanja, radoznalih ljudi koji bi da uče.

U vreme kad je Vojin pisao *Strahovladu* izgledalo je da postoji jasna granica između sveta slobode i sveta neslobode. Danas su granice neslobode bitno proširene u odnosu na granice slobode, a uzrok za to više nije samo ideološki. Zbog toga je Vojin Dimitrijević, čovek XX veka, gajio višak vere u oslobođenje od straha. Ali oblici i načini manipulacije ljudskom neslobodom su baš onakvi kakve je Vojin u ovoj knjizi opisao. Jedino treba dodati nove primere. Pravni i politički sistemi su ustuknuli i time “oslobodili” prostor neslobodi. Ne samo ovde.

Zato se ova knjiga mora čitati u celom svetu, na “velikom” jeziku, ali i dalje na ovom našem (ovim našim). Tehnike vladavine strahom su, dakle, u osnovi iste. Dosadašnja reakcija nije bila adekvatna. Vojin Dimitrijević nas opet podstiče da postavimo pitanja: kako, ko i šta? Svojom knjigom nudi odgovore XX veka. Ljudi XXI veka imaju, dakle, deo recepture. Samo, moraju pronaći još poneki sastojak za koji Vojin nije mogao znati. Nema, međutim, u ovom poslu alhemijskih odgovora. Prepoznavanje oblika manipulacija strahom koje primenjuju vlastodršci (sada više ne samo u okviru “svoje” države) i pronalaženje adekvatne pravne i političke reakcije traži mnogo ljudi i mnogo profesija. Verujem da ćemo zato čitati *Strahovladu* (ne samo jednom), dogod budemo živeli u strahovladama. I, za početak, početi glasno da postavljamo pitanja.

Beograd, septembar 2016.

STRAHOVLADA

BELEŠKA UZ DRUGO IZDANJE

Ova knjiga je napisana 1984. a izdata prvi put 1985. godine. Napisao sam je kako sam umeo i smeo. Danas se zna i sme više.

Ipak *Strahovlada* se izdaje još jednom, ista onakva kakva se pojavila pre dvanaest godina. Razlog za to je manje nedostatak vremena a najviše uverenje da svaki tekst, pa i ovaj, ima značenje samo ako ostane u okviru vremena kada je nastao.

Zahvaljujem tadašnjem recenzentu, akademiku Vojislavu Stanovčiću (onda je svaka knjiga *morala* da ima recenzenta). Zahvaljujem na primedbama i mišljenjima mnogih čitalaca, naročito onih koji su knjigu, kada je već bila rasprodata, kopirali da bi je čitali, verujući da u njoj nečega ima.

Iznad svega, radujem se što se pojavljivanje drugog izdanja podudara s velikim i – nadam se – konačnim oslobađanjem od straha.

Beograd, 14. januar 1997.

Vojin Dimitrijević

UVODNA NAPOMENA UZ PRVO IZDANJE

Napisavši svojevremeno knjigu o terorizmu kao metodu političke borbe protiv vlasti stekao sam utisak da je teror koji sprovode posednici vlasti opasniji, da odnosi mnogo više nevinih žrtava, daleko niže spušta ljudsko dostojanstvo i postoji kao stalna pretnja društvu. Ovaj je teror ostao uglavnom zanemaren, ne samo s moje strane, nego i u literaturi uopšte. Naročito su pravници, zbog prividnih i stvarnih dilema – o kojima će biti više reči – malo doprineli razumevanju i razjašnjavanju pojave strahovlade.

Jasno je, naravno, da se u radu ove dužine vladanje putem izazivanja straha i strepnje može posmatrati samo kao političko sredstvo. Za to su potrebna uopštavanja, traženjem zajedničkih osobina savremenih strahovlada, na koje je ovde obraćena najveća pažnja, i njihovim poređenjem s pojavama u prošlosti. Svestan sam da se ovakvom pokušaju može staviti prigovor da je neistoričan, jer ne uzima uvek u obzir sve konkretne i jedinstvene okolnosti i uzroke. Međutim, potpuno poštovanje ovakve vrste zamerki značilo bi da je nauka o politici, kao napor da se ustanove neki opšti pojmovi i utvrde neke univerzalne zakonitosti, nemoguća. Rizik se, dakle, mora prihvatiti.

Radi bolje čitljivosti, naučna aparatura svedena je na minimum. Čitalac se, međutim, upućuje na odabranu literaturu, sadržanu u spisku na kraju knjige.

Dužan sam da izrazim svoju zahvalnost na pomoći koju sam prilikom istraživanja i pisanja dobio od studenata posle diplomskih studija Branka Milinkovića, Biljane Petković, Vesne Petrović i Lore Stojanović.

Beograd, 15. novembra 1984.
V. D.

UVOD

VLADANJE I ZASTRAŠIVANJE

OPTIMIZAM, CRNE SLUTNJE I SUROVA STVARNOST DVADESETOG VEKA

Malo je onih koji ne misle da je dvadeseti vek – pored dostignuća koja se nesumnjivo mogu označiti kao napredak – bio i ostao obeležen teškim vraćanjima u nečovečstvo, surovost, ponižavanje i neslobodu.

Naše stoleće je – opet kod ljudi različitih polazišta – bilo dočekano s velikim optimizmom. Odněkud se verovalo da će naučni i tehnološki razvoj, u svojoj zahuktalosti prenesen iz prošlog veka, povući za sobom i društvene odnose i za logičnu posledicu imati bolji, ugodniji i civilizovaniji život za većinu ljudskog roda. Plodovi prosvete u nematerijalnoj sferi, koji su vukli korene iz renesanse i naročito bili naglašeni u političkoj oblasti krajem XVIII veka, dobili su u liberalnoj buržoaskoj državi i svoje formalno ovaploćenje: ojačalo je načelo zakonitosti, ljudski postupak nije mogao biti kažnjiv ako pre toga zakonom nije bio opisan kao krivično delo (načelo *nullum crimen sine lege*), kazna za takvo delo isto je tako morala unapred biti predviđena (*nulla poena sine lege*), kazna nije više bila svirepa i javno izvršavana, a morao ju je u objektivnom postupku određivati nezavisni sud. Ovo su samo neki primeri iz mnogim ljudima bliskih i razumljivih oblasti, primeri koje svako može da dopuni nizom drugih.

Razvoju u demokratskim građanskim društvima morali su se prilagođavati i drukčiji režimi, poreci klasične autokratije i autoritarizma. I tamo se čak uvode neke, često neiskrene i neefikasne reforme, koje treba da daju bar privid pravne države, civilizovanosti i kompatibilnosti s drugim članovima međunarodne zajednice.

Ovu tvrdnju bi, naravno, valjalo ublažiti kada bi predmet naše rasprave bilo opisivanje stvarnog stanja na prelazu iz poslednjeg u

ovo stoleće: trebalo bi svakako reći da to nije univerzalno obeležje, da je svet u celini još poznao krajnju surovost i samovolju, i to ne samo tamo gde su postojali starinski sistemi tiranske svemoći i neograničenosti, nego i u onim njegovim delovima, kojima su, kao kolonijama ili zavisnim teritorijama druge vrste, vladale države koje su se inače dičile svojim demokratskim i humanim institucijama. Međutim, sva ta nepotpunost nije kvarila opšti optimizam. Kao dobar primer ovakve atmosfere može poslužiti prošireno uverenje pred prvi svetski rat kako je fizičko mučenje ljudi, tortura, kao surov, besmislen i iracionalan postupak, konačno skinuto s dnevnog reda istorije i kako se više nikada neće ponoviti.

S druge strane, postojala je strepnja pred onim što novo vreme donosi. Ona nije bila ograničena na konzervativne duhove koji strahuju od vulgarnosti demokratije ili na apokaliptične istorijske deterministe kojima je ideja istorijskih ciklusa i neminovne propasti civilizacija bliža od vere u progres. Najviše je kazivao u tom pogledu predosećaj onih izuzetno intuitivno obdarenih pojedinaца, umetnika, koji su, pre svih drugih, u nastajućim stvarima nazirali mogućnosti do tada neslućenog zla.

U tom pogledu je upadljivo da je tek u našem stoleću stvaranje umetničkih ili filozofskih utopija počelo da se menja. I kada su se imale desiti u budućnosti, ili su bile postavljene van vremena, ranije utopije bile su pozitivne: u spisima takve vrste, kao što su to bili Platonova *Republika*, *Civitas dei* sv. Avgustina, *Utopija* Tomasa Mora, Bekonova (Bacon) *Nova Atlantida*, pa čak i anonimna *Vladavina Džordža VI, 1900-1920*, izašla u Londonu 1793. godine, slikalo se društvo koje je autor smatrao dobrim, lepim i poželjnim. Mada su i pre toga neki kritičari zazirali od ostvarivanja ovakvih “optimističkih” predviđanja, bojeći se svih vrsta zvaničnog “usrećivanja”, tek posle 1900. godine počinju da se pišu negativne utopije, antiutopije ili “distopije”, čiji tvorci slikaju budućnost koju ne odobravaju i koje se plaše. U svojoj *Gvozdenoj peti* Džek London predviđa, kao reakciju na socijalistički pokret, surovu diktaturu kapitala. Iako u pravom smislu ne stvara antiutopije, Franc Kafka zapaža nastajanje otuđenog, usamljenog, zbunjenog čoveka, koji ne razume i ne može da sledi puteve moći i vlasti i spreman je da, kao Jozef K. u *Procesu*, unapred veruje da je za nešto neodređeno kriv i prihvati svaku kaznu. Još 1920. godine Jevgenij Zamjatin piše vrlo značajnu antiutopiju *Mi*, od koje Džordž Orvel (George Orwell), najpoznatiji od svih negativnih utopista, po sopstvenom

priznanju mnogo preuzima u svojoj čuvenoj knjizi *1984*. Njima se pridružuje Oldos Haksli (Aldous Huxley) svojim *Divnim novim svetom*, 1932. godine, i mnogi drugi, među kojima i nemački pisac Horst Eberhard Richter (Richter), koji roman *Svi su govorili o miru* razrešava time što šefovi tajnih službi velikih sila sporazumno započinju međusobni rat, jer drukčije ne mogu da izađu na kraj s unutrašnjim napetostima.

Iako su kasniji pisci antiutopija projektovali na budućnost ono što su već videli i doživeli, pa je to, pored intuitivnog zapažanja značilo i opis, zajedničke osobine prvih distopija se održavaju: zamišlja se turobna zajednica u kojoj je vlast neizmerno moćna, a pojedinac potpuno potisnut i onečovečen.

Tri takve antiutopije, nastale u različita vremena, naročito dobro ukazuju na glavne pravce savremenog pesimizma u pogledu odnosa čoveka prema vlasti i stanja sveta u celini. To su, po redu nastanka, dela Zamjatina, Hakslija i Orvela.¹

Dok Zamjatin i Haksli u budućnosti očekuju jedinstvenu svet-sku državu, Orvel svet vidi podeljen u tri u unutrašnjem pogledu istovetne zemlje, koje su, međutim, u stalnom međusobnom ratu, ratu u kome se koalicije neprekidno menjaju, ali koji im je svima neophodno potreban, jer bez spoljnog neprijatelja ne mogu da opstanu. Državom u svakoj od tih vizija neograničeno vlada sasvim uzan krug ljudi: kod Hakslija to je grupa "kontrolora", dok je kod ostala dva pisca reč o pojedincu. Zamjatin ga naziva "Velikim Dobrotvorom" i on je fizički vidljiv za građane, pa čak i lično izvršava smrtnu kaznu, dok je kod Orvela to "Veliki Brat" za koga se tačno ne zna da li stvarno postoji ili je fikcija oligarhije, "unutrašnje partije", koja zapravo drži svu vlast. Portreti "Velikog Brata" svuda se nalaze, on povremeno govori preko televizije, ali ga niko lično nije upoznao.

Alternative totalnoj državnoj kontroli nema. Kod Zamjatina i Hakslija postoje, doduše, divljački rezervati u kojima još žive raniji ljudi, kao neka vrsta kurioziteta, dok je kod Orvela nemogućnost izbora apsolutna. Dok su kod Zamjatina svi ljudi isti i bezlični, pa su čak izgubili i imena i umesto toga označeni kombinacijama

¹ Sve tri knjige prevedene su na srpskohrvatski jezik. J. Zamjatin, *Mi*, Beograd, Prosveta, 1969 (prevod Mire Lalić); Dž. Orvel, *1984*, Beograd-Zagreb, BIGZ-Cesarec, 1984 (prevod Vlade Stojiljkovića); A. Huxley, *Vrli novi svet*, Beograd, "Jugoslavija", 1967; i A. Huxley *Divni novi svet*, Zagreb-Sarajevo, A. Cesarec-Svjetlost, 1980 (oba izdanja prevod Vlade Stojiljkovića).

slova i brojeva, Haksli i Orvel predviđaju mogućnost da se čovek izmakne potpunoj kontroli i teroru time što pripada najnižem društvenom sloju, koji je tako uslovljen da nema nikakve zahteve sem zadovoljavanja najosnovnijih bioloških potreba. Kod Hakslija, ljudi se veštački proizvode i programiraju tako da pripadaju biološki predodređenim grupama, čije su intelektualne i fizičke sposobnosti tačno odmerene i prilagođene njihovoj ulozi u državi. Kod Orvela su na najnižem stupnju “proli”, koji su potpuno van političke sfere i prepušteni najosnovnijoj ishrani, lošem alkoholu i veštački proizvedenoj zabavi u vidu banalnog “šunda”.

U sve tri vizije manipulacija ljudima igra veliku ulogu kao način vladanja. U njima ne postoji svest o prošlosti. Ljudi zapravo ne znaju, odnosno zabranjeno im je i onemogućeno da znaju, šta se desilo pre no što su, ratom ili udarom, uspostavljeni “idealni” režimi, koji im garantuju potpunu sreću. Kod Zamjatina je to “znanje” potcenjivačka karikatura svih ranijih tekovina civilizacije, kod Hakslija strogo čuvana tajna, dostupna samo “kontrolorima”, a kod Orvela se prošlost, pa i najnovija, stalno preinačava prema potrebama vlasti. Ljudi koji su pali u nemilost, greške koje su napravljene, predviđanja koja se nisu obistinila, jednostavno se brišu ili zamenjuju izmišljenim događajima. U tu svrhu Ministarstvo propagande, koje se zove “Ministarstvo istine”, ispravlja i ranije izašle brojeve dnevnih listova. Uz to, Haksli predviđa i korišćenje droga kao najvišeg načina uticaja: sve biološke kaste dobijaju svoje dnevno sledovanje narkotika, koje im pomaže da se osećaju zadovoljnim.

Država uz to ima potpuni monopol informisanja. U Zamjatinovoj predstavi postoje samo službeni list i službeni proglassi. Haksli predviđa štampu, prilagođenu svakoj kategoriji ljudskih bića. Kod Orvela, pored štampe, podložne stalnim ispravkama, glavni izvor obaveštenja je državna televizija, koja se nikada ne može isključiti.

Tamo gde manipulisanje ne uspeva, vladavina se osigurava terorom. Dok je takva intervencija kod Hakslija srazmerno blaga i svodi se mahom na to da policija koristi umirujuće droge na sličan način kao što to tradicionalni organi reda čine sa suzavcem, dotle se i kod Zamjatina i kod Orvela strah od represije stalno nadviđa nad sve. Tajna policija, u vidu “Biroa čuvara” kod Zamjatina, ili “Ministarstva ljubavi” i “Policije misli” kod Orvela, mora sve da sazna: postoji opšta obaveza denuncijacije. Svako ko ispolji

individualnost, zapitanost ili znake nerazumevanja podvrgava se ispiranju mozga, mučenju i smrti. Naročito je kod Orvela tortura dovedena do savršenstva: pored naprave kojom se zadani bol može po želji dozirati, postoji i završna, najstrašnija faza, kada se oblik mučenja prilagođava fobijama žrtve.

U sva tri slučaja, lična, intimna čovekova sfera je ukinuta. Haksli pretpostavlja da ljudima nije više ni stalo do nje, jer su u dovoljnoj meri biološki i socijalno programirani da ne osećaju želju za humanim dodirima s drugim pripadnicima istog roda, da nemaju potrebu za tajnom. Kod Zamjatina individue, kao što smo pomenuli, nemaju više imena i žive u staklenim kavezima, vidljive za svakog. One nemaju porodice, a u seksualne odnose stupaju po zvanično određenom rasporedu (i to je jedini trenutak kada smeju da spuste zastore). Deca su, međutim, opšta, tj. pripadaju državi i osećaj roditeljstva potpuno se izgubio. Kod Hakslija ljudi se veštački proizvode, dok kod Orvela porodica još uvek postoji, ali se ne zasniva slobodnim izborom, dok su deca vaspitana tako da budu glavne uhode i potkazivači svojih roditelja. Umesto u staklenim sobicama Orvelovi ljudi žive pod stalnim nadzorom “teleekrana”, koji neprekidno emituje zvaničnu propagandu, ali je istovremeno u stanju da vidi i zabeleži sve što se pred njim događa. Dok Hakslijevi stanovnici svetske države mogu da nose odelo po izboru, Zamjatinovi i Orvelovi se oblače u propisane uniforme.

U istom smislu je ono što se danas zove romantičnom ljubavlju između pripadnika različitih polova za Zamjatina ukinuto, za Hakslija nestalo kao posledica manipulacije, dok je za Orvela strogo zabranjeno.

Umetnost je u takvim društvima iščezla kao lični izraz. Kod Zamjatina nju proizvode zvanično zaduženi ljudi za određene prilike (posebno za izvršavanje smrtnih presuda), dok je to kod Hakslija veštački sačinjen kič, prilagođen postojećim slojevima.

Pomenuta tri autora upadljivo se razlikuju u pogledu zamišljenog životnog standarda stanovnika njihovih “distopija”. Dok Haksli očekuje materijalnu ugodnost s dobrim stanovima i efikasnim prevoznim sredstvima, naročito za više kategorije, a Zamjatin, mada se o tome izričito ne izjašnjava, očigledno pretpostavlja da su osnovne potrebe zadovoljene, Orvel predviđa krajnju oskudicu i sivilo, kojih su pošteđeni samo pripadnici najuže elite, “unutrašnje partije”.

Najmračniji deo svih ovih vizija može se opisati kao uzaludnost pobune. Sistem uspeva, pošto, milom ili silom, stvara potpuni

konformizam. Dok je kod Hakslija pobuna isključena, jer se susreće s krajnjom ravnodušnošću, a nosi je slučajno preseljeni stanovnik divljačkog rezervata, dotle se, kod ostale dvojice antiutopista, na usamljene pojedince, koji pokušaju bar da potraže odgovore na svoja pitanja ili da privremeno uteknu od sveprisutnih očiju države, obrušava moćni terorski aparat.

Zanimljivo je zapaziti koliku ulogu Zamjatin i Orvel daju ženi kao inspiratoru pobune, smatrajući je očigledno bićem koje teže podnosi zabranu osobenosti, ukidanje intime i naređenje da, umesto konkretnim ljudima, emocionalnu naklonost posveti apstraktnoj tvorevini, kao što je država, ili simboličnoj ličnosti, kakve su veliki brat ili veliki dobrotvor.

Dok su ovakve crne slutnje, naročito na početku veka, bile ograničene na izuzetno osetljive pojedince, preovlađujuća očekivanja, ponavljamo, bila su lepa i optimistična. Zbog toga je sve ono što se desilo, bez sumnje, moralo da izgleda mnogo gore: patnji se pridružilo i razočaranje.

Na žalost, težak utisak se ne može objasniti samo neispunjenim visokim očekivanjima. Nečoveštvo XX veka nije bilo prosta regresija u primitivnija doba, već je ono ispoljavalo i osobine ranije nepoznate po kvalitetu ili intenzitetu. Verovatno je najupadljivije to što se zlo preduzimalo i primenjivalo sistemski i u odnosu na vrlo veliki broj ljudskih bića. Sistematičnost dehumanizacije političkih i drugih odnosa našla je izraza u ustanovljavanju najgrublje fizičke i psihičke prinude, u stvaranju stalnih, pa čak i hladnokrvno zakonski opisanih i regulisanih institucija za efikasno i rafinirano uništavanje, mučenje i ponižavanje, od kojih neke, kao npr. koncentracioni logori, nisu ranije bile poznate, ili su, kao npr. tortura i politička policija, dobile nova, gora obeležja i oslonile se na isti onaj progres nauke i tehnike, od koga se toliko očekivalo na polju humanizacije.

Žrtve ovakvih brižljivo isplaniranih i pedantno administrativno izvedenih postupaka nisu se više merile stotinama i hiljadama, nego milionima. Ako se imaju u vidu samo najpoznatiji primeri i ako se uzmu u obzir samo oni koji su izgubili živote – što u ovom razdoblju, kada su često “živi zavideli mrtvima”, nije uvek bio ni najgori izlaz – saznaćemo da je po *najskromnijim procenama* kratkotrajni Hitlerov režim u Nemačkoj (1933-1945) samo u koncentracionim logorima ubio više od šest miliona ljudi, da je u toku staljinističkog terora u SSSR, prema podacima koji potiču iz same te zemlje, oduzeto bar osam miliona života, što sa žrtvama

nasilne kolektivizacije ukupan broj Staljinovih žrtava penje na oko petnaest miliona.²

Upravi li se pogled van Evrope, utvrdiće se da su radikalne mere Pol Potovog režima u Kampučiji dovele u kratkom vremenu do “autogenocida”, u kome je stradalo blizu dva miliona stanovnika.³ Četvrtina stanovništva Urugvaja napustila je u doba vojne diktature zemlju da bi izbegla sudbinu onih koji su tamo ostali, od kojih su se dva od hiljade nalazila u zatvoru ili koncentracionom logoru, dok je svaki pedeseti iskusio bar policijsko saslušanje, ako ne i “kraći” istražni zatvor uz obaveznu torturu. Kao posledica vladavine Franciska Masijasa Ngueme (Francisco Macias Nguema) od oko 400.000 stanovnika Ekvatorijalne Gvineje 125.000 potražilo je utočište u inostranstvu.

Staljin je sa svojim saradnicima u jednom trenutku bio “uhap-sio” 5 odsto stanovnika ogromne zemlje kojom je neograničeno uspeo da vlada.

Sličnih podataka biće još u ovoj knjizi. Za sada im je samo bio cilj da pokažu dimenzije pojave kojom želimo da se bavimo i opravdanost zaprepašćenja, gnušanja i sumnje koju je izazvala, vapeći istovremeno za nekim racionalnim objašnjenjima, ako razum ne želi da popusti pred potpunom skepsom prema ljudskoj prirodi i mogućnosti napretka, skepsom koju ispoljavaju svi oni koji spas traže u iracionalnim ideologijama, pa čak – paradoksalno – i oni koji zlom hoće da se bore protiv zla i izlaz iz jednog terora traže u nekoj drugoj, “usrećiteljskoj” vrsti iste stvari.

Sve to još natkriljuje i mogućnost masovnog uništavanja, koju nose najsavremenija oružja. I ovakva kakva su, tobože sračunata na svoje psihološko dejstvo, ona izazivaju strah i teskobu (jer im je to i strateški cilj). Međutim, verovatnoća njihove upotrebe je – postepeno ali užasno pouzdano – sve veća: neminovnost rasprostiranja postojećih znanja, naoko lukave a u suštini zločinački bedaste “diplomatske” kombinacije i neočekivane promene u prividno stabilnim zemljama mogu lako staviti takvo oružje u ruke one vrste ljudi i režima koje smo u bliskoj prošlosti upoznali i koje – da su ga imale – ne bi prezale od njegove upotrebe.

2 Ovaj je podatak N. Hruščov dao jednoj delegaciji Italijanske komunističke partije. Veruje se da je broj daleko viši i da se kreće između dvadeset i trideset miliona. Vidi R. Conquest, *The Great Terror*, Harmondsworth, Penguin, 1971, str. 710, 713.

3 Procene se kreću između 400.000 i 3.000.000. Vidi M. Vickery, *Cambodia 1975-1982*, Boston, South End Press, 1984, str. 185.

VLAST, PRINUDA I ZASTRAŠIVANJE

Nasilje u politici po pravilu nije gola prinuda. Nasilje, opet, sastavni je deo politike i razumevanja države.

Svedena na svoju suštinu, prinuda je postupak kojim se zanemaruje volja prinuđenoga i bez njegove se saradnje postiže željeni učinak. Prinudom se, dakle, otpor mora savladati jačom silom ili uništenjem onoga koji ga pruža. "Idealan" politički sistem, zasnovan samo na prinuđivanju, postao bi praktično nemoguć čim bi sebi postavio ciljeve kojima se odupire znatan deo stanovništva. Efikasnost ovakvog sistema pretpostavlja postojanje dobrovoljne, odane, pa čak i fanatične većine spremne da se usmeri na svakog protivnika ponaosob i savlada njegovu nepokorenu volju. Takve se situacije dešavaju u međunarodnim sukobima, ali ne i unutar država, iz prostog razloga što se prinudom ne može izdejsstvovati ona vrsta odanosti koju vojnik ponekad ume da pokaže u bici. Ako je, pak, odanost većine postignuta drugim načinima, onda se sistem vladanja ne zasniva na nasilju, mada se i za takve situacije masovnog primenjivanja prinude jednog dela stanovništva nad drugim ne može reći da predstavljaju stabilni politički sistem (bez obzira kako ga inače ocenili), nego stanje koje se obično naziva građanskim ratom.

U "normalnim" situacijama državom upravlja izvesna šira ili uža grupa (elita) koja se po pravilu legitimise nekom opštijom voljom, bez obzira na to je li to volja većine, klase, oligarhije, ili je to pozivanje na apstraktni princip, kao što su npr. božansko proviđenje ili sekularni determinizam.

Kako je gola prinuda neekonomična i zato što uništava svoj objekat, nasilje se po pravilu u svim stabilnijim sistemima samo stavlja u izgled kao konačna mera, dok preovlađuje težnja da se vlada uz pristanak, ili bar toleranciju, velike većine stanovništva. Ovo manje ili veće saglašavanje ili mirenje postiže se na različite načine, od kojih nas svi na ovom mestu ne zanimaju. Jedan od njih je, međutim, za našu temu od velikog značaja, jer nam se čini da objašnjava i suštinu opšte pojave kojom se bavimo i daje karakterističnu "aromu" (možda bi trebalo reći "zadah") našem vremenu. Taj je metod pretnja ili zastrašivanje.

Pretnja je stavljanje u izgled zla po onoga koji se ne ponaša onako kako to pretilac od njega očekuje. Pretnja je u biti tzv. retributivne sankcije u pravu. Odredbe krivičnih zakona obično su sročene kao hipoteza takve sankcije: ko učini nešto što je u takvoj

odredbi opisano (hipoteza), biće kažnjen oduzimanjem nekoga dobra, od imovine, preko slobode, pa sve do života i, sada opet sve češće, delova tela.

Da bi pretnja bila efikasna, nije nužno da se ovakve sankcije često izvršavaju. Štaviše, bar teorijski, ne treba uopšte da se izvršavaju, ali mora da postoji uverenje o izvesnosti njihove primene. Ovo uverenje deluje zastrašujuće na potencijalne prestupnike, tj. kršioce postavljenih normi; očekuje se da će ih tako odvratiti od zabranjenog ponašanja. Kada se sistem krivičnopravnih pretnji uspešno postavi i održava, izricanje i izvršenje kazni biće srazмерно retki. To, naravno, nije samo zato što je zastrašivanje potpuno efikasno, već i iz niza drugih razloga, koji nas ovde ne zanimaju.

Kritika sistema zastrašivanja

Nema do sada poznatog društva i države koji se ne služe pretnjom nasilja da bi ishodili željeno ponašanje, odnosno obeshrabrili postupke koje smatraju štetnim ili devijantnim. Pa ipak, svaki takav sistem pretnji može se podvrgnuti kritici sa raznih tačaka gledišta.

Efikasnost pretnje

Jedna vrsta kritike polazi samo od efikasnosti takvog sistema i, uzeta izolovano, može izgledati cinična. Ona se stavlja na stanovište nosilaca vlasti, koji odlučuju o normama i kaznama za njihovo kršenje, i pita se kako oni, u sopstvenom interesu, dakle bez ikakve vrednosne ocene njihovih htenja i razloga zbog kojih traže društvenu kontrolu, mogu najbolje da uvećaju učinak pretnje nasiljem. Ovakva, racionalna i makijavelistička teorija pretnje dovela bi do zaključka da pretnja treba da bude ozbiljna, ostvarljiva i uverljiva.

Iako su ova tri elementa efikasne pretnje isprepletana, pokušaćemo da ih iz analitičkih razloga izdvojeno opišemo.

Pretnja je *ozbiljna* ako bi njeno ispunjenje predstavljalo stvarnu štetu i zlo za onoga kome se preti. U tom pogledu mora da postoji uočljiva razlika između koristi od konformnog postupanja, tj. poštovanja pravila, i stanja u kome će se neko naći usled sankcija zbog nesaglasnog ponašanja. Ako je ta razlika nepostojeća ili neznatna, pretnja neće imati svoga učinka.

Banalni primeri koji ovo pokazuju, sasvim su jasni, kao npr. kada je jevtinije platiti kaznu zbog neinstalisanog prečistača vazduha nego podneti troškove za njegovo ugrađivanje. Međutim, mnogi slučajevi iz oblasti koje se teže materijalno iskazuju nisu

laki za razumevanje, jer počivaju na razlikama u proceni, na sukobima sistema vrednosti. Za pripadnike nekih verskih sekti je lepše i dostojnije provesti nekoliko godina u robijašnici nego služiti dvanaest meseci pod oružjem. U zaoštrenom obliku ova se situacija javlja za vreme nepopularnih ratova, kakav je svojevremeno u SAD bio sukob u Vijetnamu, gde visoke kazne nisu mogle da spreče dezertstvo, koje se mnogo strože sankcioniše od običnog izbegavanja vojne obaveze. U političkoj oblasti, autoritarna vlast obično nema razumevanja za ponižavajuće elemente nekih svojih zahteva, koji onda kaznu – vrlo oštru ali uz očuvanje časti – teže da učine neupečatljivom za čoveka koji svoje ljudsko dostojanstvo drži više od nekih drugih dobara.

U zakonodavstvima totalitarnih država vrlo se često nalazi obaveza denuncijacije bračnih drugova i najbližih članova porodice, ne samo kada su u pitanju stvarne akcije protiv režima, nego i kritički iskazi o njemu. Za visoko moralne ljude, pa i za veliki broj onih koji su samo tradicionalno vezani za porodicu, nikakva sankcija ne može biti gora od griže savesti zbog osporavanja jedne od najosnovnijih ljudskih veza. Strah od državne sankcije ovde se meša i sa strahom od kazne koju može primeniti neposredna čovekova okolina, grupa bez koje on ne može da živi.⁴ Uz to mogućnosti za obračune, koje se na taj način pružaju, nečasni ljudi koriste u sopstvene svrhe: racionalni pretilac, koji vodi računa samo o svom, odnosno državnom interesu u stvari to ne želi. U nacističkoj Nemačkoj denuncijantske paragrafe su, na primer, obilno koristile žene u želji da se oslobode svojih supruga, od kojih su se otuđile za vreme njihovog boravka na frontu. Bilo je dovoljno da ih prijave zbog defetističkih izjava za vreme odsustva.

Konačno, elita često ne može da shvati da i ona dobra koja se smatraju najvažnijim i elementarnim, u datim socijalnim uslovima mogu za neke osobe da znače vrlo malo. Pretnja njihovim oduzimanjem onda deluje irelevantno. Tako su se u Engleskoj u XVIII veku prema džeparošima primenjivale drastične mere, koje su išle i do pogubljenja. Da bi zastrašivanje bilo jače, egzekucije su bile javne. Međutim, ti sitni lopovi, koji su poticali sa socijalnog dna,

⁴ Poznat je primer kulta koji je pod Staljinom stvoren od četrnaestogodišnjeg Pavlika Morozova. Ovaj je dečak 1932. godine "raskrinkao" svoga oca, dotadašnjeg predsednika seoskog sovjeta u Gerasimovki, zbog "šurovanja" s kulacima. Otac je, naravno, bio streljan, ali je zato grupa seljana ubila Pavlika. Mali potkazivač postao je heroj Komsomola, a pionirski dom kulture u Moskvi dobio je njegovo ime.

dovedenog u očajan položaj prvobitnom akumulacijom kapitala, živeli su u uslovima gde “pošten” život nije bio moguć, pa prema tome nije ništa ni vredelo. Smaknuća uhvaćenih džeparoša, koja su, po običajima toga vremena, privlačila veliku i imućnu publiku, bila su, dakle, jedinstvena prilika za druge, još “slobodne” kradljivce. Na tim skupovima dešavao se najveći broj džepnih krađa, na veliko čuđenje zakonodavaca i sudija, koji su odnekud mislili da je život podjednako lep i dragocen za sve podanike britanske krune.

Pretinja se smatra *ostvarljivo* ako pretilac zaista može da je izvrši. U modernoj državi, koja ima na raspolaganju razvijeni aparat za primenu nasilja i izvršenje kazni, neostvarljivost pretnje retko se pretpostavlja. Međutim, do nje dolazi i u tzv. dobro uređenim državama, ako zabranjeno ponašanje do te mere uzme maha da izvršenje sankcija postane neekonomično, pa čak i nemoguće. U nekim zemljama zatvori više ne mogu da prime nove kažnjenike, tako da se sve češće pribegava ublažavanju kazni za neka dela, pa čak i njihovoj “dekriminalizaciji”, pretvaranjem krivičnih dela u prekršaje.

Međutim, uzorno dobro uređena država mnogo je ređa no što se misli pa je neostvarljivost sankcija teška zbog male verovatnoće otkrivanja prekršilaca, korupcije istražnih organa, preopterećenosti i neopremljenosti sudova i društvenih i političkih veza koje onemogućavaju izricanje kazne ili od nje čine farsu. Iz svih ovih razloga, na primer, kazne koje su izdržali neki od najpoznatijih američkih gangstera prava su šala u odnosu na ono što se pouzdano zna da su učinili. Napomenimo odmah da je ovakva nemoć često uzrok paralelnih, nedržavnih sistema nasilja i zastrašivanja, gde društvene grupe koje se smatraju pogođenima, ali državnim merama nedovoljno zaštićenima, “uzimaju pravdu u svoje ruke”.⁵

Konačno, režim može biti toliko slab da nije u stanju da bez velikog rizika primenjuje sankcije. To se obično dešava u politički najvažnijim oblastima, kao što su napadi na samo ustavno uređenje. Za takva dela obično se preti najstrožim kaznama, koje su, međutim, nesprovodive baš zato što su takve, a sam poredak nema podršku ni onih koji treba da ga štite. U tom je pogledu poučan primer Vajmarske republike u Nemačkoj. Iako zamišljena kao moderna buržoaska demokratija, s ustavom koji je trebalo da posluži kao uzor, ova je država nasledila upravljački kadar vilhel-

⁵ Vidi niže.

minskog carstva, koji joj se u dubini duše protivio. Vrlo se brzo pokazalo da svaki protivustavni napad s desna može da očekuje sasvim blagu kaznu, u šta se i Hitler uverio posle pokušaja puča u Minhenu. Napadati samu bit nove države značilo je preuzimati sasvim mali rizik: Nemačka je i pre nacističkog preuzimanja vlasti postala zemlja u kojoj su sasvim slobodno i otvoreno vršljali, galamili, batinali i ubijali uniformisani pripadnici raznih organizacija, koje nisu krile da im je osnovni cilj rušenje ustavnog poretka.

Kada se kaže da pretnja treba da bude *uverljiva*, misli se na njen ukupan učinak na subjekta kome se preti. Pretnja se može ispostaviti kao neuverljiva zato što nije ozbiljna i ostvarljiva, ali njena neuverljivost može biti i nezavisna od toga. Drugim rečima, uverljivost može izostati i pored ozbiljnosti i ostvarljivosti pretnje. Pretnja, jednostavno, ne utiče na subjekta jer on nije ubeđen da će pretilac da je izvrši. Nije, dakle, pitanje *može* li je izvršiti, nego *hoće* li je izvršiti.

Dilema uverljivosti pretnje češća je u međunarodnim odnosima i tamo se više izučava, naročito povodom zastrašivanja nuklearnim oružjem. Velika nuklearna sila u stanju je da nanese težak udarac maloj, takvim oružjem nesnabdevenoj zemlji, ali nekada od nje ne može da dobije ni sitne ustupke, pa joj čak ova prkosi. Drugi lako razumljivi primeri daju se iz intimnijih oblasti: tvrdi se tako da “strogi” roditelji brzo istroše svoj potencijal pretnji u odnosu na dete, koje postepeno shvata da, što je zaprećena kazna stroža, ima manje izgleda da bude primenjena, jer otac i majka zavise od deteta i svoju skalju pretnji ne mogu da pooštravaju do logičnih konsekvenci teških telesnih kazni i ubistva.

Unutar države, ove su situacije manje jasne, ali bez sumnje postoje slučajevi kada pretnja sankcijom nije uverljiva. To se po pravilu događa onda kada bi sankciju trebalo primeniti na veliki broj ljudi od kojih režim zavisi, bilo da računa na njihovu odanost, ili što se legitimise tako što stvarno ili navodno vlada u njihovo ime. I u najsurovijim autoritarnim režimima ima onih koji s razlogom veruju da će ih mimoići sankcija, mada se taj njihov imunitet ne odnosi na sve oblasti. Tako su pripadnici odreda SS u nacističkoj Nemačkoj, naročito pred kraj Hitlerovog režima, postali država u državi i mogli biti sigurni da niz pravnih odredaba za njih ne važi; pri tom su ipak morali voditi računa o nekada teško uočljivoj granici oblasti koje firer smatra dovoljno značajnim za sebe i svoj sistem, gde su ih – za njih iznenada – stizale najsuroviye kazne.

Dodajmo odmah, nagoveštavajući već sada nešto o čemu će još biti reči, kako se veliki terorski vlastodršci naročito staraju da se ne proširi utisak o neuverljivosti njihovih pretnji time što, s vremena na vreme, čak i bez stvarne krivice, likvidiraju nekoga iz svoje najbliže okoline, obznanjujući tako da imuniteta nema.

Uverljivost pretnje je, zato što je u suštini psihološka reakcija, teško utvrđivati i predstavljati, u stvari, tananu igru između pretioca i druge strane.

Saglasnost s višim vrednostima – prirodno pravo i pozitivno pravo

Od opštijeg je značaja druga vrsta kritike sistema pretnji kojim država čuva određeni poredak i reaguje na društvena kretanja. Ova procena ne polazi od toga koliko je taj sistem uspešan, nego da li on odgovara nekim višim, suštinskim merilima. S tim se merilima onda upoređuju, kako ono ponašanje koje država (režim) propisuje, tako i kazne kojima se preti i koje se, da bi pretnja uspeła, u slučaju nepoštovanja pravila stvarno i primenjuju. Da je ovakva kritika neodvojiva od proučavanja same efikasnosti sankcija, i da ta efikasnost zavisi i od nje, moglo se videti već u nekim primerima koji su dati da bi se predočile ozbiljnost i uverljivost pretnje. Tako se videlo da se otpor prema izvršavanju pravila može javiti zato što se traženo ponašanje kosi s nekim načelima ili uverenjima, odnosno da zaprećena kazna može biti takva da više dezorijentiše no što usmerava građanina.

Lako se mogu navesti primeri, stvarni ili iskonstruisani, kojima bi se to još jednostavnije pokazalo. Ostanimo samo na onima koji nisu izmišljeni. Postoje u raznim zemljama pravila koja, recimo, nalažu svakom školskom detetu da se na početku nastave pomoli Bogu, koja propisuju svim ljudima isti pozdrav uz pominjanje imena tekućeg diktatora, koja zabranjuju slobodno napuštanje mesta boravka, ne samo radi odlaska u inostranstvo nego i radi posete drugom kraju sopstvene zemlje, koja nesnosno sputavaju seksualni život čoveka, koja isključuju upotrebu maternjeg jezika, teraju ljude različitih rasa da koriste odvojena boravišta, javne lokale i prevozna sredstva itd., itd.

Našem će čitaocu svi ovi stvarni primeri biti savršeno jasni i on će ih instinktivno osuditi. Međutim, nije lako utvrditi razlog za gnušanje nad primoravanjem ljudi da se tako ponašaju i nad pretnjama strogim kaznama onima koji koriste svoju slobodu u oblasti koja im je “zakonito” oduzeta.

Najlakši je odgovor da je reč o sukobu prava i morala, gde zakon nalaže ponašanje koje moral osuđuje, a zabranjuje postupke koje moral odobrava ili čak preporučuje. Taj bi odgovor bio zaista lak kada bi postojao jedan jedinstveni, nepromenljivi svetski moral, koji bi dopuštao da se svaki pravni sistem podvrgne jedinstvenoj i pouzdanoj kritici. To nije tačno, jer konkretni moral može biti čak takav da odbacuje liberalnost prava, koje ne kažnjava ono što se moralno osuđuje. Odnos polova je, među gornjim primerima, namerno nabrojan zato što tu pravo češće sledi moral, nego zato što je obrnuto. Nacionalne kulture se upadljivo razlikuju po tome s kime su seksualni odnosi dozvoljeni ili zabranjeni. Teško je onda reći u kojoj je meri odgovor na pitanje koliko je blisko srodstvo lica koja smeju stupati u takve odnose ili treba li i pod kojim uslovima tolerisati homoseksualne odnose opšte moralno pitanje. Međutim, i u toj, veoma intimnoj oblasti pravo nekada interveniše iz razloga koji nisu zasnovani na preovlađujućim moralnim nazorima, nego na političkim pobudama. U Južnoj Africi polni dodir između pripadnika različitih rasa kažnjava se radi zaštite aparthejda, na kome počiva celi sistem, zamišljen tako da zauvek osigura suprematiju bele manjine.⁶ U nekadašnjoj Indiji postojala je stroga zabrana mešanja kasta, jer bi ono ugrozilo čitavu društvenu kulturu. Ta je zabrana bila poduprta religijom i ostavila je dubokog traga, tako da i pored liberalnog pozitivnog prava u Indiji živi i dalje.

Drugi osnov za kritiku je tzv. prirodno pravo. Prema ovom shvatanju, koje ima svoju dugu istoriju i brojne sjajne predstavnike, postoji iznad ili pored pozitivnog prava, tj. onog prava koje je propisala i svojim sankcijama poduprla država, jedan nezavisan, objektivni, dakle "prirodan" sistem pravila, s kojim pozitivno pravo treba da bude u saglasnosti.

Grubo rečeno, svi zastupnici postojanja prirodnog prava mogu se podeliti na dve velike grupe. Jedna od njih je oslonjena na religiju, te je prema njoj, prirodno pravo transcendentalne prirode, tj. poteklo od boga. "Ljudsko" pravo mora biti u saglasnosti s božjim pravom: ono ga može dopunjavati, ali mu ne može protivrečiti.

⁶ Polni odnosi bele žene s Crncem kažnjavani su još od 1902. godine. Tzv. Zakonom o nemoralu od 1927. godine zabranjeni su svi vanbračni odnosi između pripadnika različitih rasa. Godine 1949. i 1950. zabranjeni su i rasno mešoviti brakovi. Kazna za zabranjeni seksualni odnos je sedam godina zatvora. Između 1974. i 1982. godine po tom je osnovu bilo osuđeno 1.530 lica. U najnovije vreme, južnoafrički režim pokušava da unekoliko ublaži strogost ovih odredaba. Vidi *Le Monde* (Pariz), 31. jul 1984.

Ako se ovo poslednje desi, pozitivno (“ljudsko”) pravno pravilo ne obavezuje.

Koliko ovakvo shvatanje porekla prava može da i danas ima praktičan, a ne samo teorijski značaj, pokazuje najnoviji razvoj u nekim muslimanskim zemljama. Islam je, za razliku od nekih drugih religija, skup pravila koja se tiču i svakodnevnog života, uključujući tu odevanje, ishranu i finansijsko poslovanje. Ova su pravila sadržana u *Koranu* ili razvijena iz njega i Muhamedovih originalnih iskaza, koji nisu ništa drugo do Prorokovo prenošenje naloga koje je u nadahnuću neposredno čuo od boga. Islam, dakle, sam po sebi teži da ukine razliku između prirodnog i pozitivnog prava, jer – doveden do krajnjih posledica – državi i ne dopušta da se bavi zakonodavstvom. To, naravno, nije moguće izvesti u društvu koje se bitno razlikuje od onoga u kome su Arabljani živeli u VII veku, te je u novije vreme došlo do sekularizacije prava u nekim državama s pretežno muslimanskim stanovništvom. Međutim, čak i onima od njih koje su u tom pogledu bile najdalje otišle, ovaj se proces u najnovije vreme preokreće: u ustave se unose odredbe prema kojima je zakonodavac dužan da poštuje šerijatsko pravo, ili se, štaviše, u nekim oblastima ono opet neposredno primenjuje. U jednoj nedavnoj sudskoj presudi u Egiptu, gde je emancipacija žene bila ostvarena, opet je određeno pravo supruzi da, za razliku od muža, zatraži razvod. Karakteristična je bila izjava sudije, očigledno vaspitanog u drukčijem duhu, da mu pravi razlozi za ovakvu nejednakost nisu dokučivi, ali da su svakako bili jasni Alahu u njegovoj beskonačnoj mudrosti.

Kao što su to više puta istakli kritičari ideje prirodnog prava, ovakva njegova koncepcija stoji i pada s uverenjem o postojanju boga. Ako njega nema, nema ni autora prirodnog prava i ono ostaje ljudska tvorevina, koja se bogom služi kao pokrićem. Tome su svakako doprineli i sami tumači božanskog prirodnog prava, koji su tokom istorije svoje upute ili objašnjenja prilagođavali razvoju društva, ili, još prostije, interesima elita kojima su služili.

Druga grupa pobornika prirodnog prava polazi od nekih urođenih čovekovih osobina, tačnije rečeno od njegovog razuma. Na toj osnovi postoji objektivni “Pravi Razum”, kojim se mogu spoznati osnovna, prava pravna pravila, više od prolaznih zakonodavčevih hirova; ovi su, ako su u neskladu s prirodnim pravom, izraz puke samovolje. Takvo shvatanje najjasnije dolazi do izražaja u uverenju da su neke slobode i neka prava čoveku urođeni i neotuđivi, kao

deo njegovog dostojanstva. Održi se vide i u najnovijim dokumentima, kao što je na primer Završni akt Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, usvojen u Helsinkiju 1. avgusta 1975. godine. Njegove se potpisnice obavezuju da unapređuju i podstiču ostvarivanje građanskih, političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih prava i sloboda “koje sve proističu iz *dostojanstva urođenog ljudskoj ličnosti* i koje su od bitnog značaja za njen slobodan i pun razvoj”.⁷

Kao što se može i očekivati, Velike deklaracije iz doba prosvetljenosti još su neposrednije. Na primer, Deklaracija o nezavisnosti SAD od 4. jula 1776:

Smatramo da su ove istine očevidne: – da su svi ljudi stvoreni jednaki; da ih je Tvorac snabdeo izvesnim neotuđivim pravima; da su među ovima život, sloboda i traženje sreće...⁸

Ili, Deklaracija o pravima čoveka i građanina, koju je francuska Ustavotvorna skupština usvojila 26. avgusta 1789:

Predstavnici francuskog naroda... rešili su da izlože... prirodna neotuđiva i sveta Prava čoveka, da bi ih ova deklaracija... neprestano podsećala na njihova prava i dužnosti...⁹

Ovakvo shvatanje prirodnog prava polazi od toga da priroda nije skup činjenica, neutralna stvarnost, već da ona sadrži dublji smisao povezan s vrednostima, da ima prikriven cilj, koji je Aristotel nazivao *entelehiya*. Ovaj se cilj može spoznati “Pravim Razumom”. Teorija prirodnog prava zasniva se na pretpostavci da postoje veće “istinite” vrednosti, koje inteligentni ljudi mogu da otkriju umnim naporom. Bilo koji mislilac dostojan toga imena (na primer Platonov “filozof”) otkriće iste vrednosti, tj. istovetne norme prirodnog prava. Ovo treba da bude “neideološko” shvatanje vrednosti koje sve ostale “nerazumne” vrednosti svrstava u “ideologiju” u pogrdnom smislu iskrivljene svesti, u način mišljenja koji je pod uticajem sebičnosti, osećajnosti i neznanja.

7 Načelo VII st. 2. *Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi, Završni dokument*, Beograd, Savezni komitet za informacije, 1975. Kurziv naš.

8 *Ljudske slobode i prava*, Beograd, Savez udruženja pravika Jugoslavije, 1968, str. 28 (prevod D. Prodanovića).

9 Isto mesto (prevod P. Nikolića).

Čak i površno upoznavanje s “vrednostima” i pravilima, koji su se branili i zastupali u ime ljudske prirode i pravog razuma, dovoljno je da pokaže da tumači inherentnih vrednosti zastupaju u stvari prihvaćene ciljeve i interese svojih kultura i civilizacija, da su uvek imali ideologiju, pa čak i onda kada su to najozlojeđenije poricali. Tako su se kmetstvo i ropstvo svojevremeno branili kao “prirodni”.¹⁰ Bogatstvo i različitost kultura koje uporedo postoje u svetu čine da je nemoguće i opasno pretpostaviti kako postoji jedan isključivi sistem pravih vrednosti. Ovo je još očiglednije kada se shvati da u najvećem broju slučajeva tumač prirodnog prava – bilo da je to državnik, sudija ili nastavnik, tvrdi da su prave i prirodne vrednosti one koje su sadržane u verskom učenju ili ideološkoj tradiciji koje on sam nije racionalno izabrao, već su postali deo njegove ličnosti pod uticajem okoline u kojoj se formirao. Kao što je to svima poznato, često se druga društva kritikuju na osnovu merila sopstvene sredine, pri čemu se ova predstavljaju kao opštevažeća. Izgleda, dakle, da je u najnesebičnijem slučaju prirodno pravo prikriveni moral.

Ovakva kritika postojanja prirodnog prava zaista izgleda ubeđljiva. Ali, kao što obično biva, stvari postaju složene onda kada logički izgledaju najjednostavnije. Ima li onda uopšte putokaza za vrednosnu kritiku pravnog poretka? Pre no što se upustimo u ova pitanja, pokažimo do čega može da dovede drugo ekstremno shvatanje prava, tzv. čisti pozitivizam. Prema pozitivistima, od kojih je u Evropi najpoznatiji austrijski pravnik Hans Kelsen, čovek ogromne inteligencije i pronicljivosti, pravne norme ne mogu se ispitivati u pogledu njihove “istinitosti”, pravičnosti, pravednosti, razumnosti, moralnosti itd., već samo u pogledu njihovog važenja i *smisla*. Pravo potiče iz nečije povlašćene volje. Ako iza jednog pravila stoji volja nadležnog tvorca prava, priznatog zakonodavca (a njega opet određuje pravno pravilo, najčešće sadržano u ustavu), to pravilo važi; ako ne, ono jednostavno ne postoji. Tumač prava,

10 Tretiranje ropstva, koje daje sv. Toma Akvinski ilustruje i složenost prirodnopravne teorije, koju mnogi gube iz vida. Zato ga vredni navesti: "Za nešto se kaže da pripada prirodnom pravu na dva načina. Prvo, zato što priroda tome teži: npr. da niko ne treba drugome da šteti. Drugo, zato što priroda nije tome protivna: tako možemo reći da je prirodno pravo da čovek bude nag jer mu priroda nije dala odelo, ali ga je zanat izumeo. U tom smislu 'posedovanje svih stvari u zajedničkoj i opštoj slobodi' usvojeno je kao deo prirodnog prava jer zbilja, razlike između posedovanja i ropstva nije uvela priroda već ih je uneo ljudski razum za dobrobit ljudskog života. Stoga, u ovom pogledu prirodno pravo nije izmenjeno, nego dopunjeno." *Summa theologica* I-II, 94, 5. 3.

u prvom redu sudija, ima da ispita da li norma postoji i da joj nađe pravi smisao, ako on već na prvi pogled nije dovoljno jasan.

Naravno, pozitivistički teoretičari, pa ni sam Kelsen, koji je bio dosledan antinacista, nisu moralno ravnodušni. Oni samo razdvajaju svoju ulogu pravnika od ostalih uloga koje igraju u društvu. U tim ostalim ulogama oni su slobodni da traže da sadržaj pravnih normi bude drukčiji i da tako izražavaju svoj pogled na svet. No, to nikako ne znači da njihov način razmišljanja i njihovi vrednosni sudovi mogu da utiču na važenje postojećeg prava. Objašnjenje je prosto: prema pozitivistima, ne postoji nikakvo pouzdano tle na kome bi se nalazio neko ko tvrdi da izvesna pravna norma ne valja i da je ne treba primeniti. On ničim nije na to ovlašćen i tako bi volju zakonodavca, koji je konstituisan u skladu s pravom, zamenio svojom voljom, čime bi se s mnogo manje prava nametao celom društvu. Zašto bi racionalno uviđanje ili moralno osećanje nekog, pa i najistaknutijeg, pojedinca ili neke ma kako važne grupe bili bitniji od stava zakonodavca? Merila, jednostavno, nema.

Loše posledice pozitivističkog mišljenja pokazao je najbolje Hitlerov Treći Rajh. Kao što je poznato, Hitler je “legalno” došao na vlast. Tadašnji predsednik republike Hindenburg ga je na osnovu ovlašćenja koja je imao po važećem ustavu postavio za kancelara. Posle paljevine Rajhstaga, Hitlerov kabinet snabdeven je, opet u formalnom skladu s ustavom, zakonodavnim ovlašćenjima, pomoću kojih je manijakalni diktator vladao sve do kraja života. Dakle, ono što se u doba nacizma dešavalo u Nemačkoj bilo je legalno, zasnivalo se na pravu, uključujući tu i sve ono ogavno nad čim se zgražavao ceo svet, kao što su rasistički nirnberški zakoni, pravo vlasti da ljude preventivno lišava slobode bez ikakve dokazane krivice, postojanje i režim koncentracionih logora, pa sve do “konačnog rešenja” jevrejskog pitanja u vidu masovnog ubijanja miliona ljudi, od kojih su mnogi bili nemački građani, samo zato što su nosili urođenu “objektivnu” krivicu nečiste krvi. Iako je i zbog svojih uverenja i zbog svog rasnog porekla Kelsen morao da emigrira da bi spasao život, on je ipak i dalje tvrdio da je pravo hitlerovske Nemačke važeće pravo jer potiče od nadležnog zakonodavca.

Kelsenov primer pokazuje samo kakve posledice ima intelektualna doslednost, ali ne treba zaboraviti da je Hitlerov režim bio omogućen i pomognut armijom viših i nižih činovnika koji su bili vaspitani u strogoj pozitivističkoj tradiciji. Nacistički udar nije

porušio institucije, nije izazvao široke kadrovske promene i skoro se u potpunosti oslonio na postojeću civilnu i vojnu birokratiju, koja često nije bila potpuno nacistički nastrojena, mada je u osnovi bila konzervativna i antidemokratska. Niko od njih, međutim, nije mogao da dovede u pitanje važenje nehumane norme koju je primenjivao, zato što je potekla iz “legalnog” izvora. Većina oficira, koja je krajem Drugog svetskog rata shvatala u kakvu katastrofu “austrijski kaplar” vodi naciju, odbijala je da učestvuje u zaveri protiv njega, jer mu se, kao šefu države i vrhovnom komandantu zaklela na vernost!

Zato je deo optužnice na jednom od poznijih nirnberških suđenja, onome protiv sudija i drugih pripadnika pravne profesije, bio izuzetno oštar:

Krivica ovih... optuženika... u mnogo čemu je dublja od one koju nose mnogi pravi funkcioneri ovih (tj. nacističkih – *V.D.*) organizacija. Optuženi su bili visoko obrazovani stručnjaci i dostigli su pun stepen zrelosti pre Hitlerovog uspona na vlast. Njihovi umovi nisu u mladim godinama bili izopačeni nacističkim učenjem; oni su prihvatili ideologiju Trećeg Rajha kao obrazovani i punoletni ljudi. Svi su oni dobili posebnu obuku i imali uspešnu karijeru u službi prava. Od svih Nemaca, trebalo je da oni razumeju i cene pravdu.¹¹

Završni deo navedenog pledoajea polazi od pretpostavke da je nemački pravnik mogao da razluči pravo od pravde, a to čisti pozitivist ne može.

U odbranu pozitivizma mora se, međutim, reći da postoje i njegove manje krute varijante, kakva je na primer ona koju zastupa poznati britanski pravnik Hart. Ona ipak dopušta da se pravo tumači tako da što više bude u skladu s pravdom, a ova se shvata u duhu engleske utilitarističke tradicije, koja etičkim stavom smatra onaj koji donosi najveću sumu zadovoljstva u odnosu na sumu bola. Ovakav je, nedosledni, pozitivizam, međutim, moguć samo u onim pravnim sistemima, kakav je anglosaksonski, u kojima sud i sudije imaju veliku slobodu u tumačenju prava, koje je pretežno

¹¹ *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, Washington, Government Printing Office, 1951, III, str. 206.

običajno, i gde su oni stvarajući svojim presudama pravne prese-dane delimično i tvorci prava.

Vratimo se situaciji u 1945. godini da bismo dalje pokazali dileme do kojih dovodi pozitivizam. Kao što se moglo očekivati, optuženi kojima su upućene one maločas navedene teške reči branili su se time da su samo primenjivali važeće pravo. Na glavnom nirnberškom procesu najvećim zločincima hitlerovske Nemačke, održanom 1945–1946. godine pred Međunarodnim vojnim su-dom, i nacističke glavešine su se izvlačile na sličan način: oni su, prvo, samo izvršavali naređenja, koja su morali da poštuju jer su poticala od priznatog autoriteta; taj autoritet, vođa Rajha Hitler, mrtav je, s njim je pokopana i eventualna krivica. Drugo, ono što su činili nije bilo zabranjeno – čak i ako je bilo moralno proble-matično, nije ni po kome pravu bilo krivično delo i za njega nije bila propisana kazna.

Sud ih je ipak osudio na stroge kazne, koristeći – najgrublje rečeno, dva osnovna argumenta. Prvi bi se mogao nazvati “pozitivizmom protiv pozitivista”. Naime, Međunarodni vojni sud bio je uspostavljen Poveljom, koju su donele pobedničke velike sile, aktom u kome su bili opisani zločini zbog kojih se sudi i kazne koje se mogu primeniti. Prema tome, ni taj sud nije smeo da ispi-tuje valjanost prava koje ga je vezivalo. Da bi se, međutim, izbegli prigovori kako je pravo koje se primenjuje na nacističke zločince puko pravo pobednika, istaknut je i drugi argument, prema kome su mnoga njihova dela bila protivna međunarodnom pravu, koje je bilo i ostalo više od svakog nacionalnog prava, pa i nemačkog, i koje je protumačeno tako da svakome pojedincu neposredno nameće obaveze. Na primer, oficir koji dobije naređenje da izvrši ratni zločin, jasno opisan u međunarodnim pravilima ratovanja, snosi krivicu zbog svoga postupka, ako je imao moralnog izbora bez obzira na autoritet onoga koji ga je izdao i na gvozdene zakone vojne discipline.

Bilo je, međutim, jasno da je motiv za ovo postupanje bio jaka potreba da najveći nacistički zlotvori ne ostanu nekažnjeni. U tome je postojala osnovna saglasnost, koju je u tadašnjoj atmosferi opšteg zgražavanja malo ko smeo da remeti. Kada se, međutim, po-vela reč o “sitnijim” krivicama, dileme oko ocene pravnih propisa i ljudskih postupaka opet su se javile. U procesu tzv. “denacifika-cije” Nemačke, koja je u stvari bila do sada jedini poznati pokušaj demokratskog prevaspitavanja cele jedne nacije putem uticaja sa

strane, pod udar mera koje su sprovodili saveznici trebalo je da dođe niz osoba koje su snosile ogromnu moralnu odgovornost, mada su sve vreme postupale po važećem pravu. Među njima su bili i već pomenuti potkazivači, koji su prijavljivali bračne drugove i bliske rođake, jer im je to bila dužnost, čak potkrepljena pretnjom kazne u slučaju neizvršenja. Na njihovom primeru mogla se u punoj meri razviti diskusija o tome nije li naknadno kažnjavanje za postupke, koji ne samo što nisu bili zabranjeni, nego su bili pravom podsticani, vrhunsko kršenje načela legaliteta, prema kome niko ne može biti kažnjen za čin koji pre toga nije nedvosmisleno bio zakonski označen kao krivično delo.

Naturalisti, pobornici prirodnopravnih shvatanja, ovde su mogli da daju ubedljivije odgovore. Dok su čisti pozitivisti Kelsenovog pravca bili prinuđeni da priznaju kako bi denuncijanti morali da ostanu nekažnjeni (pod uslovom, naravno, da njihove dostave nisu bile lažne), a anglosaksonski pozitivisti poput Harta odgovarali da se u interesu opšteg dobra mora doneti novi zakon, suprotan prvom, koji važi iako krši pravilo legaliteta, moderni naturalisti, kojima su se pridružili i neki preobraćeni pozitivisti, kao čuveni nemački pravnik Radbruch (Radbruch), tvrdili su da ipak postoji nekakva “unutrašnja moralnost” prava, koja kontroliše njegovo “važenje”.

Da ne bi, kao nekadašnji zagovornici prirodnog prava, bili optuženi za prenošenje religije u pravo ili za zamenu opštih vrednosti ličnim, neki od novih naturalista pokušali su da, umesto da podvrgavaju moralnoj kritici pojedina pravna pravila, postave merila za ocenu pravnog sistema u celini. Drugim rečima, ako ceo pravni poredak neke države ne ispunjava neke bitne uslove, on ne zaslužuje da se tako zove. U nedostatku njegovog postojanja ljudsko se ponašanje nužno meri onim pravilima koja su nesporna, bilo da je to međunarodno pravo ili pravda i pravičnost.

Kao primer obeležja koja mora da ima jedan pravni poredak dostojan takvog imena mogu se uzeti ona merila koja je predložio američki pravnik Lon Fuller (Fuller). Prema njemu, takav poredak mora da bude opšti, javan, prospektivan (neretroaktivan), shvatljiv, dosledan, prilagođen ljudskim mogućnostima, dovoljno stalan da dozvoljava orijentaciju u ponašanju i da pokazuje sklad između proglašenog i primenjenog pravila.¹² Prostijim rečima,

12 L. Fuller, *The Morality of Law*, New Haven, Yale University Press, 1965, str. 33. i dalje.

pravni sistem ne postoji i ne zaslužuje da bude poštovan ako njegova pravila ne važe na isti način za sve građane, ako postoje norme koje su tajne, neobjavljene, ako se donose zakoni koji deluju unatrag, ako pravila nisu jasna čoveku prosečne inteligencije, ako jedan njegov deo protivreči drugome, ako od čoveka traži da učini nešto što ljudski nije moguće, ako se toliko često menja da građanin ne može da zasnuje nikakav trajni odnos niti da predvidi posledice svoga postupanja i – konačno – ako jedno piše u zakonu a drugo se stvarno događa, odnosno primenjuje kao pravo.

Tzv. pravni poredak nacističke Nemačke i, na žalost, mnogih drugih zemalja u dvadesetom veku bio je takav da ne odgovara ovim uslovima. Neki ljudi su iznad zakona, a neki van njega: na prve se pravo ne primenjuje, a prema drugima se može učiniti šta se hoće. Postoje propisi koji se ne objavljuju, kao što su uputstva o koncentracionim logorima, propisi o konačnom rešavanju jevrejskog pitanja, čuveni Hitlerov dekret “Noć i magla” i niz naredaba o uzimanju talaca, koje su primenjivane i u okupiranoj Jugoslaviji za vreme nacističke okupacije.¹³ Donose se zakoni koji ljude čine krivima za dela koja su izvršili u svesti da su dozvoljena – istu takvu osobinu imaju i oni propisi koji sudu nalažu da kažnjava prema “zdravom nacionalnom osećanju” ili da primenjuje analogiju, tj. smatra zločinima ona dela koja kao takva nisu opisana u krivičnom zakonu, ali “ličē” na njih. Nejasnost i mutan jezik pravnih normi su, na žalost, uzeli tolikog maha da skoro nema države čije sve pravne propise razume prosečan čovek: na sreću takvi propisi u većini država ne pogađaju vitalne interese ljudi, već se tiču onih oblasti gde se može zatražiti pomoć stručnjaka. Nije mali broj sistema koji iziskuje bezgraničnu odanost vođi, ali takvu odanost odriče drugu i srodniku. Traženje nemogućeg ne odnosi se samo na fizički neizvodljivo, nego i na ljudima nepripisivo, kao što je “ispoljavanje ljubavi” u vidu žrtvovanja dece i najbližih. Pravna nesigurnost koja proističe odatle što je pravo, umesto da bude stabilan sistem, samo način izdavanja zapovesti, legalizacija vlastodržačkih želja, onemogućava čoveka da svoj život zasnuje na najnužnijoj meri predvidljivosti, da preduzima poduhvate o čijim posledicama postoji razumna mera izvesnosti.

¹³ U Nemačkoj, takvi propisi nazivani su “dekreti u fijoci”. Postojanje tajnih zakona u savremenom Čileu vidi se po tome što tamo svaki propis opšteg karaktera ima redni broj, ali se u službenom listu neki brojevi preskaču.

Najzad, najviše demoralise i pravo pretvara u gomilu praznih reči to što pisano i stvarno pravo uopšte ne liče jedno na drugo. Na primer, u savremenom Paragvaju, kojim od 1954. neograničeno vlada stalno ponovo “birani” diktator Alfredo Stresner (Stroessner) postoje i ustav i zakoni, ali oni zapravo ne važe. U toj se zemlji stvorio i pojam za stvarnu situaciju u vidu reči uzete iz lokalnog indijanskog jezika Gvarani. Taj izraz, *mbarete*, u prevodu bi značio “silu nad drugima”. Prema nepisanom *mbareteu* zna se šta ko može u odnosu na koga, bez obzira šta piše u pravnim propisima, ko šta sme, a šta ne sme uprkos sudu i policiji.

Mada navedena merila izgledaju ubedljiva, postavlja se pitanje otkuda Fuleru i onima koji slično misle pravo da ih postavljaju. Zašto pravni sistem koji ima gore opisane loše osobine negiramo? Ispostavlja se da je to u ime nekoga višeg morala, u ime nekih civilizacijskih tekovina, koje se nekada osporavaju zato što nisu jedinstvene i zato što se može tvrditi da postoje druge tradicije i druge situacije, u kojima ovakva viša pravila ne važe. Ovakvo se stanovište, zatim, napada kao proizvod “zapadne”, evropske civilizacije, pri čemu, navodno, postoje i drukčije tradicije, koje su svojstvene drugim kulturama. U pogledu, pak, situacija, najčešći je poziv na izuzetne istorijske prilike, kada postoje viši interesi i opravdavaju se privremena odstupanja u odnosu na određene neprijatelje, a u ime buduće opšte dobrobiti. Time se stvari vraćaju na pravni relativizam i krug se opet zatvara; tj. svi se argumenti ponavljaju.

Manje je ambiciozan nemački marksist Franc Nojman (Franz Neumann), koji smatra da je jedini “razumski” zahtev koji se pravu može postaviti – opštost, tj. da ono važi podjednako za sve situacije i sve ljude u njima.¹⁴

Međutim, “umereno” prirodno-pravno shvatanje, koje je upravo opisano, ostavlja pošteđenim dosledne sisteme s odvratnom sadržinom. Jer, može se desiti da pravni sistem ima sve osobine koje se od njega traže, i da, ipak, sadrži nehumane odredbe. Može se, na primer, svim građanima zabraniti kretanje van mesta boravka uredno donesenim propisom, koji je pravovremeno i jasno objavljen. Mogu se i *sva deca* iznad deset godina oglasiti krivičnopravno odgovornim i za njih, u punom skladu sa zakonom, primenjivati smrtna kazna. Sve ovo nisu izmišljeni primeri. Pitanje je, štaviše,

14 F. Neumann, *Behemoth*, London, Gollancz, 1942, str. 360.

da li bi i rasistički sistem aparthejda, onako kako je pedantno i do sitnica propisan u južnoafričkom pravu i sproveden u praksi, mogao biti osporavan na gornji, opšti način. Znači da i dalje treba tražiti objašnjenje zbog čega su i na osnovu kakvih merila ovakve norme nedvosmisleno neprihvatljive.

Sve ovo što je rečeno o sadržaju pravila u pogledu traženog, odnosno zabranjenog ponašanja može se primeniti i na zaprećenu kaznu, odnosno na ispunjenje pretnje, koja je prećutno ili izričito sadržana u pravnoj normi. Neke kazne, same po sebi, bez obzira na dela zbog kojih usleđuju i na ispravnost postupka u kome se odlučilo o njihovoj primeni, sukobljavaju se s proširenim osećanjem humanosti i protivreče urođenom ljudskom dostojanstvu. Dok se o smrtnoj kazni, kao drastičnoj meri oduzimanja života, još uvek vodi diskusija, na koju utiču i drugi obziri, kao što je njena stvarna efikasnost kao mere zastrašivanja, dotle je, recimo, najnoviji razvoj doveo do osude svih nečovečnih i ponižavajućih kazni. Pri tome se u prvom redu misli na posezanja na fizički integritet, kao što su razne vrste sakaćenja i telesnih kazni.

Saglasnost o opštim vrednostima

Ima li izlaza iz dileme u koju nas dovode nedostaci prirodnopravne i nemogućnost pozitivističke kritike sistema zastrašivanja, koji je u osnovi svakog prava? Zastrašivanje je posebno naglašeno u onim odredbama što neposredno treba da očuvaju ustavni poredak, vladavinu određene grupe ljudi, bez obzira kako se ona legitimisala ili pravdala, kao demokratska – u ime brojčane većine, kao oligarhijska – u ime zbog nečega favorizovane elite, ili kao klasna – u ime društvene klase. Da ne bi bilo nesporazuma, misli se na onu kritiku koja nije vezana za poreklo i osnov vlasti, reč je o postupcima koji se ne trpe ni onda kada ih propisuju demokratski izabrano predstavničko telo, napredna klasa u odnosu na nazadnu, većina protiv manjine.

Umesto u spekulaciji, rešenje verovatno treba tražiti na skromniji način, pokušajem da se utvrdi na kome je stepenu u datom istorijskom razdoblju univerzalna svest o nekim osnovnim vrednostima. Umesto da se pita otkuda te univerzalne vrednosti, mada je to pitanje važno i ne sme se prenebregnuti, može se pitati ima li tačaka oslonca da se sazna postoji li šira saglasnost o tome koje su te vrednosti.

U ovom radu se zastupa shvatanje da postoji izvestan broj univerzalnih vrednosti, vezanih kako za čoveka tako i za čitavo čo-

većanstvo, čije se priznavanje može empirijski dokazati. Kao što to obično biva, jedno istorijsko razdoblje (a to važi i za protekle decenije ovoga veka) nosi dve oprečne tendencije. S jedne strane su gnusobe čijim smo opisima počeli ovu knjigu; a s druge strane razvija se uverenje da je svet međuzavisna celina čiji se dalji razvoj ne može prepuštati stihiji, o čijim se zajedničkim poslovima moraju praviti dogovori, svet u kome ne može da postoji ravnodušnost prema dalekim ljudima i događajima.

Drugim rečima, čovečanstvo neće preživeti ako se o svom opstanku ono samo ne stara. Da to ne bude prazna tvrdnja postarao se tehnološki razvoj, koji opstanak sveta ozbiljno ugrožava. Nuklearno i slično oružje preti ljudskom rodu stvarnim samoubistvom, a ništa manja, iako ne tako brza i tako dramatična, nije opasnost da se život na planeti ugasi zbog neodgovornog trošenja njenih neobnovljivih prirodnih izvora, zagađivanja i prenaseljenosti. Ove su opasnosti dovoljne da se uspostavi pojam univerzalne vrednosti, koji još u devetnaestom veku nije postojao, jer je svaka država imala suvereno pravo da vodi rat, a svaki čovek i preduzeće da neumereno i neograničeno otkidaju od prirode, koja je izgledala beskonačno bogata.

U ovom veku, tačnije posle iskustava Drugog svetskog rata, svest o ljudskom dostojanstvu, osnovnim pravima i slobodama, prešla je iz nacionalne u međunarodnu nadležnost. Dotle su, uglavnom pod uticajem buržoaskih revolucija i kasnijeg razvoja radničkog pokreta, neki osnovni čovekovi atributi kao slobodnog i neprikosnovenog bića bili predmet borbe unutar država. Njoj je za cilj bilo usvajanje viših, principijelnih dokumenata koji bi kontrolisali sve propise i naredbe države a zakonodavnoj i izvršnoj vlasti onemogućavale da dira u čovekovu autonomiju, kao najvažniju tekovinu novijeg civilizacijskog razvoja. Ova je borba podsticana raznim istorijskim okolnostima i njeni su protagonisti polazili od raznih teorijskih stavova, od kojih smo neke najvažnije već opisali, ali su se uspesi i neuspesi ograničavali na teritorije datih država, tako da su srazmerno dugo uporedo postojala društva koja su se u pogledu obima čovekovih osnovnih prava bitno razlikovala, uključujući i ona gde pojedinac nije bio ništa u odnosu na apstraktnu državu ili konkretnog samodršca. Države su bile suverene i niko se nije mogao mešati u to u kakvom su položaju njihovi državljani. Otomanski sultan, ruski car i članovi Saveznog veća Švajcarske konfederacije bili su ravnopravno ugledni članovi međunarodnog

društva, kao što su nešto kasnije to bili Musolini, Hitler, Staljin, Ruzvelt i norveški kralj.

Za razliku od prethodnih ratova, Drugi svetski rat vodio se i u ime nekih načela uređenja sveta i društava u njemu. Savez koji je s vremenom stvoren protiv sila osovine, Nemačke, Italije, Japana i njihovih trabanata, od većine ranijih razlikovao se po tome što su sve njegove pripadnice podržavale jedan – svakako ne sasvim precizan – program sveta posle pobede i što je taj program zadirao i u oblasti koje tradicionalno nisu smatrane spoljnom politikom. Bez obzira na sve razlike između članica antihitlerovske koalicije, kako u pogledu proklamovane ideologije, tako i prema stvarnom postupanju (koje je kod nekih bilo, blago rečeno, tik pred rat krajnje problematično), Drugi svetski rat bio je, u suštini, sukob između onih koji su (iz nužde ili iskreno) podržavali neka humanitarna načela i onih koji su ih odricali u ime raznih oblika biološke supremacije, nejednakosti i neslobode.

U tom je dramatičnom razdoblju konačno probijena opna državne suverenosti. Postalo je jasno da se odnos onih koji vladaju i kojima se vlada tiče celoga čovečanstva. U tom smislu, Ujedinjene nacije, kako se nazvao taj ratni savez, vode rat s misijom koja je šira od puke “pobede” – između ostalog, nastojanje na bezuslovnoj kapitulaciji Nemačke zasniva se i na želji da se društvo u toj zemlji iz osnova izmeni (već pomenuta “denacifikacija”).

Prema Atlantskoj povelji od 14. avgusta 1941. godine, prvom, najsazetijem i najpoznatijem programskom dokumentu saveznika, rat se ne vodi zato da bi se porazila Nemačka, već “nacistička tiranija”, a jedna od posledica pobede treba da bude mogućnost da ljudi u svim zemljama žive “slobodni od straha i bede”.¹⁵ Ove negativno određene “slobode” izražavaju one komponente ljudskih prava koje se kasnije nazivaju građanskim i političkim, odnosno ekonomskim i socijalnim pravima.

Prilikom pretvaranja Ujedinjenih nacija iz ratnog saveza u istoimenu organizaciju za očuvanje mira, otvorenu svim državama, mora se naći način da se staranje o ljudskim pravima i slobodama održi bar na stupnju koji je mogao biti postignut u toku rata. Zbog toga Povelja Ujedinjenih nacija ljudskim pravima daje visok prioritet među svojim zadacima. Već drugi uvodni stav, odmah posle čuvenog zaveta da se buduća pokolenja spasu užasa rata, ističe da

¹⁵ *Ljudske slobode i prava*, nav. delo, str. 45.

članice UN hoće da ponovo potvrde “veru u osnovna prava čoveka, u dostojanstvo i vrednost ljudske ličnosti, u ravnopravnost ljudi i žena i nacija velikih i malih”.¹⁶ Jedan od osnovnih ciljeva nove svetske organizacije jeste “postizanje međunarodne saradnje rešavanjem međunarodnih problema ekonomske, socijalne, kulturne i humanitarne prirode, i unapređivanje i podsticanje prava čoveka i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili veru” (čl. I, st. 3).

Naročitu pažnju zaslužuje čl. 55. Povelje, u čijoj je celini, po našem mišljenju, sadržana osnovna “filozofija” Ujedinjenih nacija u oblasti položaja čoveka u društvu. Ujedinjene nacije treba, naime, da rade na unapređivanju: “a) povećanja životnog standarda, punog zaposlenja i uslova za ekonomski i socijalni napredak i razvoj; b) rešavanja međunarodnih ekonomskih, socijalnih, zdravstvenih i srodnih problema i međunarodne kulturne i prosvetne saradnje; c) sveopšteg poštovanja i uvažavanja ljudskih prava kao i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili veru”.

Prema tome, još su 1945. godine uočeni punoća i složenost problematike ljudskih prava.

Važno je odmah podvući da se u ovakvom rezonovanju krije još jedan razlog za kritiku zakonodavstva svake države, za osporavanje suverenog prava vlade da sa stanovništvom postupa po pravilima koja ona sama odredi, odnosno odbije da odredi. Pored moralnih i prirodnopravnih prigovora, koje je, kao što smo videli, teško utemeljiti na univerzalni način, ili koji se bar mogu opovrgavati u ime specifične tradicije i kulture, smatra se da postupanje s ljudskim bićima u jednoj zemlji posredno pogađa i celo međunarodno društvo, jer ima reperkusije na druge države. Drugi svetski rat ostavio je za sobom uverenje da se agresija priprema u unutrašnjoj politici, da napadi na druge narode počinju obračunom sa slobodom sopstvenog naroda, ili bar s njegovim najsvesnijim, humanistički nastrojenim delom.

U vezi s odredbama Povelje pravници, prirodno, postavljaju kao prvo pitanje je li njima uspostavljena međunarodna obaveza članica organizacije da poštuju i unapređuju ljudska prava i slobode. Mislimo da je odgovor potvrđan i to smo podrobno obrazložili na

¹⁶ Svi navodi iz Povelje Ujedinjenih nacija su iz izdanja Ureda za informacije UN u Beogradu, prevod M. Šahovića i B. Babovića.

drugom mestu.¹⁷ Međutim, članice UN-a – to su praktično sve postojeće države – obavezuju se da poštuju ljudska prava i slobode koji u Povelji nisu definisani.

Sasvim je razumljivo što je prva međunarodna akcija, naložena Poveljom u prilog ljudskih prava bila shvaćena kao potreba da se ta prava bliže odrede. Iz nje je proizašla Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima od 10. decembra 1948. godine, jedan od najznačajnijih dokumenata dvadesetog stoleća i najčešće navođena odluka Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.

Univerzalna deklaracija usvojena je, ako se to tako može reći, u poslednjem trenutku, na izmaku povoljnog političkog raspoloženja nastalog u toku Drugog svetskog rata. Nijedna članica UN nije se mogla naglo odreći jednog od najvažnijih principa u ime kojih je on bio vođen. Hladni rat je već uzimao maha, ali još nije dostigao svoj vrhunac. Otuda razlike u poimanju ljudskih prava nisu bile veće od onih koje u teoriji stvarno postoje i svode se ili na odbranu ljudske ličnosti od nenasnosnog nadzora i samovolje države, koja je u osnovi građanskog shvatanja ljudskog prava, ili na traženje promene društvenog sistema da bi on svakom čoveku pružao veće mogućnosti da uskladi svoju slobodu sa životom u zajednici u čemu su se slagali i autentična marksistička misao kao i, verbalno, oni koji su tu misao hteli da zloupotrebe za suštinsku negaciju ljudskih prava. Ove su konfrontacije mogle biti u dobroj veri, ali i u lošoj kada isključivost u odbrani jednog stanovišta nije bila motivisana samo idejnom doslednošću, već i potajnom željom da se onemogući celi poduhvat. Bilo kako bilo, niko nije imao snage ni obraza da istupi protiv ideje da postoji jedno za sva društva važeće jezgro osnovnih ljudskih prava i sloboda: Deklaracija je konačno usvojena bez ijednog glasa protiv. Ona je prema tome i odgovarajuće tumačenje Povelje UN.

Za više od trideset i pet godina Deklaracija je stalno dobijala na snazi i autoritetu. Ovaj akt deklarativnog i programskog karaktera imao je da bude dopunjen pravim međunarodnim ugovorom, koji će države ugovornice potpisati i ratifikovati i tako na sebe primiti sasvim određene obaveze.

Izrada toga ugovora išla je mnogo teže i sporije od uobličavanja Deklaracije. Donekle je to bilo zato što su države s mnogo više opreza pristupale aktu koji će ih nedvosmisleno i neposredno

¹⁷ Vidi V. Dimitrijević, "Ljudska prava u Ujedinjenim nacijama", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1983, str. 167 i dalje.

obavezivati, ali je glavni razlog bio u pogoršanoj međunarodnoj situaciji, u kojoj su se ljudska prava počela koristiti i kao političko oruđe. Istinske ideološke razlike, koje su igrale važnu ulogu u ranijem periodu, postale su privid iza koga se krilo nastojanje da svaki politički sistem dobije povoljnu poziciju bez ikakve potrebe da se menja, da se stanje u sopstvenoj sredini proglaši za međunarodni standard, čime se bez plaćanja ikakve cene stiče mogućnost da se drugi i drukčiji pozivaju na odgovornost. Uz to, u mnogim sredinama materija ljudskih prava počela se posmatrati kao opasno područje, koje mogu da zauzmu stvarni i izmišljeni neprijatelji ili agenti inostranstva.

U toku sedamnaestogodišnjih pregovora, zamišljeni jedinstveni ugovor zamenjen je dvama paktovima o ljudskim pravima, čime su “klasična” građanska i politička prava odvojena od “novih” ekonomskih, socijalnih i kulturnih. Oba međunarodna pakta usvojena su 16. decembra 1966. godine, a stupila su na snagu tek desetak godina kasnije, kada ih je ratifikavao potreban broj država.¹⁸ Do polovine 1984. godine samo je nešto više od polovine članica UN ratifikovalo paktove. Protivno očekivanjima, države koje su obavezane paktovima prilično su ravnomerno raspoređene prema geografskim, ideološkim i političkim merilima. Dok su države “realnog socijalizma” s vremenom napustile svoje rezerve i bez izuzetka ratifikovale i za njih prvobitno sporni Pakt o građanskim i političkim pravima, Sjedinjene Američke Države, čiji su državnici nekada bili šampioni ljudskih prava i čiji političari često smatraju da u tom pogledu treba da budu “glas savesti” čovečanstva, propustile su to da učine.

Međunarodni paktovi nužno se razlikuju od Univerzalne deklaracije. Dok su prava u ovoj poslednjoj proglašena na opšti i apsolutan način, u paktovima se vodi računa o stvarnim mogućnostima za njihovo uživanje. Podela prava na dva pakta omogućila je da se to prilagođavanje izvede na način koji je bliži datoj vrsti prava.

“Klasična” građanska i politička prava odgovarajući Pakt posmatra kao subjektivna prava, urođena i neotuđiva, koja svaka država mora da garantuje svim ljudima u svojoj nadležnosti time što im stavlja na raspolaganje efikasne pravne lekove u slučaju

¹⁸ Prevodi na naše jezike mogu se naći u zbirci *Ljudske slobode i prava* (vidi nap. 8) i u posebnim brošurama u izdanju Ureda za informacije UN u Beogradu.

uskraćivanja. Imajući u vidu širinu obaveza, sva prava i slobode nisu neograničeni. Država zadržava ovlašćenje da ih zakonima (ali ne proizvoljno) miri s potrebama zajednice i pravima i slobodama drugih ljudi. Tako se, na primer, sloboda izražavanja može ograničiti zakonom ako je to potrebno radi poštovanja prava ili ugleda drugih lica i radi zaštite nacionalne bezbednosti, javnog poretka, zdravlja ili morala (čl. 19. st. 3).

Međutim, Pakt sadrži jedno *jezgro najosnovnijih* prava, koja se ni u kom slučaju ne mogu uskratiti, pa čak ni onda kada se, prema čl. 4, sva prava privremeno mogu suspendovati u slučaju kada opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost. To su *pravo na život, zabrana mučenja i surovog ili ponižavajućeg kažnjavanja, zabrana ropstva i kmetstva, zabrana dužničkog zatvora, načelo legaliteta krivičnog dela i kazne* (već pominjana maksima *nullum crimen, nulla poena sine lege*), *pravo svakog čoveka da bude pravna ličnost i sloboda savesti i veroispovesti*. Ova безусловna prava i slobode civilizacijska su tekovina koja je nezavisna od Pakta kao međunarodnog ugovora i ima rang najviše, apsolutno obavezne norme međunarodnog prava, norme koja se u pravnoj teoriji naziva kogentnom.

Na ovaj način je došlo do nesumnjive međunarodne, dakle, opšte, saglasnosti o granici ispod koje ne sme da se nalazi čovek u društvu i koju nikakva vlast u odnosu na njega ne sme da prekoraju. O intelektualnom, ideološkom i teorijskom poreklu tako uspostavljenog merila može se raspravljati i to se neprestano čini, ali ćemo mi, s obzirom na ono što smo do sada već napomenuli, odustati od toga, jer nam je cilj bio da pokažemo kako postoji putokaz za procenu stanja u svakoj zemlji, u svakom društvu, koji je empirijski zasnovan i odražava postignuti stepen društvene svesti. Da bi se to dokazalo, može se uputiti na saglasnost o tome koja se dobija raznim anketama ili ispitivanjem zakonodavstva i političkih programa, ili pak izučavanjem javnog mnjenja, odnosno raspoloženjem pretežnog dela javnosti u većini zemalja.

Međutim, činjenica da su Sveopštu deklaraciju o ljudskim pravima prihvatile sve članice Ujedinjenih nacija, a da je Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima ratifikovalo do sada više od osamdeset država čini nam se dovoljno jakim argumentom iz dva razloga. Prvi je više formalan te ostavlja jači utisak na pravnika nego na nepravnika. Reč je o tome da je stvoren jedan međunarodni standard, deo međunarodnog prava koji безусловno nameće svakoj državi dužnost da poštuje izvesna osnovna prava i slobode, i

da odatle potiče ovlašćenje za sve druge države i za međunarodne organizacije da se u takve “unutrašnje” odnose mešaju, da reaguju na stanje u kome se nalazi čovek u drugim sredinama, a da se tome ne može protivstaviti argumenat apsolutne suverenosti, na osnovu koga je vlast navodno slobodna da čini šta hoće. Ovakav dokaz moraju da prihvate i najokoreliji pozitivisti, jer je međunarodno pravo i po njima iznad prava svake države.

Drugi je argument politički, pa prema tome suštinski od većeg značaja. Kao što je poznato, velike deklaracije poput Sveopšte deklaracije o ljudskim pravima usvajaju ovlašćeni predstavnici država u međunarodnim organizacijama, koje tamo po pravilu šalje izvršna vlast, tj. vlada uspostavljena prema ustavu koji važi u zemlji. Međunarodne ugovore, kao što je Međunarodni akt o građanskim i političkim pravima, potpisuju predstavnici izvršne vlasti, a zatim ratifikuju ustavima određeni organi, najčešće narodna predstavništva. Tako se ispostavlja da opisana merila državama nisu nametnuta ni na koji način. Njih su prihvatile same elite, tj. predstavnici grupa na vlasti i, s obzirom da ograničavaju tu vlast, sasvim se opravdano može smatrati da je to onaj minimum na koji su one smatrale da iz bilo kojeg razloga moraju pristati ili da treba da pristanu, jer je to deo njihovog programa, koji ih unutrašnjepolitički, međunarodnopolitički i ideološki legitimise. Naravno, do toga je došlo zbog pritisaka, jer se ustupci ove vrste ne daju bez njih, ali oni potiču iz samih sredina koje su grupe na vlasti predstavljale, bilo da se izražavaju jasnim demokratskim procesom ili zaobilaznim putevima kojima se bar delimično ostvaruje kolektivna volja ili ispoljava opšte raspoloženje. Čini nam se stoga da nam sve ovo daje puno pravo da standard utvrđen pomenutim međunarodnim dokumentima i ponavljan u mnogim drugim sličnim aktima univerzalne, regionalne ili nacionalne prirode smatramo dokazom o svetskom važenju, na današnjem stupnju razvoja, izvesnih kriterija na osnovu kojih se može procenjivati pravni sistem svake države te prema tome i zasnovati kritika sistema pretnje nasiljem.

Ova kritika, naravno, ne može da bude tako radikalna i obuhvatna kao kada bi se preduzimala na osnovu morala, nekoga shvatanja prirodnog prava ili ideološke predstave o savršenom društvu, ali, skromna kakva je, ima tu prednost da se temelji na čvrstom i teško osporivom osloncu. Ona će u našem slučaju biti još skromnija iz dva osnovna razloga. Pre svega, u ovom radu težimo da utvrdimo koja se stanja mogu označiti kao “najgora” po čoveka i

njegovo dostojanstvo, kada nastupaju situacije, od kojih smo neke na početku na osnovu opšteg utiska naveli kao teško opterećenje naše epohe. S druge strane, svesni smo da se mnoga prava i slobode, proklamovani u međunarodnim dokumentima, svakodnevno krše u mnogim sredinama, koje se inače ne smatraju primerima terora i strahovlade. Oko optužbi za takva kršenja, bez obzira ko ih izrekao, vode se dugotrajni sporovi, zamučeni nesaglasnošću o činjenicama i različitim tumačenjima upotrebljenih reči, pri čemu veliku ulogu igraju i kulturne i ideološke razlike.

Da bi se sve ovo izbeglo, pokušaćemo da merilo o apsolutnom minimumu, na osnovu koga se može izvršiti kritika sistema zastrašivanja, zasnujemo na onim slobodama i pravima koji se ni pod kojim uslovima, ni zbog kakve opasnosti, ni zbog kakvog izgovora ne mogu ukinuti ni osporiti.

I UGROŽAVANJE OSNOVNIH LJUDSKIH PRAVA

PRAVO NA ŽIVOT

U hijerarhiji ljudskih prava urođeno pravo svakog čoveka da živi zauzima najviše mesto. Iako svako bolje uviđanje odmah pokazuje da se to življenje mora bliže odrediti kao dostojan život, a ne puko bitisanje pod bilo kakvim uslovima, ovo osnovno mesto je logično iz očiglednih razloga, koji već banalno zvuče: čovek može prestati da bude čovek iz mnogih razloga, ali je sasvim nesporno da on to više nije ako ne postoji.

Kako se sada shvata, pravo na život nije apsolutno. Ono se bolje može izraziti kao pravo ljudskog bića da samovoljno ne bude lišeno života. U mnogim se sredinama smatra da interesi društva stoje iznad života pojedinih njegovih članova, te da ono sme da eliminiše nedostojne i opasne pojedince kažnjavajući ih smrću. Tako se pravo na život svodi, u stvari, na proceduralna jemstva, koja otežavaju oduzimanje života i imaju za cilj da ta mera bude preduzeta samo onda kada je to neophodno na osnovu nekog unapred određenog opšteg merila, odlukom koja je donesena posle objektivnog rasuđivanja nepristrasnog organa. Ovo, dakle, još uvek ne sprečava nijednog zakonodavca da propiše smrtnu kaznu za, kako se to u čl. 6. Pakta o građanskim i političkim pravima kaže, “najteže zločine”. Naravno, reč “najteži” takođe je standard koji se u različitim sredinama može na različite načine tumačiti. Na primer, upadljivo se razlikuju zemlje koje pretnjom smrću prvenstveno štite politička dobra od onih koje je upotrebljavaju radi odvratanja od napada na neke druge vrednosti, kao što je, recimo, život drugog ljudskog bića.

Pored zahteva da smrtna kazna bude propisana zakonom za dela koja se prema merilima okoline smatraju društveno najopa-

snijima, postoji još jedno ograničenje, koje se često gubi iz vida. Zakonodavna odredba te vrste ne sme biti u suprotnosti s *celim* Paktom o građanskim i političkim pravima, što u najmanju ruku znači da se smrtnom kaznom ne sme pretiti onome koji samo hoće da koristi neko svoje osnovno ljudsko pravo. Recimo, ako je njegovo delo izraz slobode kretanja, izražavanja ili okupljanja, kazna za takav postupak nikako ne može da bude smrtna, što, na žalost, i suviše često biva.

Da bi se to objasnilo, podsetimo na dva primera. Prema Paktu (čl. 12) svaki čovek ima pravo da napusti bilo koju zemlju i da se vrati u svoju zemlju. U SSSR i u zemljama koje su u svoje vreme verno sledile krivičnopravni model nastao u eri staljinizma, prost prelazak preko granice predstavljao je “izdaju”, a ova je povlačila smrtnu kaznu. Prema tumačenju Pakta koje zastupamo, ilegalni prelazak granice može biti kažnjiv (u SFRJ je samo prekršaj), ali nikako ne sme povlačiti smrtnu kaznu pa čak, iz razloga koje ćemo kasnije osvetliti, ni drugu nesrazmerno tešku sankciju.

Drugi primer dala je nacistička Nemačka. Tamo se svako slušanje emisije strane radio-stanice moglo kazniti smrću i to se često dešavalo. Štaviše – i to dobro prikazuje mentalitet nemačkih pravika – prema učenom tumačenju Vrhovnog suda, koje se svodilo na proučavanje jezičkog smisla pozitivne odredbe, a nikako nije uključivalo njenu unutrašnju kritiku, bilo je dovoljno da nesrećni optuženik čuje samo muziku.¹ Opet prema Paktu (čl. 19) sloboda izražavanja obuhvata i pravo čoveka da traži i prima informacije. Ova sloboda može biti ograničena i njena se zloupotreba (odnosno ono što se u datom slučaju smatra zloupotrebom) kažnjava. Međutim, sasvim je jasno da kazna ne sme biti stroga, a nikako najteža.

Smrtna kazna, takođe, ne sme predstavljati akt genocida, tj. ne sme biti oduzimanje života kao deo plana da se potpuno ili delimično uništi nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa.² Prema tome, ne može se nikako, kao u nacističkoj Nemačkoj, smatrati najtežim ono delo koje može izvršiti jedino Jevrejin, niti, kao u savremenom Iranu, delo koje se samo može pripisati “jeretiku” iz sekte Bahai.

Sasvim jasno ograničenje prava države da izrekne smrtnu kaznu vezano je za uzrast. Život se ni pod kojim uslovima ne može oduzeti licu koje ima manje od osamnaest godina. Tačnije rečeno,

1 Neumann, nav. delo, str. 373.

2 Vidi čl. II Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 9. decembra 1948. Prevod u *Arhivu za pravne i društvene nauke*, 1/1949.

smrtna kazna ne može se izreći onome ko je bio mlađi od tog uzrasta kada je izvršio delo koje mu se stavlja na teret, te on, prema tome, ostaje zaštićen i onda kada se mnogo kasnije otkrije da je kriv. Drugo ograničenje je samo prividno: smrtna kazna se može izreći trudnoj ženi, ali se ne može izvršiti dok je ona bremenita. Na ovaj se način, u stvari, štiti život zametka,³ a ne osuđene žene; mora se priznati da odgađanje izvršenja egzekucije do rođenja deteta koje će odmah biti bez majke predstavlja tipičan primer “humanitarne surovosti”, koja osuđenoj ženi pričinjava dodatni i nesnosan duševni bol.

Kada bi se razmatranje prava na život u današnjem vremenu svelo samo na ispitivanje uslova pod kojima se može izreći smrtna kazna, značilo bi to zatvaranje očiju pred poraznim činjenicama. Naime, veliki broj ljudi svakodnevno gubi život bez krivice, na osnovu političkih odluka, koje izvršavaju državni organi ili s njima povezane organizacije bez ikakve sudske presude i obrazloženja.

Ako ostavimo po strani međunarodne sukobe i intervencije, gde masovno strada i civilno stanovništvo, i na trenutak zaboravimo da je glavna terorska pretnja današnjice postojanje oružja za masovno uništavanje, čija je svrha da zastrašuje time što može uništiti čitave gradove i milione ljudi, treba da skrenemo pažnju na to da režimi, bez ikakvog postupka, sasvim “neformalno” likvidiraju veliki broj svojih stvarnih ili zamišljenih protivnika. Da bi licemerje bilo veće, to se događa i u zemljama gde je smrtna kazna zvanično ukinuta. Paradoksalno, nepostojanje smrtne kazne tada navodi vlasti da izbegavaju sudski postupak i da traže lakše i brže puteve. Poslednjih decenija postao je tako opšte poznat jedan novi pojam, pojam “nestalih lica”, koja su državni organi, ili njihove slabo zakamuflirane pomoćne službe, oveli i odveli u nepoznatom pravcu, da se nikada ne vrate.

Na drugi način, pravo na život ugroženo je totalnim nemarom autoritarnih režima, naročito onih koji spadaju u kategoriju “država nacionalne bezbednosti” prema socijalnim funkcijama vlasti. Masovna smrtnost dece, endemske bolesti čitavih delova stanov-

³ Na ovom mestu nećemo ulaziti u to kada nastaje pravo na život. Napominjemo samo da se ovo pravo često koristi protiv legalizacije pobačaja, uz tvrdnju da se stiče samim začećem. Tada, kako to ne retko biva, dva se prava suprotstavljaju: pravo fetusa na život i pravo žene da slobodno raspolaže svojim telom. Ova se dilema po pravilu razrešava time što se pobačaj, i tamo gde je dozvoljen, zabranjuje posle izvesnog vremena trudnoće.

ništva (naročito onih koji se smatraju rasno i socijalno nižim), glad koju nehajne i nekompetentne birokratije i ne pokušavaju da otklone ili je ona uzgredni efekat voluntarističkih društvenih eksperimenata, stalna su i neprekidna negacija ljudskog prava na život.

Uz sve to, ovo se pravo mora posmatrati u sklopu drugih čovekovih neotuđivih prava i sloboda, o kojima će odmah biti reči.

TORTURA

Među najosnovnija načela koja određuju minimum dostojnog čovekovog življenja spada i zabrana mučenja i svirepog, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja.⁴ Kao što je već rečeno, jedna od osobenosti opšteg stava koji se u najnovije vreme razvio prema neprikosnovenim čovekovim dobrima jeste izuzetno mesto koje se daje njegovom telesnom integritetu. Uz to bi odmah trebalo dodati da isto takvo mesto zauzima i njegovo ljudsko dostojanstvo, kada, na žalost, pojam dostojanstva ne bi bio toliko neodređen te stoga i više podložan proizvoljnostima različitog tumačenja i zloupotrebe.

Dok pravo na život još uvek može da trpi izuzetke, zabrana torture i sličnih postupaka je potpuna i безусловna.

Tortura ili mučenje može se odrediti na više načina. Njenom savremenom značenju najviše odgovara definicija koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija dala 1975. godine:

Tortura je svaki akt kojim se namerno izazivaju jak bol ili patnja, fizički ili psihički, bilo da to čini zvanično lice ili se to radi na njegov nagovor, kako bi se od lica podvrgnutog takvim postupcima ili kaznama ili od trećeg lica dobili obaveštenja ili priznanje, kako bi se ono kaznilo za delo koje je izvršilo ili se sumnja da je izvršilo, ili kako bi se ono ili ostala lica zastrašila.⁵

Nije nam na ovom mestu svrha da kritikujemo ovo određenje, jer će se iz daljeg izlaganja videti u kom pogledu je ono manjkavo; dakle, ono je dovoljna osnova za sporazumevanje. Mučenje ili

4 Čl. 7. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

5 Deklaracija o zaštiti svih lica od podvrgavanja torturi i ostalim svirepim, nečovečnim ili ponižavajućim postupcima i kažnjavanju, usvojena Rezolucijom Generalne skupštine UN br. 3452 (XXX) od 9. decembra 1975.

tortura svodi se na iskorišćavanje čovekovog svojstva da poznaje i teško podnosi bol kako bi se postigao neki racionalni ili iracionalni cilj. U osnovi mučenja je želja da se drugi čovek pobedi time što se iskorišćava ova slabost njegovog tela.

Tortura postoji od pamtiveka i cinik bi mogao da opiše čoveka kao biće koje je u stanju da hladnokrvno i proračunato muči pripadnike iste vrste.

Azijska despotija se uveliko oslanjala na torturu. Ona postoji i u najprosvetljenijim robovlasničkim državama, kao što su grčke državnice i Rim, da bi, posle izvesnih kolebanja, postala opšta praksa feudalnih država sve do XIX veka. Krajem toga stoleća izgleda kao da je postala sasvim sporadična, bar u Evropi, što je dalo povoda za optimističke izjave na prelasku u naš vek. Danas je ona opet, skoro trijumfalno, na dnevnom redu.

Prvi cilj mučenja, koji je pouzdano ustanovljen još u starom Egiptu, ostao je zauvek aktuelan. To je želja da se od mučenoga dobije iskaz, koji on inače, smatra se, ne bi dao. Sa gledišta mučitelja, on nešto krije, dok sa drugih stanovišta, uključujući tu i ono objektivno, on to ne može ili ne sme da kaže, jer ne zna o čemu je reč, jer želi da govori istinu, ili istinu ne sme da oda iz moralnih razloga. Trajnost i upornost ovoga motiva na strani mučitelja istovremeno su i razumljivi i tajanstveni. Svaka apsolutna vlast teži potpunosti kontrole i savršenoj (svojoj) bezbednosti. Postojanje lične tajne, autonomnosti čovekove psihe, za nju je neprekidni i nesnosni izazov. Kada nema drugih sredstava da sazna čovekovu duhovnu unutrašnjost, ona pribegava onome za koje misli da je njeno osnovno svojstvo i glavni oslonac – fizičkom nasilju.

Nasilje je, opet, u suštini ograničeno time što deluje samo na čovekovu korporalnu stranu i nikada ne može dalje da dopre. Ova nemoć moći, ova osnovna prepreka potpunoj kontroli, ne obeshrabruje dalje pokušaje da se nanošenjem bola čovek razotkrije. Naprotiv, ona izaziva kod mučitelja naročitu vrstu gneva, koji mučenje pojačava. On, naime, nije siguran da je postigao cilj, čak i ako skrši žrtvu pa ona izgovori sve ono što mučitelj želi. Uvek ostaje sumnja da je iskaz lažan, dat samo da bi se prekinuo neizdrživi bol. U tome je osnovni paradoks mučenja i glavni podsticaj za dalje iskaljivanje besa na čovekovom telu, koje ostaje samo privid njegove suštine.

Mučenje radi otkrivanja prikrivenih obaveštenja i misli može imati dvostruku težnju. Jedna, češća i svuda zastupljena, jeste da

se dobije korisna informacija o planovima i delatnostima koji bi mogli da ugroze vlast. Pomenuta težnja ka savršenoj bezbednosti podrazumeva poznavanje svih mogućih opasnosti po režim. Ovaj podsticaj za torturu utoliko je jači što se režim smatra svemoćnijim. Želja za potpunom sigurnošću porađa najveću moguću meru straha. Kombinacija takve ambicije i te bojazni traži sveznajuće službe, koje teško odolevaju mogućnosti koju nanošenje bola pruža za lako dobijanje potrebnih obaveštenja.

Slična je težnja da se mučenjem iznudi priznanje, koje će se onda iskoristiti kao dokaz protiv mučenoga. Ona nije tako stara kao prethodna, jer pretpostavlja potrebu da se neko osudi na osnovu pouzdanih dokaza, koja u primitivnim društvima ili u sistemima tiranske i apsolutne vlasti ne postoji. Ova vrsta torture ima izrazito licemerna obeležja, jer se svodi na formu: neko, ko će ionako neminovno biti kažnjen, tera se da to svojim sopstvenim iskazom opravda.

Potreba za priznanjem je tako porodila obnovu mučenja i talas torture u Evropi u srednjem veku. Za razliku od “civilizovanijih” Grka i Rimljana, varvarska plemena koja su naselila Evropu tokom seobe naroda bila su manje sklona torturi kao sredstvu u krivičnom postupku. Prost razlog je bio u tome što je njihov postupak bio manje racionalan i više magijski. Da bi se dokazala nevinost, za optuženog je bilo dovoljno da se sam zakune ili da se u njegovu korist zakunu drugi ljudi, čiji se broj određivao prema težini optužbe (zakletva očišćenja). Uz to, mogao se podvrci i “božjem sudu”, koji je u stvari bio poziv božanstvu da, davanjem traženog znaka, pokaže da li krivica zbilja postoji. “Božji sud” (*ordalia*), doduše, mogao je da ima i bolne oblike, kao što je npr. hvatanje usijanih predmeta, ali mu nanošenje bola nije bio cilj. Ishod “metoda dokazivanja” nije zavisio od toga koliko optuženi može da trpi patnju, već da li su nastupile ili izostale posledice, odnosno u kojoj je meri ispitanik povređen. Štaviše, neki moderni istraživači tvrde da su izvesni oblici “božjeg suda” prethodnici današnjih “detektora laži”, jer su registrovali telesna ispoljavanja duševnih stanja, kao što su npr. pojačano i slabije znojenje ili lučenje pljuvačke. Naravno, ovim se nikako ne tvrdi da su takvi načini ispitivanja krivice imali ikakvog pravog smisla i uspevali da razlikuju krivog od nevinog. To što je neko ostao neopečen, ili je kletvenik optužene device pobedio u dvoboju nije značilo da je reč o nevinosti. Takva je bila i tzv. “vodena proba”, koja se

pominje još u Asiriji i Vavilonu. Ona nije bila nimalo bolna, ali je zato bila sasvim proizvoljna: krivica ili nevinost su zavisili od toga je li optuženi, stavljen vezanih udova u reku, more ili jezero, potonuo ili ostao da pluta.

Pod uticajem hrišćanstva krivični postupak se racionalizuje traženjem pouzdanih dokaza. Na žalost, kao jedan od najjačih takvih dokaza smatra se priznanje samog optuženog. On, dakle, neće više zavisiti od sticaja nadnaravnih okolnosti, nego od toga šta kaže sam o sebi. Prirodna sklonost čoveka da bez potrebe ne otežava svoj položaj imala se savladati mučenjem, naročito tamo gde je njegov greh bio takve prirode da se nisu mogli naći svedoci. Otuda je mučenje radi priznanja najviše vezano za istraživanje zločina misli, kao što je to inkvizicija činila u odnosu na jeretike i “veštice”.

“Sveta inkvizicija”, ustanova katoličke crkve koja je počela da deluje u XIII veku radi suzbijanja jeresi (a jeretik je, po rečima sv. Avgustina, bio svako, “qui falsas vel novas opiniones gignit vel sequitur”),⁶ dobro je poznata čitaocu i na njoj se nećemo mnogo zadržavati. Treba samo reći da njena ispoljavanja nisu bila ista u svim katoličkim zemljama i da joj je, takođe, vremenski raspon delovanja bio različit. Verovatno je najviše učinila i najduže trajala u Španiji, gde je u liku Torkvemade (Torquemada) i Pedra de Arbuesa dobila svoje vrhovne žrece i najstrastvenije izvršioce. S obzirom da je reč o XV veku, postoje dosta pouzdani podaci o broju osoba koje je španska inkvizicija u njihovo doba mučila da bi ih onda “preпустиła” svetovnim vlastima radi pogubljenja, koje se moralo izvesti spaljivanjem, jer crkva nikako nije smela da zahteva prolivanje krvi! Smatra se da je po nalogu Torkvemade za osamnaest godina mučeno više od 97.000 osoba. Sačuvane zvanične knjige pokazuju da je samo u Toledu između 1483. i 1501. godine posle mučenja osuđeno 6.200 “jeretika”, od kojih je 297 živo spaljeno.

Radi boljeg upoznavanja sa ličnošću terorskog nalogodavca, kojoj ćemo se kasnije još vraćati, treba već ovde napomenuti da su pobude Torkvemade, koji nije bio sadist i važio je za blagog i pobožnog čoveka, bile pre genocidne nego verske. Za njega su glavni jeretici bili Jevreji i Arapi, kojih je Španija tada htela da se reši proterivanjem ili uništavanjem.

⁶ Ko stvara ili sledi pogrešna ili nova mišljenja.

Dok je Torkvemada umro prirodnom smrću 1498. godine, drugog velikog inkvizitora Pedra de Arbuesa iz Aragonije ubili su 1485. godine rođaci jedne od njegovih mnogobrojnih žrtava. Ovoga čoveka, čije su sadističke crte bile izraženije, katolička crkva beatifikovala je 1661. godine, a papa Pije IX proglasio za sveca 1867. Na žalost, kao i svaki moralno ispravni teroristički akt, ni ubistvo Arbuesa nije postiglo nikakav koristan cilj: ono je bilo znak i opravdanje za nov talas proganjanja.

Nekakvo malo zadovoljenje žrtve španske inkvizicije dobile su tek 1809. godine, kada su odredi Napoleonove vojske zauzeli Madrid. Sačuvan je zapisnik francuskog pukovnika Lumanuska, čiji su vojnici posle upornog traženja u crkvi dominikanskog manastira pronašli sablasne sužnje, koje su inkvizitori prikrivali. Vojnici su se onda malo “poigrali” mučeci dominikance na istim starim spravama koje su oni dotle primenjivali.⁷ No, to nije bio kraj inkvizicije u Španiji. S povratkom Burbona vratila se i ona, da bi konačno bila ukinuta 1820. godine.

Praksa inkvizicije i sličnih ustanova koje su u nekatoličkim zemljama proganjale jeretike i veštice ukazuje na neke važne osobine mučenja kao nastojanja da se pribavi dokaz. Pre svega, čovek koji je odabran za žrtvu nepovratno je izgubljen. Ako pod mukama prizna, znači da je kriv. Ako ne prizna (a to se retko dešavalo, jer se mučenje moglo beskrajno ponavljati), to je samo bio dokaz koliko je tvrdokoran i uporan delinkvent. Doktor Fian, učeni Škotlandanin iz XVI veka, bio je jedan takav nepokorni optuženik: “i pored svih ovih svirepih muka on ništa nije hteo da prizna, toliko je duboko đavo ušao u njegovo srce”.⁸ Takav je čovek, naravno, zaslužio da umre na mukama. Sam je kriv.

Drugo, torturom se može iznuditi bilo kakav iskaz. Nebrojani primeri pokazuju kako su ljudi, da bi makar i po cenu osude na smrt prekratili muke, priznavali fizički nemoguća dela ili su, kao sirota Elvira del Kampo (Campo), čije je saslušanje pod mukama u Toledu 1568. godine u potpunosti zapisano i sačuvano,⁹ neprekidno i očajnički tražili da mučitelji samo kažu šta im se zapravo stavlja na teret i vikali da to unapred prihvataju.

Razume se onda što o čovekovoju sudbini počinje da odlučuje denuncijacija. Po dolasku u mesto koje su imali da “očiste”

7 F. Helbing – M. Bauer, *Die Tortur*, Berlin, Langenscheidt, 1926, str. 127.

8 D. Mannix, *The History of Torture*, New York, Dell, 1983, str. 122.

9 Celi zapisnik nalazi se kod Helbing – Bauer, nav. delo, str. 124. i dalje.

od jeretika i sličnih nepodobnika, inkvizitori bi po pravilu na crkvena vrata postavljali kutije za dostave, na osnovu kojih bi onda dalje postupali. To je, naravno, bila izvanredna prilika za zle, zavidljive, bolesne i budalaste, a označenome nije bilo spasa ako nije bilo nekoga dovoljno moćnog da ga zaštititi. Otuda su i žrtve inkvizicije bile pretežno iz nižih slojeva, a skoro sve opasne veštice uboge i nepismene žene. Pod mukama, lanac se širio. Tako je, na primer, jedna žena tužila drugu zato što joj je ova savetovala da svome bolesnom detetu daje čajevе, koji su ga *isuviše brzo* izlečili! Sin optužene, dečak od osam godina, onda je “priznao” da mu majka “šuruje” s nečastivim. Stavljena na muke i videvši da je izgubljena, “veštica” je kao “saučesnike” navela sve one s kojima je imala neprečišćene račune, što je dovelo do petnaest smrtnih presuda.¹⁰

Konačno, dugogodišnja primena torture počela je sve više da počiva na čudnoj vrsti logike, koja se ovako može izraziti: što je optužba teža, mogućnost optuženog da se odbrani je manja, jer se tako teškom potencijalnom krivcu ne mogu dati uobičajene pravne garantije. Ovakvo rezonovanje postoji još i danas, kada mnogima treba dokazivati ispravnost sasvim suprotnog stanovišta: značaj objektivnosti krivičnog postupka raste u srazmeri s težinom moguće kazne.

Iskustva iz ranijih vremena ne iznose se ovde samo da bi se opisala prošlost. Mnoga priznanja, data u dvadesetom veku, po svojoj besmislenosti i nemogućnosti liče na nekadašnja. Kao što je i za najveće umove ranijih vremena postojanje veštica i đavolovog inkarniranja u obliku inkuba i sukuba¹¹ bilo realnost, pa je čak i čuveni osnivač moderne teorije suverenosti, Žan Bodin (Bodin), 1580. godine objavio *Traktat o demonomaniji veštica*, tako su i moderni ljudi verovali zapisnicima s moskovskih suđenja starim boljševicima. Pjatakov je npr. priznao da se susreo s Trockim u Oslu, iako tamo nikada nije bio niti mogao da bude. On je, navodno, za vreme boravka u Berlinu otišao na dva sata avionom do norveške prestonice, čiji je aerodrom tada zbog zime bio zatvoren i nije primio, niti je mogao primiti nikakvu letelicu. Drugi optuženi navodno se sastao sa sinom Trockog u jednom hotelu u Kopenhagenu, koji je bio srušen još 1915. godine. Verovatno je vrhunac

¹⁰ Vidi Mannix, nav. delo, str. 120.

¹¹ Inkub je đavo koji je uzeo muški, a sukub đavo u ženskom liku. Vidi V. Bayer, *Ugovor s đavlom*, Zagreb, Informator, 1982, str. 89. i dalje.

staljinističkog inkvizitorstva bilo priznanje jednog desetogodišnjaka da je od svoje sedme godine pripadao fašističkoj organizaciji.¹²

Prema drugoj staroj i važnoj tradiciji cilj torture je da se mučeni kazni. Kazna se može sastojati u samom nanošenju fizičkog bola ili u tome što se on dodaje drugoj kazni, kako bi se ova pooštrila.

Nije potrebno mnogo se naprezati pa se setiti niza poznatih i nekada uobičajenih kazni, koje su u stvari privremeno nanošenje intenzivnog bola. One se upravo po toj privremenosti razlikuju od mučenja radi dobijanja iskaza; od žrtve se ne traži ništa i, kao kod svake kazne, veruje se da je ona postigla nekakav cilj, bilo da je reč o odmazdi, o zastrašivanju mučenoga da ne ponovi svoje delo ili delovanju na druge da se ne povedu za njegovim primerom. Valja, međutim, zapaziti da je mučenje u ovom vidu po pravilu povezano s ponižavanjem: kazna se izvodi javno i na način koji pored zgražavanja izaziva i podsmeħ. Najprostiji i najčešći primer je šibanje po golom debelom mesu, koje je bilo toliko uobičajeno da je i danas u nekim vrlo razvijenim zemljama vaspitna metoda koja se primenjuje u školama.¹³

Prelaz sa mučenja na "čisto" ponižavanje teško je utvrditi. Postoje kazne kod kojih je degradiranje glavni cilj, dok su fizički bolovi sporedni i uzgredni. U njih spada klasično vezivanje za stub srama, spravu koja osuđenika drži izvesno vreme izloženog na javnom mestu u prisilno nepromenjivom položaju, s tim što se neprekidno izvikuje njegova krivica, ili se pismeni opis greha nalazi na pričvršćenoj tablici. Za vreme "kulturene revolucije" u savremenoj Kini bio je obnovljen običaj da se takvi ljudi vezani vode ulicama, u smešnoj odeći i sa oznakama kao što su "ja sam narodni neprijatelj" ili "ja sam saboter revolucije i štetočina" itd. Ovakvu je kaznu mogao utvrditi nekakav sud, ali je ona mogla slediti i bez takvog postupka. Pred nacistički nemački "narodni

12 Ovaj poslednji podatak izgleda sasvim verodostojan jer je u sovjetskoj štampi objavljen još za Staljinova života, kada je ovaj hteo da unekoliko obuzda i suviše revnosne islednike. "Sovjetskaja Sibir" u svojim brojevima od 17, 21, 22, 23. i 24. februara 1939. pisala je o pripadnicima NKVD koji su uspeli da od 160 dece, između dvanaest i četrnaest godina, iznude priznanja da su se bavila špijunažom i terorizmom i održavala vezu s Gestapoom.

13 Velika Britanija je pred Evropskim sudom za ljudska prava proglašena krivom za kršenje Evropske konvencije o ljudskim pravima zbog telesnih kazni u školama u Škotskoj. Sud, doduše, nije zaključio da "packe" predstavljaju mučenje, ali je smatrao da svaki roditelj ima prava da zahteva da se njegovo dete u školi ne podvrgava telesnom kažnjavanju. European Court of Human Rights, *Case of Campbell and Cosans*, Strasbourg 1982.

sud” (*Volksgericht*), kome je predsedavao zloglasni Roland Frajsler (Freisler), čovek koji je – uz Andreja Višinskog – verovatno najviše obrukao pravnu profesiju u dvadesetom veku, optuženi su izvođeni u prevelikim čakširama bez remenova. Bivši generali, ministri, sudije i predsednici opština tako su više bili obuzeti pridržavanjem pantalona od davanja odgovora i služili za uveseljavanje “narodnim sudijama” i prisutnim visokim nacionalsocijalističkim uzvanicama. Čuveni brazilski mučitelj Serhio Fleri (Sergio Flerio), jedan od retkih koji je javno istupio u odbranu torture, dovodio je porodicu da posmatra ovakve postupke.¹⁴ On je imao mnoge sledbenike, koji su čak kinjili roditelje time što su ih prisiljavali da gledaju kako im maloletnu decu stavljaju na muke.

Medutim, razlika između mučenja i ponižavanja postaje složena i zbog toga što se mučenje može sastojati i od izazivanja psihičkih patnji. Podsmeh kome je mučeni izložen može za njega biti teži nego fizički bol. Psihičke patnje druge vrste izazivaju se još u istražnom postupku na različite fizički “bezbolne” načine, kao što je npr. ponavljano izvođenje mučenoga na stratište da bi, tobože, bio smaknut. Žene su izložene posebnom pritisku u susretu s brutalnim ispitivačima ili zatvorskim čuvarima – muškarcima; mada su silovanja ili fizički dodiri česti, ovakvo ponižavanje može se sastojati samo u rečima ili u postupcima drugih, koje je žena primorana da sluša ili gleda.

Kao prateća kazna, mučenje, fizičko i psihičko, može biti vezano i za lišavanje slobode. Ono je nekada propisano kao takvo (obično kao dopunska disciplinska mera prema nepokornim zatvorenima) ili je plod prepuštanja kažnjenika samovolji njegovih čuvara i “vaspitača”. I danas je to ostatak srednjovekovne prakse, kao kada je npr. u Mauritaniji specijalni vojni sud, pozvavši se na šerijatsko pravo, osudio grupu političkih zatvorenika na duge kazne zatvora s tim da “budu podvrgnuti strogom zatvorskom režimu, što znači da nikada ne vide svetlo dana i da im jedini dodir bude s osobama koje im donose hranu”. Koliko se zna, oni su jedno vreme držani u podzemnim ćelijama, u kojima nisu mogli ležati, bez higijenskih uslova i s lošom ventilacijom. Hranjeni su oskudno, a uskraćeni su im bili kretanje, posete i prepiska.¹⁵ Boravak u samici je, uostalom, uobičajena zatvorska disciplinska mera.

¹⁴ Vidi *International Herald Tribune* (Pariz), 29. mart 1984.

¹⁵ Na pritisak iz inostranstva, ovakav je režim godinu dana kasnije izgleda ublažen. *Torture in the Eighties*, London, Amnesty International, 1984, str. 121.

U rafiniranije postupke ove vrste, koji se primenjuju u razvijenim zemljama, spada senzorna deprivacija, tj. držanje zatvorenika bez minimalnih čulnih nadražaja potrebnih normalnom ljudskom biću, u ćelijama koje su potpuno bele i u koje ne prodire nikakav zvuk. Na ovakav se postupak naročito žale osuđeni levi teroristi u SR Nemačkoj, ali ga vlasti pravdaju potrebom da se osuđenici izoluju kako bi se sprečili njihovi novi poduhvati.

Poslednji primer je pogodan i zato da bi se istakla još jedna okolnost. Zatvorski službenici biće naročito aktivni i dovrtljivi u samoinicijativnom zlostavljanju onih zatvorenika prema kojima osećaju ličnu mržnju, a to su po pravilu politički zatvorenici koji su nasrnuli na čuvaru reda. Uhapšeni i osuđeni teroristi čije su žrtve bili pripadnici policije bivaju maltretirani i onda kada to propisi izričito zabranjuju i kada to nije politika vlade. Uopšte, treba imati na umu da pojedini slučajevi mučenja, ako ne pokazuju sistematski karakter, ne moraju obavezno da se podrazumevaju kao osuda celoga režima. Štaviše, u mnogim se zemljama spontani sadisti povremeno strogo osuđuju. Tako treba shvatiti i primere koje ovde dajemo. Na žalost, postoji težnja pretpostavljenih da štite sebi podređene mučitelje, bilo zato što imaju razumevanja za njihove povređene emocije ili što ih inače smatraju za dobre i revnosne službenike.

Zabrana torture, kao što smo videli, podrazumeva i osudu svirepog i nečovečnog kažnjavanja. Pojmovi o tome šta je svirepo, a naročito šta je nečovečno u postupanju s ljudima i njihovom kažnjavanju nalaze se u stalnoj evoluciji i zavise od kulture i tradicije. Dok se s jedne strane, pod uticajem islamskog fundamentalizma, ponovo ističe da amputacija delova tela, ako je izvedena na stručan način (u nekim islamskim zemljama uz asistenciju lekara i davanje anestezije) nije svirepa, na drugoj se strani veruje da je i dugotrajno lišavanje slobode, inače opšteprihvaćeni način kažnjavanja, svirepo i nečovečno, naročito pod izvesnim uslovima. Poznata je već tvrdnja da je doživotni zatvor suroviji od smrtno kazne. To važi i sa senzornu deprivaciju i druge postupke koji mogu potpuno da izobličie ličnost.

I sama smrtna kazna napada se iz ovih (pored mnogih drugih) razloga. Ma kakva bila njena humanizacija, koja se u suštini svodi na nanošenje što manjeg bola prilikom samog pogubljenja – što je bio i motiv dr Gijotena (Guillotina), kada je izumeo napravu nazvanu po njemu, i onih koji su uveli druge načine egzekucije,

od električne stolice do usmrćivanja injekcijama – ona ne može da ukloni agoniju ljudskog bića koje danima, mesecima, pa nekada i godinama čeka pouzdanu smrt, istovremeno se nadajući da je može i izbeći. Vrhovni sud SAD stao je 1972. godine na slično stanovište i, kao posledica njegove odluke, smrtno kazne se u toj zemlji jedno vreme nisu izvršavale. Ovo telo se, doduše, nije povelu za Paktom o građanskim i političkim pravima (koji SAD nisu ratifikovale), već za Ustavom SAD, protumačenim pod uticajem savremenih stremljenja. Sud je smatrao neustavnim kapriciozan način na koji se u savezanim državama SAD mogla izreći smrtna kazna uz veliku meru proizvoljnosti porote i sudija.¹⁶ Epizoda se završila time što su mnoge od tih država izmenile svoja krivična zakonodavstva tako da se prilagode ovoj odluci: egzekucije su opet počele. Nema izgleda da će Vrhovni sud, koji je u međuvremenu postao konzervativniji, obnoviti svoj napad na smrtnu kaznu.

Kao što to ovaj primer donekle pokazuje, izgleda da je savremena težnja da se svirepost i nečovečnost kažnjavanja posmatraju relativno ne samo u pomenutom smislu razlika u kulturi i tradicijama, nego i u odnosu kazne i izvršenog dela.

Kao što se to iz naše ranije analize smrtno kazne moglo videti, ona je još uvek dopuštena za vrlo teška krivična dela. Ako delo nije takvo, smrtna kazna je preoštra i svirepa. Da bi se to predočilo, ne treba posezati za starim primerima i podsećati na to da je još 1833. godine u Engleskoj jedno osmogodišnje dete bilo obešeno jer je razbilo prozor. Kamenovanje preljubnika do smrti i sada se obavlja u nekim muslimanskim zemljama, dok u drugim sredinama preljuba nije ni prekršaj, pa čak, kao u našoj zemlji, ni apsolutni brakorazvodni uzrok. No, nije u pitanju samo smrtna kazna. Običan pregled zakonodavstava koja važe u savremenim državama (a da ne govorimo o praksi koja nije javno obnarodovana) pokazaće da su neki po uobičajenom shvatanju laki oblici kriminala kažnjivi dugotrajnim vremenskim kaznama. Već je pomenut primer Južnoafričke Republike, gde međurasni seksualni odnos po pravilu povlači za sobom robiju. Narodni sud u Avganistanu je 19. oktobra 1984. osudio Žaka Abušara (Abouchar), novinara francuske televizije, na osamnaest godina zatvora zbog ilegalnog prelaska granice.¹⁷

¹⁶ *Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238 (1972).

¹⁷ Posle protesta i intervencije najviših ličnosti francuskog političkog i javnog života Abušar je pušten, ali to ne umanjuje zastrašujući efekat kazne na druge novinare.

Vratimo se, međutim, smrtnoj kazni, jer je kroz celu istoriju osnovna težnja bila – ne da se prilikom njenog izvršavanja izbegne bol, nego da se patnja učini što većom. “Filozofija” koja iza toga leži sasvim je jasna i prosta. Za teške prestupnike – a to su u očima vladajuće elite prvenstveno oni koji su nasrnuli na nju – jednostavno oduzimanje života izgledalo je kao i suviše malo ispaštanje, tim pre što su i religiozna uverenja podsticala utisak da odlazak iz zemaljske “doline suza” i nije neki naročit gubitak. Da bi se zadovoljila potreba za osvetom, da bi kazna delovala egzemplarno, trebalo je da smrt bude spora, postepena i svirepa.

Ovakva vrsta usmrćivanja počinje tamo gde se intenzivno mučenje sprovodi tako da se mirno prihvata rizik da mučeni izdahne. Prolaženje kroz šibu u ruskoj carevini bilo je telesna kazna koja se u velikom broju slučajeva završavala smrću. Kažnjenik je proterivan kroz paralelni red vojnika, od kojih ga je svaki tukao kundakom. Rafinman ove i sličnih mera, koje se i danas primenjuju, u tome je što se pojavljuje kolektivni i bezlični izvršilac pa se tako i saučesništvo, odgovornost i griža savesti ravnomerno raspoređuju na veliki broj ljudi.

Odustaćemo od opisivanja svih oblika polagane i mučeničke smrti iz obzira prema čitaocu, koji je ionako saznao za neke njihove oblike. Dovoljno je napomenuti da je za pogubljenje Robera Damiena (Robert Damiens), koji je 1757. godine izvršio atentat na francuskog kralja Luja XV, bila raspisana neka vrsta međunarodnog konkursa, gde se tražila najbolja ideja za zastrašujuće i što svirepije izvođenje najteže kazne.

Mučitelji se nekada trude da njihov tretman ostavi što manje tragova na žrtvi. To se dešava kada pravni sistem u kome deluju zabranjuje mučenje, ili, češće, jer je režimu stalo da se za to ne sazna. Ovo postaje naročito važno kada se muči radi dobijanja priznanja, koje će biti ponovljeno na javnom suđenju, gde optuženi treba da izgleda čio i priseban. Međutim, odvajkada, pa i danas postoji želja da mučenje ostavi stalne ožiljke i posledice. Može se, štaviše, reći da je tada osakaćenje ili obeležavanje pravi cilj postupka, pri čemu se ne može izbeći usputni bol. Svrha je zapravo bila trajno zastrašivanje drugih. U vreme kada nije bilo sredstava masovnog opštenja, čovek bez ruke ili bez nosa, odsečenih ušiju ili žigosan na drugi način, bio je pokretna opomena svima. Na to je i mislio Muhamed diktirajući *Koran* u sedmom veku. Danas je ovakvo kažnjavanje lišeno i onog surovog smisla koji je nekada imalo.

Prikaz repertoara mučenja i sličnih postupaka ne bi bio potpun kada se ne bi napomenulo da se s njima izjednačavaju medicinski i naučni opiti, izvršeni nad ljudima bez njihovog slobodnog pristanka. Od kada je ruski car Nikolaj I, početkom prošloga veka, zaključio da njegovi politički protivnici-intelektualci moraju biti ljudi kada se – nejakim kakvi su – dižu protiv bogomdanog samodršca, ljudi lišeni slobode, naročito iz političkih razloga, podvrgavaju se prinudnom psihijatrijskom lečenju i “opamećivanju”. Razlozi za to mogu biti oni isti koji su najčešći kod mučenja, ali su prisutne još dve težnje. Jedna je želja da se ličnost takvom terapijom izmeni i skrši (što, naravno, može da bude i posledica “obične” torture). Tako “prepariran” čovek mogao bi da izgubi svoje “nerazumne” ideje i postane apatični podanik. Pored političkih zatvorenika, od ovakvih eksperimenata stradali su i obični kriminalci, koji su padali u ruke državnih psihijatara uverenih da postoji “rođeni zločinac” kao vrsta duševnog bolesnika, a ne kao proizvod socijalnih okolnosti, i da se on nasilno može “lečiti”.

Drugi razlog bio je u ovom veku mnogo masovniji. On potiče iz tradicionalnog shvatanja da su svi stanovnici zatvora ljudi niže vrste, koji korisno mogu poslužiti društvu time što će se na njima, bolje nego na životinjama, isprobavati učinci raznih medikamenata, bioloških i medicinskih postupaka. Ova je praksa naročito bila uzela maha u nacističkim koncentracionim logorima, u kojima su obitavali ljudi još upadljivije označavani kao rasno i biološki niži i tako postajali plen policijskih lekara i drugih šarlatana.

Tortura se danas primenjuje u velikom broju zemalja, bilo da je to zvanična politika ili česta praksa policijskih i pomoćnih aparata, koju vlasti tolerišu ili ne mogu uvek da spreče (razlike nije uvek lako utvrđivati). Iako je čovekova mašta u izmišljanju muka na koje će stavljati druge oduvek bila vrlo bogata, oblici koji se danas primenjuju vrlo su raznovrsni i usavršeni. Štaviše, postoji čitav jezivi mučiteljski žargon, čiji su autori ili sami majstori torture ili njihove žrtve. Primere u sledećem pregledu treba čitati imajući u vidu da se u nekim zemljama mučenje obavlja sistematski, u drugima bez najvišeg odobrenja, dok je u trećima to stvar bliske prošlosti, jer su terorski režimi (kao npr. u Argentini i Gvineji) svrgnuti.

Najšire primenjivan oblik torture je još uvek batinanje. Pri tom se koriste najrazličitije sprave, od starinskih štapova, šiba i žila do

specijalnih gumenih palica i kaiševa. Mučitelji se koncentrišu na pojedine delove tela, od kojih su naročito privlačni tabani. U Latinskoj Americi ovaj se poslednji metod zove *falanga*, a pouzdano se zna da se primenjuje i u Saudijskoj Arabiji, Turskoj, Pakistanu, Libiji, Kamerunu i Iranu. *Telefon* je istovremeno udaranje žrtve po oba uha i kao metod popularan je u Latinskoj Americi, a naročito u Čileu.

Batinanje se kombinuje i s naročitim položajem žrtve. “Papagajeva šipka” (*pau de arara*) znači da je mučeni obešen, vezanih zglobova na rukama i nogama, o šipku provučenu kroz prostor između laktova i kolena. Pored Latinske Amerike, “papagajeva šipka” se primenjuje i u Južnoafričkoj Republici, Džibutiju i Haitiju. U Čileu i Južnoj Koreji žrtva se pri tom još naliva vodom kroz usta i nos i izlaže dejstvu električne struje. U Filipinima je poznat metod, nazvan “most San Huaniko”, po imenu stvarnog mosta između ostrva Samar i Lejte. Žrtva leži između dve postelje tako što su joj glava na jednoj a stopala na drugoj. Ostatak tela mora, pod pretnjom batina, održati u pravom položaju. U Boliviji se ovaj postupak naziva “svinja” (*chancho*). “Mala svinja” znači stavljanje ispitanika u drveni sandučić sa metalnom prečagom u sredini: pokretnim poklopcem pojačava se pritisak na leđa.

Plantón u Urugvaju, Haitiju i Surinamu znači primoravanje žrtve da satima stoji u stavu mirno, a “zastava” znači trajno vešanje za ruke a da pri tom noge ne dodiruju pod.

Drugi čest metod vezan je za sprečavanje disanja. “Kupanje” (*pilleta*) znači potpuno potapanje u vodu, koja je obično nečista i pomešana s fekalijama. Držanje glave u takvoj tečnosti zove se “podmornica” (*submarino*) i u širokoj je upotrebi. “Suva podmornica” znači da je glava ispitanika u kesi od plastične mase a “kukuljica” (*capucha*) da je ona u suknenom omotaču, koji prijanja za nos i usta i otežava dovod vazduha i kada se glava izvadi iz vode.

Žrtve se takođe nasilno pune ogromnim količinama vode i drugih tečnosti, čak i benzinom. Neki islednici u Aziji smatraju da najbolje deluju gazirani napici (tzv. “tehnika 7-Up”, po imenu jednog takvog proizvoda).

Dok su ovi metodi varijacije na već vekovima poznate oblike torture, električna struja je savremenim mučiteljima otvorila široko polje inventivnog delovanja. Dok se negde struja koristi na osnovni, prosti način, stavljanjem elektroda na pojedine delove tela, u drugim sredinama se upotrebljavaju vrlo savršene, za to spe-

cijalno konstruisane naprave, koje proizvode i policijama prodaju renomirane kompanije u najrazvijenijim zemljama. Pored toga, električne palice za podbadaње i gonjenje stoke (*picana electrica*) odavno se primenjuju u mučiteljske svrhe u Argentini, Boliviji, Paragvaju i Urugvaju.

Po uzoru na francuske padobrance u Alžiru, za koje se smatra da su pioniri električne torture, strujni udari se najčešće upravljaju na genitalije. Polni organi su osobito privlačni, kako zbog toga što dobar broj mučitelja pokazuje znakove seksualne izopačenosti, tako i zato što su ti delovi tela ne samo izuzetno osetljivi na bol, nego izazivaju osećanje izuzetne poniženosti i strah od sterilnosti. Pretnja kastracijom je takođe metoda draga mučiteljima.

Nepodnošljivi bolovi izazivaju se na bezbroj drugih načina, kao što su zabadaње igala pod nokte (npr. Ruanda i Bolivija), čupanje noktiju (naročita često u doba proganjaња “titoista” u istočnoevropskim zemljama, a danas npr. u Peruu i Avganistanu), čupanje kose (npr. Italija, Bangladeš), paljenje šibica umetnutih između prstiju ili drobljenje prstiju između kojih su umetnuti različiti predmeti (npr. Zair i Filipini), udaranja glavom napred i nazad (npr. Izrael i Južna Koreja) i prskanje suzavca pravo u lice (npr. u SAD). Uz sve to sleduje i izazivanje opekotina cigaretom (što je takoreći opšta praksa), vrelim ugljvljem (npr. u Mauritaniji) ili sumpornom kiselinom (npr. u Salvadoru).

Otpornost ispitanika se smanjuje njegovim sistematskim iznuranjem, što se najčešće ispoljava u vidu uskraćivanja sna, koje se pomije u savremenim izveštajima iz Pakistana, Južne Afrike, Avganistana, Gvajane, Tajvana i Izraela. Nespavanje se povezuje s neprekidnim ispitivanjem. Prema zapisima preživelih, ovo je bila redovna metoda staljinističkih islednika; oni su se smenjivali ispitujući satima istog zatvorenika koji je povremeno buđen hladnom vodom i bio primoran da sedi na stolici koja je imala samo okvir (tzv. “konvejer”). Uz to sleduje i odricanje hrane ili sasvim slaba i zagađena hrana (tzv. “crna dijeta” u zatvorima u Gvineji), izlaganje velikoj hladnoći (npr. u Južnoj Africi i Urugvaju) ili vrućini (npr. u Zairu i Izraelu).

Mučilački napadi na psihu zasnivaju se na stalnim pretnjama, držanju u neizvesnosti i ponižavanju. Pre svega, uvek se i skoro svuda gde se tortura primenjuje, preti smrću, a vrhunac su lažna smaknuća ili prinudno prisustvovanje egzekucijama drugih, što je često u Iranu. Preti se i amputacijom, a naročito kastracijom

(npr. u Izraelu i Boliviji). Pretnje se mogu odnositi i na članove porodice, naročito ženske (npr. Južna Afrika i Libija).

Zatvorenici se mesecima i godinama drže bez veze sa spoljnim svetom (*incommunicado*), što je mučenje, kako za njih, jer ne znaju šta se njima bliskima događa, tako i za članove porodica, koji nisu sigurni je li zatvorenik uopšte živ. Osuda na progonstvo bez prava na prepisku značila je u Staljinovo vreme nešto odloženu smrtnu kaznu. U jednoj svojoj konstataciji Komitet za ljudska prava stao je na stanovište da je žrtva mučenja i majka uhapšene kćeri, jer nije mogla dugo da sazna je li ova živa ili mrtva.

Mašta mučitelja je nepresušna u izmišljanju načina da svoje žrtve, uz nanošenje bola, ponize. Uglavnom se to postiže obnaživanjem za vreme ispitivanja da bi se tome dodale komične radnje, koje žrtva mora da izvodi pred islednicima i drugom "publikom", pa i članovima svoje porodice. Jedna od njih zove se "pačji hod": ruke zatvorenika vezuju se liscama ispod nogu i on se nagoni da tako hoda pod pretnjom batina (npr. Južna Afrika i Peru). Kada žrtva najzad misli da je mučiteljska sesija završena, bar za taj dan i vrati se u ćeliju, ona se može držati u stalnom strahu time što se brava na ćeliji povremeno otvara i zatvara pa zatvorenik nikada nije siguran da će provesti mirnu noć (tzv. *cerrojos*). Žrtve ponižavanja su naročito intelektualci i, uopšte, ličnosti koje su pre hapšenja imale nekakav društveni ugled: njima ovakve situacije najteže padaju a, s druge strane, one najviše zadovoljavaju društvenu zavist i osujećenost mučitelja.

Moderna tortura se oslanja i na prisilno davanje droga. Uglavnom je reč o preparatima koji treba da deluju na psihu zatvorenika, i koji se, pod kontrolisanim uslovima i u određenim dozama, prepisuju duševnim bolesnicima. Jedna od njih je sulfazin, kojim se nekada lečila šizofrenija; pored psihičkih učinaka, ovaj preparat izaziva i visoke temperature. Terapijom insulinskih šokova mučeni se dovodi u hipoglikemičku komu, dok je pentotal, kao tzv. "serum istine" sračunat na to da kod zatvorenika popusti svaka unutrašnja kontrola. Koristi se i morfijum, uglavnom posle nanošenja velikog bola: računa se da će iznenadno ugodno osećanje i euforija navesti zatvorenika da kaže ono što islednici hoće.

Nabrajanje drugih mučiteljskih tehnika i instrumenata izazvalo bi osećaj gađenja.

Na žalost, tortura je toliko proširena da se mora izdvojiti kao jedno od najvećih zala savremenosti i suzbijati posebnim merama.

Ujedinjene nacije nisu mogle da se zaustave na pomenutoj Deklaraciji Generalne skupštine. Generalna skupština je 10. decembra 1984. godine usvojila Konvenciju protiv ostalih oblika svirepog, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja koji je izradila jedna radna grupa u okviru Komisije za ljudska prava. Kada ona stupi na snagu, stвориće se posebno telo koje će nadzirati njenu primenu i možda imati prava da posećuje države i na licu mesta utvrđuje pravo stanje stvari. Međutim, vrlo je verovatno da one države, gde je tortura ustaljeni način vladanja, neće pristupiti ovoj konvenciji i da, ako čak to i učine (potpisivanje ugovora o zaštiti ljudskih prava predstavlja danas naročitu vrstu hipokrizije), nikako neće pristati na međunarodni nadzor. Pa ipak, međunarodni pritisak učiniće nešto u onim sredinama gde javnost, pa i parlamentarni organi, osuđuju torturu, ali se ona ipak praktikuje, jer je izvršni organi smatraju svrsishodnom.

S obzirom na to šta se sve o mučenju zna, definicija data na početku nije potpuna. Ova nepotpunost može se ilustrovati sa dva primera iz svakodnevne prakse, koji njome ne bi bili obuhvaćeni.

Jedan je tendencija mnogih režima da najsirovije poslove oko obračunavanja sa svojim protivnicima prepuštaju stvarno ili navodno “nedržavnim” grupama i organizacijama, tzv. pomoćnim strukturama koje su karakteristične za mnoge autoritarne režime. One onda deluju iz “ubeđenja” kao dobrovoljni branioци političkog sistema, za čije pak postupke država ne snosi odgovornost jer se njoj ne mogu formalno pripisati.

Drugi primer odnosio bi se na mučenje iz obesti, koje su praktikovali i praktikuju sadisti u službi vlasti, bez ikakvog cilja navedenog u pomenutoj definiciji. Mučitelji iranske tajne policije Savak ponosili su se svojim umećem i sebe čak svojim žrtvama predstavljali kao “majstore”. Mučenje ni sa gledišta režima često nema nikakve svrhe, jer se od mučenoga ne traži ni obaveštenje ni priznanje, niti se na njega sumnja kao na stvarnog ili potencijalnog protivnika. Sistem koji počiva na torturi kao praksi mora da dovede i do ovakvog ponašanja. U svom rečitom pismu argentinskoj vojnoj hunti, koje nije sastavio u bezbednosti, nego uz kobni rizik, pisac Rodolfo Valš (Walsh) šefovima terora upućuje ove reči:

Postigli ste vrhunac apsolutne, vanvremenske, skoro metafizičke torture, jer prvobitna pobuda – da se dobiju oba-

veštenja – u bolesnim umovima mučitelja postepeno biva potisnuta pomamom da se smrvi sama suština ljudskosti, da se ona uništi, da joj se oduzme dostojanstvo, koje su vaši mučitelji izgubili. Dostojanstvo koje ste vi izgubili.¹⁸

Na žalost, o mučenju iz obesti saznaje se i iz zemalja koje se umnogome razlikuju od tadašnje i doskorašnje Argentine. Otuda se smatra da su mnogo gde prvi trenuci koje čovek provodi lišen slobode najopasniji za njega: redovan postupak još nije počeo i on se može naći na milost i nemilost nižih policijskih službenika, čije sadističke sklonosti mogu biti urođene ili hranjene različitim oblicima predrasuda, zavisti i frustracije.

ROPSTVO I KMETSTVO

Prema načelima i normama na koje se u ovom izlaganju oslanjamo, ustanove ropstva i kmetstva bezuslovno su zabranjene (čl. 8. Pakta o građanskim i političkim pravima).

Za razliku od ranijih društvenih formacija, gde se potpuna svojina nad ljudskim bićima smatrala uobičajenom (pa čak, kao što smo videli kod sv. Tome Akvinskog, skladnom s prirodnim pravom), od velikih građanskih revolucija učvrstilo se pravilo da nijedan čovek, pa ni država, ne može raspolagati ljudskim bićima kao što to može stvarima i životinjama. To važi kako za ropstvo, koje označava neposrednu svojinu nad drugim čovekom, tako i za kmetstvo, gde ta kontrola proističe iz posedovanja zemlje na kojoj ili od koje kmet živi i vezan je za nju.

Svakom je jasno da se ropstvo i kmetstvo nisu izgubili velikim proklamacijama na smeni XVIII i XIX veka. U SAD je ropstvo, po cenu krvavog građanskog rata, ukinuto tek u drugoj polovini prošlog stoleća, kao što je to bilo i s kreposnim pravom u Rusiji.

U svom klasičnom obliku, ropstvo, međutim, postoji i danas. Ne samo što ga ima u zemljama, čiji se vladari i ne trude da se predstave kao moderni, nego i tamo gde su težnje za progresom bar proklamovane. Nekada je u pitanju licemerje, a nekada i nemoguć političkih vođa da bez velikih potresa iskorene odnos koji je uhvatio dubokog korena i oslanja se na običaje i religiju.

Umesto mnogih, pozabavimo se primerom Islamske Republike Mauritanije. Vlada te zemlje, koja je isprva poricala tvrdnje da

¹⁸ Prevod pisma objavljen je u časopisu *Dissent*, 1978, str. 116-117.

tamo još uvek postoji srazmerno veliki broj robova, iako je ropstvo formalno ukinuto, bila je kasnije prinuđena da donese nov Dekret o ukidanju ove ustanove (5. jul 1980. godine) i da pozove predstavnike međunarodnih organizacija da na licu mesta utvrde stanje i da joj pomognu da ovo pitanje reši. Nalazi posmatrača Ujedinjenih nacija sadržani su u dokumentu koji je objavljen 2. jula 1984. godine.¹⁹

Iz toga izveštaja proizlazi da vlada Mauritanije, i pored dobre volje, nije u stanju da ropstvo ukine. Ono je posledica rasno i statusno mešovitog sastava stanovništva, pri čemu po pravilu belo stanovništvo (Arapi i Berberi) daje više robovlasnika, a crno više robova, mada ima primera da i Crnci poseduju osobe iste rase.

S kolikim su oprezom mauritanske vlasti morale da pristupe iskorenjivanju ropstva u svojoj zemlji vidi se iz obrazloženja pomenutog Dekreta:

Pošto je razmotrio različite odgovore koje je dobio na osnovi *Korana*, sune i temeljnih pravila islamskog prava, Vojni komitet narodnog spasa stekao je čvrsto uverenje da velika većina naših najuglednijih ulema, priznajući zakonitost ropstva u obliku u kome je postavljeno u islamu, ima rezerve prema poreklu ropstva u Mauritaniji i uslovima pod kojima se ono primenjuje u našoj zemlji. U takvim okolnostima, naše uleme smatraju da država ima ovlašćenje da postupa u ime gospodara da bi oslobodila (emancipovala) robove, kao što ima prava da ekspropriše privatnu svojinu u javnom interesu.

Iz ovoga stava prirodno je sledio drugi, prema kome država otkupom oslobađa samo postojeće robove, te je, prema tome, dužna da obešteti njihove gospodare (umesto, kao što bi nekome izgledalo logično, da robovi dobiju kakvu-takvu naknadu za svoj dotadašnji besplatni rad). Kako to pitanje još nije sasvim raspravljeno, a ni mauritanska državna blagajna nema dovoljno sredstava, robovi još uvek pripadaju svojim gazdama.

Primeri ropstva koje je nalik na ono što se pamti po uspomena-ma na robovlasnička društva, deluju, međutim, samo kao bizarni recidivi prema preovlađujućoj vrsti posedovanja ljudi, koje više

¹⁹ E/CN.4/Sub. 2/1984/23.

liči na ropstvo poznato u orijentalnim despotijama, gde robovi nisu bili u ličnoj svojini robovlasnika, nego su pripadali državi, odnosno vladaru. Tamo su, kako to Marks kaže, postojali uslovi “opšteg ropstva”.²⁰

Savremenim robovima mogu se smatrati stanovnici koncentracionih i sličnih logora, koji se u njima nalaze bez ikakve, makar i izmišljene, krivice, samo zato što su “sumnjivi” ili niže vredni zbog neke objektivne, od njih neskrivljene okolnosti. Jedna od svrha postojanja takvih logora jeste korišćenje besplatne radne snage za najteže poslove u najsirovijim uslovima. Literatura o takvim ustanovama je već velika i čitaocu dobro poznata te se detaljnijim opisima ovoga vida koncentracionih logora nećemo ovde baviti. Sporno je da li su Staljinovi logori, kroz koje je do drugog svetskog rata prošlo sedam do osam miliona “kažnjenika”, bili ekonomski racionalni – verovatnije je da bi se uz skromno nagrađivanje slobodnih ljudi izgradilo mnogo više, čak i u najnegostoljubivijim predelima Sovjetskog Saveza. To pogotovu važi za nacističke logore – u mnogim od njih je, uostalom, uništavanje ljudi bilo važnije od njihovog fizičkog iskorišćavanja.

Ništa manje upečatljivi po svojoj bezdušnosti nisu ni primeri iz manjih zemalja, gde reč nije o tolikim brojevima. Kada su nigerijski radnici na plantažama kakaovca na ostrvu Fernando Poo napustili Ekvatorijalnu Gvineju, početkom 1976. godine, predsednik Masijas Nguema jednostavno je naredio da se nasumce uhapsi oko 25.000 ljudi iz drugih delova zemlje i pošalje na prinudni rad na plantaže, koje su se sada već nalazile na prekrštenom Ostrvu Masijasa Ngueme.

Uslovi slični klasičnom kmetstvu postoje i danas, na primer, u nekim delovima Latinske Amerike, u kojima zemlja u vidu ogromnih poseda pripada malobrojnoj oligarhiji. Zemljoposjednik ima nad onima koji obrađuju zemlju potpunu kontrolu i ogromne mogućnosti za eksploataciju: velike privatne policije staraju se o tome da uteraju sve ono što zemljoradnik duguje vlasniku i da ga spreče da pobegne u grad, jedino mesto u kome on može da se “izgubi”, ali u koje nerado odlazi zbog još težih uslova koji ga tamo čekaju.

“Moderniji” vid kmetstva je vezivanje ljudi za jedno, vrlo ograničeno, mesto boravka ili nemogućnost da se, bez odobrenja drža-

20 K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, Dietz, 1953, str. 371, 375.

ve, bira zaposlenje od koga zavisi egzistencija. Staljinistički period u SSSR imao je takva obeležja. Pripadnici kolhoza, na primer, nisu imali lične karte, što znači da nisu raspolagali dokumentima da privremeno napuste ni svoje selo, a kamoli da potraže van njega trajno prebivalište. Istovremeno, izbor posla bio je strogo reglementisan, tako da je napuštanje radnog mesta bilo teško kažnjivo krivično delo.

ZAKONITOST

Stav 1. člana 15. Pakta o građanskim i političkim pravima, jedan od onih koji se ni pod kojim uslovima ne mogu staviti van snage, glasi:

Niko se ne može smatrati krivim za krivično delo zbog činjenja ili nečinjenja koji u trenutku kada su izvršeni nisu predstavljali krivično delo prema domaćem ili međunarodnom pravu. Isto tako, ne može se izreći teža kazna od one koja se mogla primeniti u vreme kada je krivično delo izvršeno. Ako se posle izvršenja dela zakonom odredi blaža kazna, izvršilac će se time koristiti.

Ovako se izražava jedna od najvažnijih tekovina krivičnog prava i moderne civilizacije, čijom se primenom eliminišu nesigurnost i nepredvidljivost u odnosu između građana i vlasti. Drugim rečima, čovek u svakom trenutku mora da ima predstavu o tome šta mu je dopušteno, a šta nije, pa čak i koliki je rizik njegovog eventualnog protivpravnog ponašanja. Time što se pretnja odnosi samo na postupke koji su usledili posle nje i što su oni sasvim jasno određeni, ona ispunjava svoju svrhu. Govoreći racionalno, ona je sa stanovišta pretioca, dakle države, uverljivija, a u moralnom smislu je humanija, jer ostavlja mogućnost čoveku da bude nevin. U pravnom, ako ne uvek i u moralnom smislu, sve je dopušteno što nije izričito zabranjeno, te pravna sankcija, za razliku od moralne sankcije (koju uostalom ne izriču i ne izvršavaju državni organi) sledi, u načelu, s velikom merom izvesnosti. Kažemo “u načelu”, jer i u najbolje uređenim državama kojima u ovom pogledu ne možemo lako da damo negativne predznake, postoji samo visoka verovatnoća da će se stvari zaista tako i odvijati (saglasnost proklamovanog i stvarnog nikada nije potpuna). Pri tome podrazumevamo “obične” situacije kada, s jedne strane, zbog preopterećenosti istražnih organa ili iz drugih razloga, izvršilac ne može da se otkrije

ili da se izvedu potrebni dokazi, te ga sankcija mimoilazi, ili, s druge strane, kada slične greške dovedu do tzv. sudskih zabluda, gde organ nadležan za izricanje sankcija u dobroj veri primeni kaznu na lice koje u stvari nije odgovorno. Ovakvi se propusti ispravljaju pravnim lekovima, na koje u principu imaju pravo i osuđeni i javna tužba.

Kao što je već nagovešteno, načelo *nullum crimen, nulla poena sine lege*, koje se naziva i načelom legaliteta, ne ulazi u sam sadržaj odredaba kojima se radnje ili propusti oglašavaju za zločine ili prestupe i za njih određuju kazne. Drugim rečima, samo s toga stanovišta svejedno je šta u zakonu piše, pod uslovom da je jasan i pravovremeno donet. Taj princip je formalan, pa će se s njim slagati i kvalifikovanje sasvim bezazlenih postupaka kao najtežih zločina. Međutim, ne treba gubiti iz vida da postoje i druga merila i da načelo zakonitosti, iako vrlo važno, ne stoji samo. Ono se zato i mora posmatrati u sazvučju s drugim osnovnim merilima humanog ustrojstva društva.

Ozbiljno i sistematsko odstupanje od ovog osnovnog načela ne postoji onda kada se praksa s njim u svoj potpunosti ne saglašava, nego kada su izričito ili prećutno stvorene mogućnosti da se bilo ko smatra za prestupnika, pa i teškog zločinca, na osnovu procene koju on nije poznao i koja je usledila tek pošto je on delovao u uverenju da postupa ispravno, ili da bar ostaje u granicama koje mu postavlja pravni poredak.

Ovakve se situacije najčešće događaju posle naglih prevrata, bilo da su oni revolucionarne ili sasvim površne prirode. Kada su u pitanju suštinske promene društva, izvedene na nagao način, kritika po prirodi stvari mora da bude oprezna i izdiferencirana, jer se može desiti, i dešava se, da revolucionarnom promenom bude zbačen poredak koji je i sam negirao prava i dostojanstvo čoveka, uključujući i načelo legaliteta, te bi izostajanje kazne zbog toga što za vladavine optuženog on sam sebe ni u kom pogledu nije ograničavao bilo nepravično i ostavljalo ga bez odgovornosti i za najgnusnija dela.

Pa ipak, i pored ovakvog opšteg pristupa, ovo ne znači da nikada nema mesta kritici, naročito u novije vreme. Dela koja su izvršili bivši vlastodršci obično predstavljaju običan kriminal i prema ranije važećim zakonima. Pored toga, treba zapaziti da načelo zakonitosti daje važno mesto međunarodnom pravu, čije promene nisu u moći nikakvog diktatora ili oligarhije. Na primer,

međunarodno pravo izričito uređuje postupanje čak i s pobunjenicima koji su se pokrenuli u oružanu akciju protiv vlade i time izvršili dela koja se po pravilu najstrože kažnjavaju. Ako neko, čak i u borbi protiv njih, prekrši ta međunarodna pravila, koja su slična, ali skromnija, od onih koja se primenjuju na oružane sukobe između regularnih vojski država (tzv. ratno pravo), ako, recimo, naredi sumarne egzekucije bez suđenja ili uzima taoce, on neće moći da se kasnije pravda time što takvi postupci nisu bili označeni kao krivična dela prema važećem unutrašnjem pravu njegove zemlje. Kao što se vidi, postoje dovoljni osnovi za savesno nastojanje da se načelo *nullum crimen, nulla poene sine lege* poštuje i u izvanrednim revolucionarnim situacijama. Primer skrupuloznog poštovanja ovog principa pružila je sandinistička revolucija u Nikaragvi. Iako je njome oboren jedan od najodvratnijih režima koje je svet poznao, kombinacija svireposti i korupcije, saradnicima diktatora Somose (Somoza), pa čak i oficirima njegove brutalne nacionalne garde, sudilo se strogo na osnovu prava koje ih je u trenucima kada su izvršili svoja dela obavezivalo.

Više zabrinjava jedna druga tendencija, koja je uzela maha u dvadesetom veku. Ona se sastoji u korišćenju sudova za obračun s političkim protivnicima svrgnutim posle običnih državnih udara i sličnih “dvorskih revolucija”. Ovi se pučevi od suštinskih promena razlikuju po tome što nimalo ili vrlo malo zadiru u socijalno i političko tkivo i predstavljaju samo smenu na vrhu. Pri tom pravni sistem ostaje najvećim delom netaknut – reč je, u stvari, samo o kršenju nekih ustavnih odredaba ili o nastojanju da se stekne kontrola nad ustavotvorstvom. Kao što je poznato, takve su promene u nekim delovima sveta vrlo česte, a u Latinskoj Americi tako reći endemične. U nastojanju da se svrgnuti vlastodržac – od koga se novi po pravilu mnogo ne razlikuje – odstrani, ali da se tome oduzme izgled političkog ili ličnog obračuna, sve je veća “moda” da se on izvede pred redovni ili neki izvanredni “narodni” sud, koji ga po pravilu osuđuje zbog zločina koji imaju upečatljive nazive s malo prave sadržine i svode se obično na nekakvu “izdaju” ili “protivnarodnu” i “štetnu” politiku. Činjenica da se pri tom uopšte ne menja raniji krivični zakon ili da se na brzinu donose izvanredni dekreti ogoljuje licemernost ovakvog postupka, u odnosu na koji ranije praktikovana prosta likvidacija poražene strane izgleda poštenija. Sud, naime, time prestaje da bude sud a pravo pravo.

Dok se sve ovo, ipak, odnosi na izuzetne i dramatične situacije i pogađa srazmerno mali broj ljudi (ukoliko, naravno, kao prilikom obračuna s komunistima u Indoneziji 1966. godine, time ne bude pokrenut lanac likvidacije na nižem, pa i “privatnom” nivou), najopasnija su stanja trajnog “ozakonjenog bezakonja”, kada krivični zakon upravo propisuje da svako može biti pogođen i najtežim kaznama za postupke koje će neko drugi tek naknadno oceniti kao društveno opasne. U tom pogledu se najčešće koriste analogija i retroaktivnost zakona.

Analogija, čija je primena inače dopuštena tamo gde ne može da povredi čovekova osnovna dobra, znači primenu jednog pravila na situaciju koja je *slična* onoj na koju se pravilo, u stvari, po zakonu ima primeniti. Analogija se obično koristi kada se sud suoči s novim situacijama, kao što su se nekada pravila koja su se odnosila na pomorsku plovidbu primenjivala na let vazduhoplova, do tada nepoznate naprave. Međutim, u oblasti krivičnog prava ona je strogo zabranjena. Uprkos tome, krivični zakoni, naročito u oblastima koje se tiču dela koja se smatraju opasnim po politički poredak ili vladajuću grupu, bili su i mnogo gde još ostali sasvim neodređeni. Umesto da se tačno opiše radnja koja je kažnjiva, daju se primeri iza kojih slede skraćenice kao što su “itd.” i “i sl.”, kobne abrevijacije koje su odnele toliko života i prouzrokovale neopisive patnje. Prestupi su prestali da liče na svoje uobičajene nazive. Izdajnik nije bio više samo čovek koji je služio neprijatelju, nego neko ko je jednom u životu sreo političkog protivnika, ili bio u srodstvu s njim. Špijun nije bio samo onaj ko je nezakonito pribavljao poverljiva obaveštenja za stranu državu, nego i svako ko je razgovarao sa strancem.

Treba imati u vidu da, pored ovih najgrubljih primera kršenja načela zakonitosti primenom analogije, do sličnih rezultata dovede i oni propisi, koji doduše izričito ne dozvoljavaju primenu analogije, ali su toliko neodređeni ili opisani tako rastegljivim pojmovima da običan čovek, pa čak ni stručnjak, ne može sasvim da razume njihovo značenje i da tako odredi svoje ponašanje, te mu ostaje da strepi od toga kako će sud, ako vlasti odluče da ga pred njega izvedu, protumačiti takav propis. U nekim zemljama se, na primer, kažnjava prikupljanje podataka koji nisu poverljivi, ako mogu štetiti interesima države i ako postoji namera da se dostave stranim ili međunarodnim organizacijama. Čovek čiji se poziv može sastojati iz prikupljanja neke vrste podataka, na primer

neko ko se bavi društvenim naukama, nije nikada načisto da li će ti podaci, za njega bezazleni, pa čak i apolitični, kao npr. statistike o razvodu brakova ili stavovi mladih prema izvesnim vrstama muzike, biti ocenjeni kao štetni za interese države. Ako ih objavi, a tek ako ih izloži na stručnom skupu kome prisustvuju stranci, ili koji je organizovalo neko međunarodno stručno ili naučno udruženje, on opet ne zna da li to znači da je tako ispoljio nameru da ih preda stranjoj ili međunarodnoj organizaciji. Drugim rečima, ovakav opis krivičnog dela ostavlja toliko *naknadnom* tumačenju, na koje osumnjičeni ili okrivljeni nema nikakvog uticaja, da se ne može smatrati da postoji izvesnost u pogledu zabranjenog i dopuštenog. Neizvesnost je, uostalom, cilj terorskog sistema, kojim ćemo se u drugom delu ove knjige posebno baviti.

Po strašnim posledicama svoje upotrebe i zloupotrebe ostao je poznat čl. 58. Krivičnog zakonika RSFSR, ukinut 1959. godine.²¹ Ovaj ogromni član, čijih četrnaest stavova zauzima oko pet strana sitno složenog teksta, bio je prava gomila reči koje su mahom izgubile svoje prvobitno značenje, ali su sve mogle da dovedu do važne posledice, koja se u nekim delovima čl. 58. naziva “najviša mera krivičnog kažnjavanja”, a u drugim “najviša mera društvene zaštite” i uvek znači streljanje. Kao što se to u svakoj državi može očekivati, izdaja je i po čl. 58. (I, a) predstavljala zločin, ali ona nije definisana drukčije nego primerima, pa su tu pored špijunaže i “bekstvo u inostranstvo kopnenim ili vazдушnim putem”. Štaviše, sledeći stav (I, c) doslovce kaže:

U slučaju da kopnenim ili vazдушnim putem pobegne u inostranstvo pripadnik oružanih snaga, punoletni članovi njegove porodice, ako su bilo na koji način pomogli u pripremi ili izvršavanju ovoga dela izdaje, ili ako su znali za njega, ali ga nisu prijavili vlastima, biće kažnjeni lišavanjem slobode od pet do deset godina i konfiskacijom imovine.

Ostali punoletni članovi izdajnikove porodice i oni koji su živeli s njim ili ih je on izdržavao u trenutku izvršenja zločina biće lišeni izbornih prava i izgnani u udaljene delove Sibira za vreme od pet godina.

²¹ Novi Krivični zakonik RSFSR, koji je stupio na snagu 1960. godine ne pravi razliku između običnog i kontrarevolucionarnog kriminala i proklamuje načelo legaliteta.

Da bi se shvatio domašaj ovog zakonskog teksta ne treba se zadržavati samo na očevidnom, a to je da u izdaju spada i prelazak preko granice i da se za nju ne kažnjava samo krivac, već i oni članovi njegove porodice i domaćinstva *koji nisu imali nikakvog udela u bekstvu, pa čak ni znali za njega*. Ne. S obzirom, da je izdaja neodređena, a bekstvo samo primer, moglo se desiti, i dešavalo se, da se pod njom podrazumevaju isto tako neočekivane stvari kao što je prelazak granice i da sobom nose isto tako teške kazne.

Slične posledice imao je i stav IV:

Pružanje pomoći, bilo na koji način, onom delu međunarodne buržoazije koji se, ne priznajući jednaka prava komunističkog sistema koji će zameniti kapitalistički, trudi da ga svrgne, kao i grupama i organizacijama, koje su pod uticajem ili neposredno organizovane od strane te buržoazije u delatnosti neprijateljskoj prema SSSR povlači za sobom: lišenje slobode od najmanje tri godine i potpunu ili delimičnu konfiskaciju imovine, što će se u posebno teškim okolnostima povećati na najvišu meru društvene zaštite – smrt streljanjem...

Sličnu opasnost nosilo je sobom i “održavanje odnosa u kontra-revolucionarnom cilju s... individualnim predstavnicima stranih država” (st. III). U praksi je svaki razgovor sa stranim diplomatom bio opasan, jer je bilo vrlo teško dokazati da nije imao kontrarevolucionarni cilj a kontakt sa drugim strancima onemogućen, jer su se oni, čak i kad su bili komunisti koji žive u SSSR, mogli lako ispiliti u pripadnike grupe pod uticajem buržoazije. To što je u zakoniku reč samo o “jednom delu” buržoazije nije nikako moglo biti ograničenje jer je svakako bilo malo pripadnika građanske klase spremnih da se slože s tim da će komunizam neminovno smeniti kapitalizam. Život ljudi je, dakle, zavisio od interpretacije reči koje se koriste u naučnim delima, filozofskim raspravama i političkim pamfletima, ali ne u zakonskim tekstovima.

Pored ostalih krivičnih dela, naznačenih u ovom članu – omnibusu, smrtnu kaznu zasluživala je i sabotaža, koja je određena kao

namerno neispunjavanje postavljenih dužnosti ili namerno nepažljivo izvršavanje tih dužnosti s ciljem da se oslabe vlast vlade i funkcionisanje državnog aparata.

Koje su to “postavljene” dužnosti? Šta to u običnom jeziku a tek u pravu, znači “namerna nepažnja” i kako se dokazuje cilj slabljenja vlasti vlade? To su pitanja o kojima su razmišljali oni srećnici koji nisu bili pogođeni “najvišom merom socijalne zaštite”, bilo da su se spasli vremenskom kaznom ili konfiskacijom imovine ili su još bili u prilici da negde ispunjavaju “postavljene dužnosti”.

Kako je to u praksi izgledalo može se prikazati “priznanjem” jednog visokog funkcionera Ministarstva poljoprivrede: “moje zločinačko delovanje sastojalo se pre svega u pogrešnom planiranju sađenja povrća... a, zatim, u usporavanju razvoja rasadnika, što je sve dovelo do toga da seljaci nisu mogli da primenjuju ispravni plodored pa su morali da oru livade radi sejanja žita”. Glavni tužilac Višinski nije se mnogo ni naprezao kada je postavljao pitanja bivšem ministru poljoprivrede Mihailu Černovu: “Recite nam detaljnije o smrtnosti stoke, odakle ste dobili bakterije, koje vrste bakterija i tako dalje.”²²

Retroaktivnost zakona je oblik kojim se načelo zakonitosti krši u vremenskom pogledu. Zakon, doduše, postoji, krivično delo i kazna se u njemu mogu čak i sasvim precizno i jasno opisati, ali on važi “unatrag” i odnosi se i na postupke izvršene pre no što je stupio na snagu, pa čak i pre no što je bio donet, ili je uopšte bilo reči o njegovom donošenju.

Kombinaciju retroaktivnosti i neodređenosti dobro ilustruje krivično zakonodavstvo autoritarnog Urugvajja posle ukidanja demokratskih institucija, koje su toliko dugo ovu zemlju izdvajale od većine drugih latinoameričkih država. Blaži primer bio je Organski akt br. 4. od 1. septembra 1976. godine, koji delimično valja citirati:

Izvršna vlast, vršeći ovlašćenja prenetu na nju institucionalizacijom revolucionarnog²³ procesa

PROGLAŠAVA SLEDEĆE:

Čl. 1. Svim dole navedenim licima zabranjuje se, za sledećih petnaest godina, bilo kakva delatnost političke prirode odobrena Ustavom, uključujući tu i glasanje na izborima:

²² *Report of the Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet “Bloc of Rights and Trotskyites”*, Moskva, 1938, str. 103, 672. Kurziv naš.

²³ Ne treba propustiti priliku da se naglasi kako je, pored reči “demokratija”, i reč “revolucija” postala pomodna. Svi su sada revolucionari, pa i urugvajski generali, pukovnici i majori.

A) Svim kandidatima za izborna zvanja na izborima od 1966. i 1971. godine na listama marksističkih i promarksističkih političkih partija ili grupa, koje su oglašene ilegalnim rezolucijama Izvršne vlasti br. 1788/67 od 12. decembra 1967. i br. 1026/73 od 26. novembra 1973...

Kao što se vidi, generalno se kažnjavaju svi oni koji su se u skladu s ustavom i zakonima kandidovali na izborima na listama stranaka koje su tek kasnije zabranjene.

S obzirom na rastegljiv pojam “političke aktivnosti” (a šta je tek “promarksistički” za razliku od “marksističkog”?) bivše kandidate ne snalazi samo srazmerno blaga kazna ograničenja izvesnog obima delovanja i oduzimanja prava glasa, već oni vrlo lako upadaju u novu klopku: kazne za nepoštovanje Dekreta su mnogo strože, a svaki njihov gest može da se okvalifikuje kao “politička delatnost”.

Pored toga, u Urugvaju je istovremeno važio Vojni krivični zakonik, čiji član 60/V proglašava strogo kažnjivom svako “subverzivno povezivanje”, izraz koji su razumele samo vojne sudije, najčešće pravno neobrazovani oficiri, koji za ovakve delikte sude i građanskim licima.

Zajedničko delovanje ova dva propisa pokazaćemo na sudbini Ismaela Vajnbergera (Weinberger), suvim jezikom konstatacije Komiteta za ljudska prava, čija je verodostojnost utoliko veća jer proističe iz dugotrajnog postupka, u toku koga se mogla izjasniti i urugvajska vlada:

Komitet stoga odlučuje da zasnuje svoju konstataciju na sledećim činjenicama, koje je ili u suštini potvrdila država ugovornica (Urugvaj – *nap. V.D.*) ili ih nije osporila, sem poricanjem opšte prirode bez posebnog obaveštenja ili objašnjenja. Ismael Vajnberger Vajs uhapšen je u svojoj kući u Montevideu, u Urugvaju, 25. februara 1976. bez naloga za hapšenje. Ostao je bez ikakvog dodira sa spoljnim svetom više od sto dana u zatvoru “La paloma” u Montevideu, a članovi porodice mogli su da ga posete tek deset meseci posle hapšenja. U toku ovoga perioda najveći deo vremena proveo je vezanih očiju i ruku. Kao posledica postupanja za vreme istrage pretrpeo je ozbiljne telesne povrede (paralizovana ruka, povrede na nogama i zapaljenje očiju) i znatno izgubio na težini.

Ismael Vajnberger prvi put je izveden pred sudiju i optužen 16. decembra 1976, skoro deset meseci posle hapšenja. Na dan 14. avgusta 1979, tri i po godine posle hapšenja, vojni sudija Prvostepenog suda osudio ga je na osam godina zatvora zbog "subverzivnog povezivanja... s otežavajućim okolnostima zavere protiv Ustava". Vlada Urugvaja nije objasnila konkretnu činjeničnu osnovu za ovo krivično delo, mada podnosilac predstavke (brat Ismaela Vajnbergera – *prim. V.D.*) tvrdi da su pravi razlozi u tome što je njegov brat pružao obaveštenja o radničkim sindikatima jednom opozicionom listu i što je bio član stranke koja je zakonito postojala dok je on bio u njoj...

Ismaelu Vajnbergeru nije dozvoljeno da uzme pravnog zastupnika u toku prvih deset meseci istrage. Ni žrtva ni njen zastupnik nisu imali pravo da prisustvuju suđenju, jer se postupak vodio u pismenom obliku. Presuda nije objavljena.

Na osnovu Institucionalnog akta br. 4. od 1. septembra 1976, Ismael Vajnberger lišen je za petnaest godina prava da se bavi političkom delatnošću.²⁴

Postoje i gore situacije od onih koje se izazivaju zakonima što dopuštaju analogiju, donose se retroaktivno ili nisu dovoljno jasni. "Pravo" nekada može da dopušta ili čak naređuje da se primenjuju kazne i za postupke koji ni na koji način nisu predviđeni, opisani ili nazvani, već ih tek po izvršenju sud, drugi državni organ ili vladajuća politička organizacija ocene za štetne i dostojne kažnjavanja. Najbolji primer za to dao je Hitlerov Treći Rajh, prema čijem je Krivičnom zakoniku od 28. juna 1935. godine krivično delo bilo svako ono delo "za koje zakon propisuje kaznu ili *koje zaslužuje kaznu prema zdravom rasnom osećanju*".²⁵

U oblike kolektivnog kažnjavanja spada i proglašavanje čitavih etničkih skupina za podozrive. Posle japanskog napada na Perl Harbor, SAD su internirale sve svoje građane japanskog porekla. Oni su ostali u izolaciji sve do kraja rata: mlađi muškarci sposobni za vojnu službu, mogli su se "iskupiti" time što su se dobrovoljno javljali za vojnu službu, ali se pri tom pazilo da budu poslani na evropsko bojište.

²⁴ Konstatacija R. 7/28 od 29. oktobra 1980. Dok. UN GAOR, 36 Sess. Supl. 40, Annex IX.
²⁵ Kurziv naš.

Posle nemačkog napada na SSSR, velika skupina povolških Nemaca preseljena je u udaljene krajeve zemlje. Isto se desilo i s krimskim Tatarima, koji su masovno izgnani zbog navodne sklonosti ka kolaboraciji. Ove dve skupine zvanično su rehabilitovane ukazima Vrhovnog sovjeta 1964, odnosno 1967. godine. Život je, međutim, učinio svoje: oni se nisu u velikom broju vratili u svoje rodne krajeve.

Za razliku od surovog cinizma koji otvoreno propisuje nesigurnost, pa se njom čak i diči, najnoviji period, vreme posle Drugog svetskog rata, više je obeležen *stvarnim* bezakonjem. Kako se svi režimi trude da bar spolja izgledaju demokratski i ne mogu otvoreno da prkose međunarodnoj svesti o ljudskim pravima, njihovi ustavi i zakonodavstva su naizgled ispravni, pa čak i besprekorni: neke od takvih vlada čak i hrlje da među prvima potpišu međunarodne ugovore o zaštiti ljudskih prava i sloboda, ili da glasaju za odgovarajuće deklaracije u međunarodnim organizacijama. Svi ovi dokumenti i norme, unutrašnji i međunarodni, ostaju, međutim, u praksi bez života i služe samo kao licemerni ukras, iza koga se zaklanjaju i notorni terorski poreci. Kada je reč o garantiji legaliteta, to u stvari znači da postoji krivični zakon, da su u njemu pedantno nabrojana krivična dela i kazne, da u tom pogledu čak i nema nekih upadljivih odstupanja od tolerantnih demokratskih društava, da se, štaviše, detaljno predviđaju i verbalno razrađuju pravni lekovi, pa čak i zvanično ukida smrtna kazna, a da to ipak znači da vlada, preko svoje političke policije ili, nešto prikrivenije, “odreda smrti” koji formalno nisu s njom u vezi, može kada god joj se to prohte, svakoga koga smatra odgovornim za neki postupak koji njoj ne godi, ili čak samo sumnjivim zbog toga, ubiti, mučiti ili godinama držati zatočenog na skrovitom mestu.

Ovakve je postupke teško utvrđivati i dokazivati. Tačnije rečeno, za njih se uglavnom dobro zna, ali je za dotičnu vladu uvek moguće da baci sumnju na izvor podataka i da se pozove na svoje lepe pravne propise. Informacije o takvim nečovečnostima uspešno se suzbijaju u samoj zemlji time što pod najoštrijim udar padaju oni koji ih pribavljaju i šire.

U mnogim “državama nacionalne bezbednosti”, kojima po pravilu upravljaju vojne diktature rešene da se obračunaju sa svima onima koje smatraju “subverzivnim elementima” ili “komunistima”, najčešće su žrtve novinari, naučnici, pa u velikoj meri i sve-

štena lica, koja u ime načela hrišćanskog milosrđa skreću pažnju na masovna ubistva i druge svirepe postupke. Kada pak ovakve vesti stignu pred međunarodne organizacije, onda se one osporavaju, jer navodno potiču od neprijatelja, zlonamernih stranih sila i nevladinih organizacija, koje su u službi takvih sila. Za neke latinoameričke režime svi su oni koji o njima loše govore u službi Sovjetskog Saveza i “međunarodnog komunizma”, kao što je i za Južnoafričku Republiku svaki razložan čovek koji se protivi sistemu aparthejda “komunistički terorist”.

Ako je pak reč o međuvladinoj međunarodnoj organizaciji, čije su članice države, prodiranje istine i odgovarajuća odgovornost suzbijaju se pozivanjem na državnu suverenost: ne može se, valjda, više verovati kojekakvim sumnjivim organizacijama, piskaralima, emigrantima i novinarčićima nego izveštajima samih vlada, koji se uglavnom sastoje u nabranjanju ustavnih, zakonskih i podzakonskih akata, u kojima piše da niko ne može biti osuđen bez sudski utvrđene krivice za delo koje je blagovremeno zakonom označeno kao krivično. U blokovski podeljenom svetu ovakva će vlada odmah naći i moćnog zaštitnika, koji je podržava iz strateških ili ideoloških razloga i koji će svojim uticajem sprečiti dalje rasvetljavanje činjenica.

Latinoamerički režimi ove vrste naročito su u tom pogledu sigurni od kada je na vlast u SAD došla administracija predsednika Regana (Reagan), čiji je stalni predstavnik u Ujedinjenim nacijama Džin Kirkpatrick (Jeane Kirkpatrick), bivši profesor političkih nauka, javno proklamovala podelu autoritarnih režima na totalitarne (u koje spadaju oni koji naginju levisi, socijalizmu ili komunizmu) i na proste autokratije; ove poslednje se doduše ne ponašaju onako kako bi to odgovaralo navikama koje sami stanovnici SAD imaju na osnovu svoga Ustava, ali oštrim merama brane tradicije i suprotstavljaju se komunističkoj opasnosti, pa su zato mnogo bolje od “totalitarnih” režima i zaslužuju podršku i savezništvo SAD.²⁶ U ovoj tezi, koja istovremeno krije dubok prezir prema narodima “trećeg sveta”, koji – prema njoj – nisu ni navikli da bolje žive i oduvek su tako živeli (to je “tradicija” koja se čuva), krije se objašnjenje neuspeha mnogih međunarodnih nastojanja da se režimi bezakonja raskrinkaju i osude. Štaviše, kako to neki američki pisci

26 J. Kirkpatrick, “Dictatorships and Double Standards”, *Commentary*, novembar 1979, str. 34. i dalje.

pokazuju, i sam prosečan Amerikanac, ako se uzda samo u sredstva masovnih komunikacija i ne čita biltene koje o svom trošku izdaju humanitarne organizacije, saznaje samo o grozotama koje se događaju u zemljama koje nisu pod vlašću pouzdanih saveznika; poglavito odande gde vladaju oni koji se izdaju za socijaliste ili se na drugi način distanciraju od SAD.

Pri tom ne igraju malu ulogu ni ekonomski interesi, kao što to pokazuje Edvard Herman u slučaju diktature gvatemalskog generala Garsije (Garcia), čije su žrtve brojane na hiljade, ali se o njima nije saznavalo ništa u američkoj štampi; ona je istovremeno sa skoro sladostrasnim zadovoljstvom izveštavala o ljudskim gubicima i stradanjima u Demokratskoj Kampučiji, koje nikako ne treba poricati, ali su bar delimično bili izazvani intervencijom SAD da bi se uklonio predsednik Sihanuk.²⁷

Primer Demokratske Kampučije može dobro da ilustruje i ponašanje drugog bloka. Dok su se u toj zemlji događali najgori ekscesi još je izgledalo da je ona u bliskim odnosima s Vijetnamom i njegovim saveznicima: kada se, međutim, ispostavilo da do sukoba između Vijetnama i "Crvenih Kmera" mora da dođe – iz razloga koji su složeni i nemaju značaja za našu temu – stav se iz temelja promenio i počelo se tvrditi da su takva zlodela upravo glavni razlozi vijetnamske intervencije. Dojučerašnji branitelji Demokratske Kampučije pretvorili su se u najžešće napadače terora u toj zemlji.

Na žalost, one vlade, koje se nađu u izuzetno teškoj unutrašnjoj situaciji, na koju smatraju da treba da reaguju u saglasnosti s načelom zakonitosti te prema tome otvoreno donose propise kojima se neka prava ograničavaju, neki postupci zabranjuju i neke sankcije pooštravaju, zbog te vrste otvorenosti nađu se u težem položaju od onih koje bestidno ispred bezakonja održavaju legalističku fasadu. Primer za tu bolnu otvorenost je Šri Lanka, u kojoj su razlike između većinskog, sinhaleskog, i manjinskog, tamilskog, dela stanovništva dovele do krvavih nemira i talasa terorizma. On se želi sprečiti donošenjem niza vanrednih zakonskih mera, kojima se ograničavaju neka prava, a nižim policijskim funkcionerima daju ovlašćenja, koja se lako mogu zloupotrebiti. Vlada ove zemlje ne krije te svoje poteze, priznaje čak i zloupotrebe, koje njeni sudovi saznaju i nastoje da kazne krivce, ali zbog takve svoje iskrenosti

²⁷ E. Herman, *The Real Terror Network*, Boston, South End Press, 1982, str. 139. i dalje, 149.

biva mnogo više ispitivana, kritikovana i osuđivana od nekih formalno “ispravnih” krvavih režima.

Za stvarne sisteme bezakonja ipak se dobro i pouzdano zna, jer uvek ima dovoljno izvora koji se ne mogu optužiti ni za kakvu političku ili ideološku pristrasnost. Ovakve bi se vesti uvek potvrđivale kada bi takvi režimi konačno propadali i bivali zamenjeni demokratski ustrojenim vladama koje bi naknadno sprovedile istragu. Po pravilu, ona bi pokazala da su vesti koje su, dok je svrgnuti režim opstajao, dopirale iz te zemlje, ili bar one koje su se široko smatrale verodostojnim i nepreteranim, bile bleđa i ublažena slika grozotne stvarnosti. Tako je bilo s Grčkom posle svrgavanja “pukovničkog” režima, tako s Gvinejom posle smrti Seku Turea, tako i s Argentinom posle kraha vojnih upravljača te zemlje. Najviše brojke tzv. “nestalih lica” u Argentini, tj. onih ljudi koje su policijske ili parapolicijske formacije odvele u nepoznatom pravcu, i za koje kasnije niko više nije čuo, a državni organi o njima navodno nisu ništa znali, procenjivane su dok je hunta još bila na vlasti na oko 15.000. Ispostavlja se, međutim, sada, kada se skoro svakodnevno otkrivaju nove masovne grobnice, da ih je daleko više.²⁸

Nema nikakvih razloga pretpostaviti da stanje u zemljama čiji režimi liče na nekadašnji grčki, Seku Tureov ili argentinskih generala mnogo odstupa od pravila i da su obaveštenja koja odande dolaze preterana i neverodostojna. Uostalom, i vesti što su za vreme Drugog svetskog rata pristizale iz nemačkih logora smrti izgledale su toliko monstruozno neverovatne, da je čak i ratna propaganda suprotnih zaraćenih strana odbijala da ih koristi strahujući da publika ne pomisli da su izmišljene, čak nevešto izmišljene. Prve svedoke Staljinovog terora, koji su uz ogromne napore i mnogo sreće uspevali da prepešače Sibir i dopru u inostranstvo, dočekivali su u najboljem slučaju s učtivom nevericom, a u najgorem proglašavali za gnusne agente najmračnijih snaga.

Načelo zakonitosti, i pored pomenute formalnosti i nesavršenosti, ugaoni je kamen svakog poretka koji pretenduje da se nazove pravnim i humanističkim. Njegovo poricanje ili ukidanje, izričito ili faktičko, uvodi u društvo stanje iracionalnog straha. Pretnja, koja je sadržana u označavanju izvesnih radnji krivičnim delima,

²⁸ Prvi zvanični izveštaj odgovarajuće vladine komisije pouzdano je utvrdio imena i smrt 8.961 “nestalog lica”. Prema svemu sudeći, kada celi posao bude obavljen brojka će se popeti iznad 30.000. Vidi *Politika*, 23. septembar 1984.

prestaje zapravo to da bude, jer kazna nastupa iznebuha, bez opomene i mogućnosti predviđanja, a ne kao posledica nepoštovanja izričitog naloga, za koji pretnja mora da bude vezana. Sa gledišta podanika, nema nikakve životne orijentacije: on nikako ne može ostati nevin, jer je sve zabranjeno ili možda zabranjeno i ne zna se zbog čega se sve ne može postati “sumnjiv”, što je dovoljan razlog bar za lišavanje slobode i torturu. On nije bezbedan čak i kada nema nikakve ambicije, naročito političke – nema te “mišje rupe” u kojoj se može sakriti.

Šta sve može politički smetati režimu, teško je ustanoviti. To ne mora, kako bi neki minimum racionalnosti nalagao, biti akcija koja liči na političku i bilo na koji, pa i najposredniji, način hoće da utiče na promenu vlasti ili političkog sistema. Ljudi mogu instinktivno znati da se toga čuvaju, pa čak i da se klone bilo kakvog razgovora o nosiocima vlasti, velikim i malim. To nije dovoljno. Može dražiti primer koji odudara, može smetati sticanje bilo kakvog ugleda u bilo kojoj oblasti. Kao što smo pomenuli, žrtve represivnih mera u mnogim latinoameričkim zemljama su oni sveštenici koji, sasvim prirodno, smatraju da im je osnovna dužnost da se staraju o sirotinji. Vlastodršcima, koji navodno stoje na straži hrišćanske civilizacije u borbi s komunističkom subverzijom ovakav stav smeta jer “miriše” na traženje socijalne pravde i ukidanje bede, koji su deo socijalističkog programa.

Za šta se sve postaje kriv možda najbolje pokazuje slučaj dr Hoela Filartige (Joel Filàrtiga).²⁹ Duboko odan svome pozivu, ovaj lekar je u paragvajskoj provinciji, u kojoj stručna medicinska pomoć tako reći ne postoji, jer je malobrojni zdravstveni kadar usredsređen u prestonici, osnovao bolnicu za besplatno lečenje indijanske seoske sirotinje, kojoj se usudio da dà ime “Klinika nade”. Sredstva za održavanje ove ustanove, gde su radili članovi njegove porodice i drugi dobrovoljci, dobijao je prodajom svojih slika i crteža, kao i dobrovoljnim prilozima iz zemlje i inostranstva. Ponašanje ovoga filantropa oštro je odudaralo od držanja okoline predsednika Štresnera, koja se uglavnom sastoji od ljudi koji do bogatstva dolaze zaštitom raznih oblika krijumčarenja, prostitucije i crne berze. Prosto, dr Filartiga je morao na neki način da se obeleži i kazni.

²⁹ Vidi R. Claude, “The Case of Joelito Filàrtiga and the Clinic of Hope”, *Human Rights Quarterly*, 1983, str. 275 i dalje.

Da bi se potvrdile pretpostavke da je on navodno povezan sa “subverzivnim” elementima, jer se ugledan lekar koji radi besplatno u takvom društvu smatra devijantnim, a njegova pomoć siromašnima čini ga sumnjivim, ugrabljen je njegov sin, sedamnaestogodišnji Hoelito (Joelito) i stavljen na muke ne bi li dao traženi iskaz protiv oca. Uzvikujući neprekidno da ne zna šta se od njega traži, Hoelito je izdahnuo pred inspektorom policije u Asunsionu, Penjom Iralom (Pena Irala). Dr Filartiga i njegova kćer tražili su da se zločin rasvetli i Penja Irala kazni (jer, naravno, mučenje je u Paragvaju zakonom zabranjeno!), ali je režim sa svoje strane učinio sve da slučaj zataška, idući čak dotle da iznakaženi Hoelitov leš prenese u postelju jedne mlade žene, čiji je muž, opet, primoran da prizna da ga je ubio jer ga je uhvatio na delu preljube (što je prema paragvajskom pravu, kao i doskora u nekim katoličkim zemljama Evrope, okolnost koja isključuje odgovornost).

Dr Filartiga je bio uspešno zastrašen i demoralisan i napustio je Paragvaj, a sve ostale okolnosti podrobno su utvrđene zahvaljujući tome što je Penja Irala drsko doputovao u SAD, gde je Filartiga bio izbegao, da bi na licu mesta proverio funkcionisanje svoje kockarsko-prostitutске mreže. Na tužbu porodice Filartiga, američki sud je doneo presudu, koja se smatra vrlo značajnom u američkim, pa i svetskim, razmerama. Naime, organi SAD nemaju nadležnost da krivično gone Penju Iralu, ali je sud našao mogućnost da ga osudi na naknadu štete. On se pozvao na jedan savezni zakon SAD, koji propisuje da se takva naknada može dosuditi ako je u pitanju povreda međunarodnog prava, čak i kada je izvršena u inostranstvu. Važnost ove presude je u tome što je jedan američki sud, iako SAD nisu ratifikovale Pakt o građanskim i političkim pravima i slične ugovore, našao da je tortura zabranjena međunarodnim običajnim pravom, koje prema Ustavu SAD postaje i unutrašnje pravo.

Naravno, može se reći da su dr Filartiga i njemu slične žrtve ipak bile na svoj način istaknuti ljudi. Može se čak i pretpostaviti da je neko, kao mladi Hoelito, kriv što je sin takvog oca, te da prema tome ima spasa za beznačajne i mirne. Kako, međutim, nema čoveka koji nekome nije zasmetao, sistem bezakonja će ga stići u vidu lične osvete ili obesnog nasilja, zaodnutih u viši razlog. Ovakvi se sistemi, naime, moraju zasnivati na bezbrojnim doušnicima, čija je nagrada i u tome što uz put mogu nauditi svima koje mrze, zavide im ili ih iz bilo kog razloga ne trpe. Poznato je, na primer, da je u Urugvaju svaki trideseti građanin radio za

službu bezbednosti. Nije zato ni bilo čudno što se svaki petstoti Urugvajac nalazio u zatvoru ili koncentracionom logoru, a svaki četvrti u emigraciji!³⁰

Ni sa stanovišta nosilaca vlasti, koje smo pokušali da opišemo na početku, ovako neodređen i mutan način opšteg zastrašivanja, u stvari kažnjavanja bez opomene, nije racionalan. Poredak koji on štiti i propisuje nema više nikakve obrise, sem održavanja sopstvenog položaja, privilegija i svemoći, jer ne pruža mogućnost većini da bude lojalna, lojalna bar iz straha zbog posledica, i ne otvara joj nikakve puteve uticaja na sopstvenu sudbinu, bar u onom najograničenijem, intimnom obliku. Umesto da je usmereno, makar na drastičan način, stanovništvo je bez ikakvog putokaza. Ta okolnost, skopčana s nemogućnošću da se na bilo kakav legalan način ishode društvene i političke promene, izaziva i vrlo radikalne, isto tako iracionalne ali suprotne, reakcije potlačenih. Ovakvi sistemi neprekidno proizvode ekstremne protivnike u obliku terorista. Postati čovek koji se služi očajničkim sredstvima u takvim uslovima nije nimalo teško, jer se bombom, eksplozivom ili ubistvom nekoga iz vladajuće elite bar može dati oduška gnevu i zadovoljiti žudnja za osvetom, a da se pri tom ne rizikuje ništa više nego ako se ostane mirni građanin. Naime, i ovaj uvek može postati “sumnjiv” i trpeti krajnje muke, jer isleđivanje i kažnjavanje u takvim sredinama tek počinju tamo gde je kraj ljudske izdržljivosti. Time se, naravno, stvara vrzino kolo, jer u postojanju terorista i njihovom suzbijanju ovakvi režimi često traže osnovni razlog svoga postojanja.³¹

Međutim, kao što ćemo bolje videti baveći se detaljnije terorom vlasti u celini, terorskim režimima najčešće i nije stalo da strah primenjuju racionalno u opisanom smislu, već da društvo svedu na gomilu usamljenih, krajnje pasivnih i obeshrabrenih pojedinaца, koji žive – ne u strahu od predvidljivih posledica svoga delovanja – nego u neodređenoj, neuobičajenoj vrsti zebnje, koja stalno nagriza, zjapi odasvud, i čoveka nikada ne napušta.

PRAVO NA LIČNOST

U minimum osnovnih ljudskih prava spada i pravo svakog ljudskog bića da bude priznato kao posebna ličnost. Država ne sme ni

³⁰ Herman, nav. delo, str. 111.

³¹ Za to koliko su terorističke organizacije u nekim demokratskim društvima saodgovorne za dolazak na vlast ovakvih režima vidi V. Dimitrijević, *Terorizam*, Beograd, Radnička štampa, 1982. str. 75.

sa kim postupati tako kao da on ne može da bude nosilac osnovnih prava i obaveza. Kako se to obično kaže, mada se time ne obuhvata sve, niko ne može biti stavljen van zakona.

Za razliku od primitivnih zajednica, gde čovek postoji samim svojim fizičkim bitisanjem, u savremenom društvu to se postojanje mora pravno priznati. Bez toga, doduše, čovek egzistira ali je to neka vrsta puke sreće i tolerancije, gde je nemoguće stvarno uključivanje u društveni život i sticanje onoga položaja koji većina ljudi smatra razumljivim samim po sebi. On nije u stanju da istupa u svoje ime, niti ma ko drugi može da ga uzme u zaštitu: njega, kako se to obično očekuje, ne ugrožava samo vlast i država, nego svako kome se ispreči na putu. Sva njegova druga prava time su dovedena u pitanje. On je neka vrsta neregistrovanog čoveka, što je naročito bolno u susretima sa sve birokratizovanim državnim službama današnjice.

Teško je, na sreću, navesti obilje stvarnih primera nepriznavanja pravne ličnosti u novije vreme, ali postoje situacije koje se tome opasno približavaju. Najčešće je to vezano za neizvestan status nekoga lica. U tom pogledu izdvajaju se dve velike grupe ljudi, apatridi i izbeglice.

Apatridi su osobe koje sticajem raznih okolnosti nisu uspele da steknu državljanstvo nijedne države, bilo da ga nisu imale već pri rođenju, ili su ga kasnije izgubile. Još uvek se smatra da je državljanska veza pravo države, koje ona daje ili oduzima po sopstvenim propisima i nahođenju svojih organa, pri čemu ne postoji nikakvo pravo čoveka da od države traži i dobije državljanstvo. Većina država ima propise na osnovu kojih novorođenčad smesta stiče njihovo državljanstvo, ali se može desiti, i dešava se, da tek rođeno ljudsko biće “zapadne” u praznine i ostane bez te važne veze. Neke države priznaju državljanstvo svakom detetu, čija su oba roditelja, ili bar jedan (kao u SFRJ), njihovi državljani (tzv. *ius sanguinis*). Druge, pak, priznaju to svojstvo svakom detetu rođenom na njihovoj teritoriji (tzv. *ius soli*). Ako se u državi prve grupe rodi dete državljana druge ili nađe nahoće, ostaće bez državljanstva, sem ako lokalno zakonodavstvo, kao u slučaju Jugoslavije, ne predviđa sekundarna korektivna merila, na osnovu kojih se, u slučaju da postoji opasnost da dete ostane bez državljanstva, priznaje domaće državljanstvo.

Kako je to njeno pravo, država sme kasnije, u skladu sa svojim propisima, koji mogu biti vezani uz tačne uslove, ali umeju da budu i prosto ovlašćenje izvesnim organima da postupaju kako

to nađu za shodno, oduzeti državljanstvo svakom svom državljaninu. Ako on ne uspe da dobije državljanstvo neke druge države (svojstvo koje se u savremenim državama ne stiče lako i na koje stranac nikada nema pravo, ma koliko bili strogi uslovi koje zakon postavlja), biće opet apatrid.

Lice bez državljanstva stranac je svuda gde se nađe. Ono je bez ičije zaštite, jer se mnoga prava mogu ostvariti, pa čak i najobičnije okolnosti svakodnevnog života urediti, samo pomoću isprava koje jedino ispostavljaju organi sopstvene države, dok je ne retko potrebna i njihova aktivna potpora (tzv. diplomatska zaštita). Položaj apatrida nije podjednako težak u svim državama, naročito ne tamo gde su ratifikovani odgovarajući međunarodni ugovori, koji ne samo što treba da spreče pojavu lica bez državljanstva, nego i da im olakšaju život. Međutim, u nekim sredinama taj je položaj užasan. Iako formalno ima sva prava koja inače imaju stranci, a to su ona prava koja za razliku od "građanina" ima "svaki čovek", njegova je situacija ravna stanju čoveka bez pravne ličnosti.

Izbeglica je čovek koji je formalno zadržao državljanski status, ali beži u inostranstvo ili se odande ne vraća da bi izbegao domašaju organa svoje države, koji ne nude nikakvu zaštitu nego smrtonosni zagrljaj. I kada je u stranoj zemlji, gde traži utočište, "njegova" država ga se ne odriče, ali neće da mu pomogne već da ga se domogne, da bi ga gonila ili kaznila, odnosno da bi dovršila ono što je kod kuće započela. Razume se, svi ljudi koji uteknu u inostranstvo nisu plemenite žrtve, među njima ima i begunaca od po svim merilima objektivne pravde i simulanata koji hoće da se lepo predstave ne bi li stekli pravo da žive u zemlji s višim standardom i većim socijalnim davanjima. Zato se pojam izbeglice sada primenjuje samo na one koji se u inostranstvu nalaze iz opravdanog straha od proganjanja zbog svoje rasne, verske, nacionalne, socijalne pripadnosti ili političkih uverenja.³²

Izbeglice formalno imaju državljanstvo, ali ga u stvari nemaju. Što je još gore, dok su u odnosu na apatride svi ravnodušni, izbeglici hoće da odmogne upravo ona država koja jedino može da mu pomogne. Ako, što je sasvim prirodno, čovek potraži utočište u zemlji čija je vlada u lošim odnosima s vladom od koje on hoće da umakne, njegov život može biti podnošljiv, pa čak u slučaju slavnijih izbeglica sasvim dobar; ako je on, pak, za vladu zemlje u koju je

32 Čl. 1. Konvencije o statusu izbeglica od 28. jula 1951.

utekao dodatna politička komplikacija, tome se ne može nadati. U čeljustima birokratije on se uvek loše provodi. Početkom Drugog svetskog rata britanske vlasti internirale su izbeglice iz Nemačke, pa čak i Jevreje, a dobra im stavile pod sekvistar, sve zato što su još uvek bili državljani neprijateljske države. Dok je Staljin bio živ, u SSSR je važio zakon kojim je sovjetskim državljanima bilo zabranjeno da stupaju u brak sa strancima. Kako se uslovi za stupanje u brak određuju mahom prema pravu one države čiji je odgovarajuće lice državljanin, vlasti u SR Nemačkoj nisu odobravale izbeglicama iz SSSR da se venčavaju s Nemcima i Nemicama, kojima su uglavnom bili okruženi, pa ni s drugim nesovjetskim izbeglicama!

Najgore prolaze izbeglice koje ne mogu da se, bar privremeno, nastane na stranoj teritoriji. Svojevremeno je jedan brod, krcač nemačkim Jevrejima koji su bežali od nacističkog pogroma, mesecima krstarilo od luke do luke, jer niko nije hteo da primi njegov nesrećni ljudski tovar. Njegovi putnici su se konačno vratili u Nemačku i u sigurnu smrt. Danas se to dešava s "ljudima na čamcima" (*boat people*), mahom izbeglicama iz Indokine, koji pretovarenim, krhkim brodićima pokušavaju da dopru do nekog utočišta, da bi bili odasvud vraćeni i lutali morem kao žrtve nevremena, pirata i trgovaca robljem.

Dok kod apatrida i izbeglica postoji nekakav međunarodni elemenat i dok oni predstavljaju neuobičajenu vrstu stranaca, najstrašnije što se u ovom pogledu događa posledica je svesne odluke vlade da *deo sopstvenog stanovništva* degradira i proglasi neljudima. Primeri iz istorije su brojni, ali je postupak prema "nearijevcima" u nacističkoj Nemačkoj najupadljiviji, jer je sproveden postepe-
no, formalno i sasvim legalistički. Sve one osobe koje su imale zakonom tačno određen procenat jevrejske krvi gubile su jedno za drugim građanska prava i konačno se od građana drugog reda u sopstvenoj državi, u kojoj su njihove porodice obitavale vekovima i za koju su mnogi od njih još u Prvom svetskom ratu prolivali krv, postale neličnosti, koje su najzad strpane u logore smrti radi "konačnog rešenja". Pa i dok se to nije desilo, svaki čistokrvni Nemač je bez straha od kazne mogao da im učini šta želi.

Ima autora koji smatraju da je likvidacija nemačkih Jevreja posledica njihovog gubitka svih prava. Oni su ubijeni tek kada su nemačke vlasti videle da ih niko ne prima za svoje.³³

33 Npr. H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, HBJ-Harvest, 1973, str. 296.

Takvo ponašanje pravdali su nemački pravnici “novom” teorijom o pravu koje razlikuje prijatelja od neprijatelja. Prema njima, može se desiti da neprijatelj živi u geografskom prostoru koji pripada državi, ali je on navodno u duhu uvek stranac. On nema prava na zaštitu pravnog sistema, koji postoji zato da brani lojalne građane. Najpoznatiji i, na žalost, najtalentovaniji nacistički pravnik, Karl Šmit (Carl Schmitt) zato je zaključivao da se kriminalni akti koje izvrše “devijantni” pripadnici “prijateljske” grupe razlikuju od svake delatnosti “neprijatelja”. O prvima, koji ne ugrožavaju društveno tkivo, mogao je da se stara pravni sistem – ovi drugi bili su van njega, tj. van zakona.³⁴

Dok je nacističko postupanje bilo plod bolesne opsesije rasnom čistotom, koja, međutim, nije predstavljala jedini elemenat inače konfuznog nacionalsocijalističkog političkog i socijalnog programa i pogleda na svet, ono što se događalo u Demokratskoj Kampučiji dok je odlučujući uticaj na unutrašnju politiku imala grupa oko Pol Pota, proisteklo je iz uverenja da je reč o marksističkom učenju, koje je tamo na čudan način biologizirano.

U nastojanju da se ono prilagodi ukusu zaostalog kambodžanskog seljaka, ali i zbog nagomilanog osećanja mržnje, koje je upravo među seljaštvom postojalo zbog dugotrajnog građanskog rata i terora za vreme vladavine američkog štićenika Lon Nola, čitavo stanovništvo Demokratske Kampučije bilo je podeljeno na tri kategorije. U prvu grupu stanovnika (u ovom slučaju zbilja je teško upotrebiti uobičajenu reč “građanin”) spadali su siromašni seljaci, niži i srednji seljaci i radnici. Oni su imali “puna prava”. U drugu grupu “kandidata za puna prava”, dakle u neku vrstu socijalističkog čistilišta, ulazili su gornji srednji seljaci, bogati seljaci i sitna buržoazija. U treću, najnižu, skupinu, koja se nazivala “talogom”, spadali su “kapitalisti” i pripadnici stranih manjina. Pošto je Pol Potov program predviđao i uništavanje gradova kao legla svega zlog, njihovi su žitelji bili prisilno evakuisani i spadali su u treću grupu, bez obzira na socijalno poreklo i druga svojstva. Pored ovog grupnog kategorisanja, u “talog” se moglo dospovati i pojedinačno. Da bi se neko iz prve, punopravne, grupe premestio čak u treću, bespravnu, bilo je dovoljno da su mu otac ili brat bili policajci pod ranijim režimom ili da mu je neki bliski rođak osuđen za krivično delo. Pripadnici

34 Vidi P. Bookbinder, *The Crime of Being*, referat na Konferenciji o holokaustu, Brookline, 1973.

poslednje skupine nisu imali nikakvih prava i, prema izveštajima koje je, doduše, teško uvek potvrditi i koji se svakako ne odnose na sve regione Kampučije, i najsitniji lokalni aktivist mogao ih je slobodno eliminisati.³⁵

Pol Potova verzija socijalizma je pokušala da legalizuje sve predrasude kambodžanskog seljaka, naročito one prema gradu i strancima (reč je pretežno o Vijetnamcima), kao što je Hitlerova “ideologija”, koja se takođe usuđivala da se služi rečju “socijalizam”, ozakonila najmračnije fobije i zavisti nemačkog malograđanina. Zanimljivo je da je i prethodni Lon Nolov režim koji je došao na vlast uz pomoć SAD i predano služio njihovim interesima, na sličan način hteo da se dodvori seljačkom elementu. Od oko 450.000 pripadnika vijetnamske nacionalne manjine tada je ubijeno oko 5.000, a više od 30.000 je bilo proterano ili je izbeglo.³⁶

Faktičko stavljanje van zakona poznato je bilo u svim kolonijalnim posedima, a naročito naglašeno u onima koji su bili privlačni za masovno useljavanje iz metropole. “Urođenik” nije imao ličnost pred zakonom, sem ako se zakon nije koristio kao trik, kao onda kada bi španski konkvistadori, pre no što osvoje indijansko selo, spale ga i pobiju seljane, na ulazu u ime kralja pročitati ultimatum koji Indijanci nisu razumeli. I danas se, na žalost, položaj Indijanaca u mnogim zemljama u kojima još nisu istrebljeni, mnogo ne razlikuje od nekadašnjeg.

SLOBODA SAVESTI I MIŠLJENJA

Čovekova unutrašnja autonomija neosporna je tekovina novovekovne civilizacije. Ma koliko mu društvo uskraćivalo ili regulisalo spoljnu delatnost, u interesu zajednice ili drugih osoba, čovek zadržava neprikosnoveno pravo na sadržaj svoga duha. On može da misli šta hoće, da veruje u šta želi, da zauzima stav prema svom nahodanju. Dok se postupci koji proističu iz takvih sadržaja svesti mogu obeshrabrivati, osuđivati, pa čak i kažnjavati, ono što se u svesti događa ne sme imati nikakve posledice. Vlast ne može

35 Ovaj se prikaz daje prema M. Vickery (nav. delo), koji ima puno razumevanja za postupke “Crvenih Kmera” i energično odbija mnoge izveštaje o teroru u Demokratskoj Republici Kampučiji kao pristrasne i zlonamerne (str. 81. i dalje). Drugi izvori daju mnogo mračniju sliku. Vidi npr. F. Ponchaud, *Cambodia Year Zero*, Harmondsworth, Penguin, 1977. i J. Barron – A. Paul, *Murder of a Gentle Land*, New York, Reader Digest Press, 1977.

36 Vidi N. Chomsky – E. Herman, *The Washington Connection and Third World Fascism*, Boston, South End Press, 1979, str. 96.

zabraniti ljudima da misle, naređivati im kako da misle i goniti ih ili kažnjavati zato što ne misle “dobro” ili “pravilno”, ili su im misli štetne i neprijateljske.

S obzirom na to da se sve akcije začinju u nečijoj glavi, vekovni san autoritarnih vlastodržaca je da prodru u tu poslednju čovekovu tvrđavu i da već tamo spreče ono što za njih može kasnije da se ispostavi kao opasno. Za tiraniju, koja se uvek oseća nesigurna, kazniti za izvršeno delo je prekasno: zato treba kazniti za mišljenje. Slobodna misao je bila i ostala najviše proganjana pojava u istoriji, utoliko više što je neuhvatljiva, tajna i bestelesna. S druge strane, čovek je, i pored sklonosti ka prilagođavanju, kukavičluka i malodušnosti, uvek pokazivao istrajnu težnju da nezavisno misli, da sumnja i da, konačno, bez obzira na rizik, svoje misli saopšti drugome.

Vekovnom snu o kontroli nad mišlju najviše se približavaju totalitarni režimi. I pored neodređenosti pojma *totalitarizma*, i težnje da se on zloupotrebljava, smatramo da ovaj naziv zaslužuju bar oni sistemi koji teže da neograničeno kontrolišu i sebi podvrgnu svakoga čoveka u celini, da ne ostave ni najintimniju njegovu sferu, pa ni njegovu unutrašnjost, njegovu “dušu”, bez nadzora i spoljnog rukovođenja.³⁷ Mada to u potpunosti još nije moguće, jer čovek, bar kada je sasvim sam i kada se odrekne želje da svoju misao podeli s drugim, još uvek može da se sakriva, razvoj tehnologije čini ovu mogućnost sve bližom. Sve relevantne antiutopije XX veka uočavaju bliskost potpune kontrole misli. U Orvelovoj 1984 postoji, s jedne strane, najopasniji ogranak “Ministarstva ljubavi” u vidu “Policije misli”, a stanovnici Okeanije žive pod stalnim nadzorom oka vlasti. To važi i za Zamjatinov roman *Mi*. S druge strane, preduzimaju se sve mere da se ljudi oduče da misle: kod Orvela se u tu svrhu stvara novi jezik, koji pravu misao onemogućava, a kod Zamjatina se osobe kod kojih se “razvila duša” operišu od nje kao od najopasnijeg oboljenja.

Čak ni u tim pesimističkim vizijama budućnosti, ili namerno preteranim opisima stvarnosti, već prema tome kako shvatamo

37 Utoliko pre što Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 38/99, usvojena bez glasanja (konsensusom) 16. decembra 1983, u svom operativnom stavu 1, “osuđuje sve totalitarne ideologije i totalitarnu praksu” i povezuje ih sa “sistematskim uskraćivanjem ljudskih prava”. Znači da su se sve članice UN, bez obzira na ideološke boje, složile oko osude pojave koju nazivaju “totalitarizmom”. Inače, vidi T. Kuljić, *Teorije o totalitarizmu*, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1983.

ove i slične knjige-opomene, ne misli se na pravo "čitanje misli", na postupke koji bi policiji i sličnim službama pružili priliku da saznaju tačan sadržaj pojedinčeve svesti.³⁸ Na umu se prvenstveno ima to da je, u stvari, nemoguće misliti nešto, imati nekakav stav ili ubeđenje, a to ni na koji način ne ispoljiti.

Retki su oni koji su do te mere ovladali veštinom pretvaranja. O takvima je reč kada se, kako to u jednoj svojoj knjizi čini slavni poljski pisac Česlav Miloš (Czeslaw Milosz), podseća na tzv. "ketman", koji se nekada praktikovao u Persiji. Umetnost "ketmana", kojom su se neki intelektualci ponosili kao svojevrsnim majstorstvom, sastojala se u tome da se javno istupa i ponaša što je moguće suprotnije dubokom uverenju. Sličnu svrhu ima u pomenutom Orvelovom romanu "dvomisao", sposobnost da se u isto vreme iskreno misle dve oprečne stvari. U jednom svom radu Nikola Milošević na osnovu memoarske literature daje nekoliko primera upražnjavanja "ketmana" u najnovije vreme, među kojima se ističe slučaj Ota Kusinena (Kuusinen), finskog komunista, jednog od retkih starih revolucionara i Staljinovih saradnika, koji je uspeo da se dugo zadrži na najvišim položajima u tadašnjoj sovjetskoj hijerarhiji i da umre u postelji. Kusinen tako reći ni samom sebi nije priznavao šta misli, možda zapravo nije više ni bio u stanju da razazna šta mu se dešava u mozgu, kojim je vladao samo instinkt preživljavanja.³⁹

Majstori potpunog "ketmana" su retki, a drugi se baš i ne ponose tim umećem. I pored straha i opreza, oni dele javnu i privatnu oblast i, kada su sami ili s osobama koje smatraju bliskim, opuštaju se pa bar svojim postupcima, ako ne i rečima, izgovorenim ili za sebe zapisanim, odaju ono što misle. Savremene policije misli, tajne službe različitih naziva, sažetih u notorne i zastrašujuće skraćenice, stalno su im, međutim, na tragu. Totalitarni sistem ne dozvoljava različito i slobodno mišljenje, a pošto nije ograničen nikakvim proceduralnim pravilima ili dužnošću dokazivanja, raspolaže sigurnim metodama da zapazi da neko pokazuje simptome nedozvoljenog mišljenja. Kao što se u doba velikih inkvizitorskih progona u Španiji neko, kao "tajni" Jevrej, mogao da stavi na muke zato što subotom menja rublje, tako se i u XX veku stizalo i stiže u sličan položaj zato što se čoveku, recimo, "omakne" po-

38 "Detektor laži" je primer sprave koja tek treba da postigne taj cilj. Za sada on može da registruje samo emocionalna stanja kod ljudi koji nisu dovoljno hladnokrvni.

39 "Socijalna psihologija staljinizma", *Filozofske studije*, XV, 1983, str. 160 i dalje.

grešna reč, koja sama po sebi nema nikakvo političko ili ideološko značenje. U fašističkoj Italiji bilo je dovoljno kao učtivi oblik oslovljavanja reći tradicionalno “lei” umesto zvanično propisanog “voi”. Gestapo je držao za komunistu svakoga ko bi na saslušanju isuviše često ponavljao reč “konkretno”.

Kao što je već naglašeno, čovek je u takvim sistemima okružen uhadama, koje vrebaju svaki njegov pokret, osluškuju svaku njegovu reč; lična sfera se rastura i time što se napadaju porodične i prijateljske veze. Visoki nacistički funkcioner Robert Laj (Ley) s ponosom je izjavio da je “u Rajhu privatna ličnost samo čovek koji spava”. Članovi porodice dobijaju naređenje da denunciraju i nagrađuju se zbog takvih “podviga”. Kada je dečju organizaciju u Okeaniji nazvao “Tužibabe” i među glavne zadatke njenih malih članova stavio potkazivanje roditelja, Orvel se nije služio maštom, kao što je to pokazao primer već pomenutog Pavlika Morozova i drugih sličnih “junaka”. Jedan od najrevnosnijih “režimlja” u 1984 strada zato što je njegova kćerkica, na koju je inače bio toliko ponosan, dojavila “Policiji misli” da mu se u snu oteo “neprijateljski” uzvik. Pomišljamo da Orvel tako otkriva totalitarističku težnju za kontrolom nad podsvešću, pred kojom je zastao Laj kada je privatnost i osamu priznao bar usnulom ljudskom biću. Ni to, na žalost, nije novo. Dionisije Stariji (V-IV vek pre n.e.) pogubio je Marsijasa, svoga nekadašnjeg političkog mecenu i vernog dvorjanina, samo zato što je ovaj sanjao da je ubio sirakuškog tiranina. Kako Plutarh pripoveda, Dionisije ga je “kaznio zato što je takav san mogao da usni samo ako se i danju nosio istim mislima”.⁴⁰

Totalitarni sistemi olakšavaju sebi posao, a svojim podanicima otežavaju sakrivanje misli, time što se ne zadovoljavaju pukom poslušnošću, nego iziskuju stalni entuzijazam. Tako se, zbilja, traži istinski “ketman” – ne samo prikriivanje svoje prave misli, već oduševljeno ispoljavanje suprotne. Ko god zaostane u tom žaru, ko god ispolji ravnodušnost, ubrzo postaje “sumnjiv”. Ni Vladimir Vojnovič ne izmišlja mnogo kada citira tipičan nepovoljni deo jedne staljinističke “karakteristike”:

... molilac (se) nije dovoljno iskazao u društvenom životu, odnosno nije posećivao amaterske sekcije, nije pravio zidne

40 Nav. kod M. Sperber, *Zur Analyse der Tyranis*, Wien, Europa Verlag, 1975, str. 87.

novine, nije odlazio na sastanke, a kada je odlazio nije uzimao reč, *samo je pasivno učestvovao u zajedničkom aplauzu*.⁴¹

Nije dovoljno pljeskati, treba pljeskati fanatično, mada ni puko aplaudiranje na dugu stazu ne pomaže.

Mnogi primeri, dati u vezi s načelom zakonitosti, važe i za ovu oblast. Naime, i najtotalitarniji režimi retko se usuđuju da samu misao učine kažnjivom. Da bi se to ipak postiglo, treba izbeći sve što liči na uobičajeni sudski postupak sa strogim pravilima dokazivanja i dozvoliti da čovek bude kažnjen zato što neko nadležan smatra da je sumnjiv. To se onda tumači kao neka vrsta predupređivanja još neizvršenih prestupa, kao borba protiv potencijalnog, još neispoljenog neprijatelja poretka. Kada se, međutim, bolje pogleda, indicije na osnovu kojih se postaje sumnjiv jesu u stvari pretpostavke, na osnovu nekih, često samo proizvoljno utvrđenih spoljnih znakova, pretpostavke o tome šta sumnjivi misli. On ne biva kažnjen zato što tako misli, nego zato što se iz njegovih zlih misli po proceni dobrih vlasti mogu roditi opasna dela. Da je to u stvari kazna za mišljenje, ograničavanje slobode savesti, ne umanjuje ništa činjenica što se ovakvo lišavanje slobode, često skopčano s mučenjem, da bi se skrivena misao isterala na čistinu, ne označava kao sankcija, nego na neki drugi eufemistički način.

Zvanični nazivi za takvo lišavanje slobode s teškim posledicama najčešće su “zaštitni zatvor” ili “preventivno lišavanje slobode”. Prvi je prevod nemačkog izraza *Schutzhaft* i, kao što se može očekivati, pronalazak je nacionalsocijalizma. Da bi se zaobišli sudovi, u kojima su, kako je to pokazao lajpciški proces Georgi Dimitrovu i drugima, još uvek sedeli i sudije koje, ma kako konzervativna bila njihova lična uverenja, nisu pristajale da izriču osuđujuće presude bez dokazane krivice, “zaštitni zatvor” je bila mera koja je stajala na raspolaganju političkoj policiji čijom je komplikovanom strukturom vrlo brzo zagospodario vrh nacističke stranke u licu Hajnriha Himlera (Himmler). Ta mera se mogla primeniti prema svakom potencijalnom antinacisti, pored lica koja su se iz drugih razloga u “novom” poretku smatrala društveno nepoželjnim i štetnim (nearijevci, “degenerisane” osobe, homoseksualci itd.). Stanovnici koncentracionih logora bili su u stvari u “zaštitnom zatvoru”, koji

41 *Pretenant na presto*, Beograd, Nolit, 1983, str. 66 (prevod Lole Vlatković). Kurziv naš.

je od običnih kazнено-popravnih ustanova bio gori utoliko što su uslovi u njemu bili teži i što je trajao neograničeno, jer se iz logora izlazilo, ako se uopšte izlazilo, isto onako kako se tamo stizalo: po slobodnom nahodjenju policijskih organa, na čiju odluku nije bilo žalbe. U čemu je bila suština “zaštitnog zatvora” najbolje se vidi po tome što je, ne retko, sledio posle oslobađajuće presude redovnog suda. Logika Gestapoa bila je jednostavna: ako sud smatra da optuženi nije izvršio krivično delo, to ne znači da ga neće izvršiti: zatvor upravo postoji zato da bi zaštitio sistem od takve vrste ljudi.

Niz savremenih primera, među kojima se svojom upadljivošću izdvajaju oni iz Čilea i Urugvaja, pokazuju istu ovu tendenciju: uhapšenici se zadržavaju u zatvorima ili sabirnim logorima dugo pošto su ih čak i nesamostalni, brutalni i nekompetentni vojni sudovi oslobodili krivice. Ovakvo produženje često se povezuje s dugim čekanjem na suđenje, što sve dovodi do trajnog sužanjstva bez ikakvog osnova, po pravilu skopčanog s mučenjem.

Kao srazmerno blag, ali pouzdano utvrđen primer, može da posluži slučaj Urugvajca Luisa Marije Basano Ambrosinija (Luís María Bazzano Ambrosini), koji se, prema zaključcima Komiteta za ljudska prava, svodi na ove osnovne činjenice.

Basano je uhapšen 3. aprila 1975. godine i odmah posle toga podvrgnut mukama, kao što su batinjanje (*bastinado*) i neprekidno stajanje na nogama (*plantón*), koje je trajalo i po četrnaest sati. Optužen je za “zaveru da pomogne subverzivnoj organizaciji” na osnovu izjave jednoga svedoka, koji se nikada nije pojavio na sudu. Posle godinu dana, istražni sudija je dozvolio uslovni otpust; to nije moglo da se ostvari, jer je zatvorenik premešten na sudiji nepoznato mesto. Pošto je prošla još godina, Basanu se sudilo za “subverzivne veze”, krivično delo koje povlači kaznu od tri do osam godina zatvora, ali se ishod toga novog suđenja nije znao ni do poznog leta 1979. godine, dakle, četiri i po godine posle hapšenja. Basano je tada još uvek bio u zatvoru.⁴²

Ponekad se sve završava paradoksom da u celoj zemlji sloboda mišljenja postoji još samo u koncentracionom logoru! Takva je bar, prema uspomena logoraša, bila situacija u nacističkoj Nemačkoj. Kada je čovek jednom dospeo u koncentracioni logor, dalja mu sudbina nije više zavisila od njegovog ponašanja. Pred drugim logorašima mogao je govoriti šta je hteo, luksuz koji sebi

42 Konstatcija R 1/5 od 15. avgusta 1979. GAOR, 34 Sess, Suppl 40, Annex VII.

nije smeo da dozvoli nijedan Nemač. Niko iz njegove okoline nije se, s druge strane, mogao nadati nikakvoj povlastici ako ga prijavi. I logorske čuvarе malo je zanimalo o čemu “degenerisani podljudi” u barakama razgovaraju. U tom pogledu izgleda da su stanovnici Staljinovog Gulaga bili u gorem položaju, jer se od njih, i pored svih patnji, očekivala i dalje revnost u veličanju velikog vođe i jer su mnogi od njih uporno verovali da su ispravni komunisti i građani, žrtve grešaka i nesporazuma, koji će dostavljanjem svojih sapatnika uspeti da skrenu blagonaklonu pažnju viših instanci.

Još jedan metod za otkrivanje onih koji grešno misle, ili čak za veštačko stvaranje takvih grešnika, jeste – provokacija. Na delu nisu prosti doušnici, koji pasivno prate i dojavljuju šta je neko rekao ili učinio, nego provokatori koji treba da izazovu željene nepovoljne reakcije. Bilo da su u neposrednoj službi političke policije, ili da žele da joj se preporuče, oni svoj uspeh zasnivaju na lažnom uspostavljanju bliskosti, koja vodi u neopreznost. Drugi se tako može navesti da ispolji svoj stav, ili da se čak iz učtivosti ili trpeljivosti složi s provokatorovim “protivdržavnim” izjavama, što će ga dovesti u isti položaj.

Provociranje ljudi koji u stvari misle onako kako režim želi ne izgleda racionalno, ali se neprekidno dešava iz svih razloga koje smo do sada pomenuli. Treba im pak dodati još jedan. U politici uopšte, a u autoritarnim sistemima posebno, procesi i ustanove dobijaju svoju sopstvenu dinamiku, nevezanu za njihov prvobitni ili navodni cilj. Tu je najvažnije da se jednom uspostavljena institucija održi. Tajna policija sa svim svojim skupim doušničkim aparatom mora sebi da proizvodi posao. To je nepobitno utvrđeno za takve policije u prošlosti. Smatra se da su sve “zavere” otkrivene u Francuskoj za vreme Napoleona III bile policijska kreacija. Caristička Ohrana pomagala je, čak i održavala u životu, neka zaverenička društva – primer Jevna Azeva, njenog agenta koji je istovremeno bio i šef terorističke sekcije stranke socijal-revolucionara, samo je jedan od vrhunaca takve delatnosti.⁴³ Čak je i britanska politička policija pred drugi svetski rat finansirala levičarske časopise na univerzitetima, ne bi li se tako potencijalno “opasni” elementi sami oglasili. Paroksizam ovakvog policijskog *l'art pour l'art-a* svakako se dostiže posle 1933. godine u SSSR: tamo se prestaju tražiti pravi krivci, pa čak i “sumnjivi” po nekim, pa i najperverznijim meri-

43 Vidi V. Dimitrijević, *Terorizam*, nav. delo, str. 44.

lima. Proces se zahuktava do te mere da je jednostavno potrebno uhvatiti što više neprijatelja, objektivnih i subjektivnih. Islednici znaju da nemaju posla čak ni s ljudima koji su ponekad nešto “grešno” pomislili – u početku za njih unapred imaju spremnu sopstvenu verziju priznanja, kasnije, zamoreni i ophrvani velikim poslom, ostavljaju samom uhapšeniku da izmisli svoju krivicu, ma kako neverovatna bila. Ovaj to čini u nadi da će mu biti lakše. U izvesnim trenucima je ovo “omasovljenje” uzelo tolikog maha da ga je čak i staljinistička birokratija morala sputavati.

Možda i tu ima neke “logike”. Svi su ljudi sumnjivi jer su obdareni da misle. Kako napominje Hana Arendt (Arendt), vlast se boji da se ne predomisle.⁴⁴

Pored špiclovskih potkazivanja, provokacija i drugih vrsta saznanja i ponašanja koje odaje proskribovane misli, stavove i ubeđenja, do ovakvih pretpostavki dolazi se i na drugi način. U totalitarnim sistemima po pravilu nema rehabilitacije, sem možda posmrtna, pa stoga čovek svoju prošlost nikada ne može da opere. Ako je jednom pokazao da pogrešno misli, ne može se očekivati da će ikada misliti bolje. Tako se može desiti da zbog pubertetskih “grehova” doživotno ispaštaju i oni koji su iskreno stali uz vlast. Pored toga, pretpostavka da je neko opasni protivnik može se odnositi na čitave kategorije ljudi. Počeci modernih koncentracionih logora vezuju se, uostalom, za burski rat, kada su britanske vlasti u njih stavljale sve stanovnike izvesnih delova Južne Afrike, koji su bili nizozemskog porekla. Svi Buri, kako su se naseljenici iz Holandije i njihovi potomci nazivali, bili su opasni jer se pretpostavljalo da su u duši na strani njima etnički bliskih pobunjenika.

U doba “zaoštavanja” klasne borbe u SSSR, koje je Staljin zapazio dugo posle pobede oktobarske revolucije, kandidati za koncentracione logore postali su i svi oni koji su bili plemićkog porekla, a i svi kulaci i njihova deca, jer se čudnim zaključivanjem na osnovu krajnje vulgarizacije čuvenog Marksovog stava o uslovljenosti mišljenja ekonomskim bićem došlo do njegove policijske verzije, prema kojoj je klasno isto što i biološko, pa prema tome čovek određenog porekla ne može a da nema stav protivan sovjetskoj vlasti. Da Staljin ne bi bio kriv za sve, mora se priznati kako je ovakva biologizacija klasne borbe postojala i ranije među onima koji su se izdavali za komuniste ili anarhiste. Dok su to činili inte-

44 Nav. delo, str. 430.

lektualci ili zapaljeni člankopisci, sve je moglo izgledati i bezazleno (mada se takve apstraktne ubice isuviše često potcenjuju). Međutim, ova vrsta “kadra” je, i pored povremenih opomena nekih Lenjinovih saradnika, dosta brzo dospela u Izvanrednu komisiju za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže (Čeka). Martin Latsis, predsednik Čeke za Istočni front, pisao je 1918. godine:

Mi ne ratujemo protiv pojedinaca. Mi istrebljujemo buržoaziju kao klasu. Otuda, kada se vodi isleđenje, prvi korak ne treba da bude traženje dokaza da je optuženi delovao protiv sovjetske vlasti rečju ili delom, već postavljanje tri pitanja: Kojoj klasi pripada? Koje mu je poreklo? Kako je vaspitan, obrazovan i šta mu je profesija? Samo odgovori na ova tri pitanja treba da odluče o njegovoj sudbini.⁴⁵

Staljinov posebni doprinos bio je u tome što je i dvadeset godina kasnije smatrao da u SSSR opet postoje izuzetni uslovi zaoštrene klasne borbe i kontrarevolucije, kakvi su vladali 1918. godine i činili da se Latsisovo preziranje prava i logike shvati kao refleksni akt samoodbrane i nervoze, iskazan kao revolucionarna čvrstina.

Uspešno prikriivanje neprijateljstva i subverzivnih misli znači u očima organa gonjenja samo ogromno licemerje osuđenika, a preventivna akcija protiv njega zato predstavlja veliki uspeh službi bezbednosti u raskrinkavanju najperfidnijih protivnika. Zanimljivo je da se uhvaćeni “neprijatelji” po pravilu optužuju za dvoličnjaštvo, što je na neki izobličeni način tačno, jer su svi prinuđeni da se pretvaraju da bi preživeli.

Pakt o građanskim i političkim pravima (čl. 18) među svim oblicima slobode savesti izdvaja i štiti slobodu veroispovesti. Ona “podrazumeva slobodu ostajanja pri svojoj veri, ili usvajanja veroispovesti ili ubeđenja po svom izboru kao i slobodu čoveka da pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, ispoljava svoje verovanje ili ubeđenje obavljanjem obreda, iskazivanjem poštovanja, delovanjem ili učenjem”. Insistiranje na religiji je razumljivo s obzirom na dugotrajno istorijsko iskustvo u proganjanju i uništavanju inoveraca i “jeretika”. Uz to, i u suštini verski neubeđeni režimi spremni su da se posluže žalosnom čovekovom osobi-

45 *Pravda*, 25. decembar 1918. Lenjinovu reakciju na ovakve istupe dajemo u daljem tekstu.

nom da ne trpi drukčije i različito kako bi pridobili fanatizovanu masovnu podršku i okrenuli socijalni gnev, koji su najčešće sami izazvali, protiv tradicionalnih i lako prepoznatljivih “dušmana”.

Za razliku od drugih elementarnih prava i sloboda koji su apsolutni i nedeljivi, sloboda mišljenja i veroispovesti nije takva. Upravo zato što se ne može svesti samo na čovekov unutrašnji život, njeno ispoljavanje može za društvo da bude štetno iz sasvim valjanih razloga. Ova se sloboda može i prema Paktu o građanskim i političkim pravilima ograničiti zakonom, ako je to potrebno radi zaštite “javne bezbednosti, poretka, zdravlja ili morala ili osnovnih prava i sloboda drugih lica”.

Granica je teorijski jasna, mada, naravno, pruža mogućnosti za zloupotrebe. Čovek sme imati i najapsurdnija, pa i najkrvoločnija mišljenja, pod uslovom da ih zadrži za sebe, u ovom smislu na koji smo već ukazali. Njihovo šire pokazivanje ume za društvo u kome živi da bude toliko štetno, ili da izaziva tako oštru reakciju okoline, da mora da bude sprečavano, čak i u interesu samoga slobodnog mislioca. Takva misao se može sastojati u energičnom protivljenju svim slobodama koje smo opisivali i uverenju da treba pribeći radikalno nehumanim rešenjima, kao što bi, na primer, bilo vraćanje na nacističku i fašističku praksu genocida. Sloboda ispoljavanja misli u jednom trenutku prelazi u slobodu izražavanja, koja je jedno važno, ali ne i najelementarnije ljudsko pravo, i može se još više ograničavati. Štaviše, prema istome Paktu (čl. 20), države su *dužne* da zabrane propagandu rata i svako zagovaranje nacionalne, rasne ili verske mržnje koja podstiče na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje.

Ovakva ograničenja nesumnjivo su potrebna, jer se tolerancija prema neprijateljima slobode isuviše često pokazala kao uvod u krajnju netrpeljivost, ali je takođe očigledno, ponavljamo, da se ta ograničenja mogu zloupotребiti samovoljnim procenama osobina misli od strane organa koji nemaju nikakvu nezavisnost i ne poštuju nikakva čestita pravila postupka. Zato se i traži da ograničenja budu predviđena zakonom, pa se onda i zakonski propis i postupanje prema njemu moraju procenjivati s gledišta svih osnovnih ljudskih prava i sloboda.

DUŽNIČKI ZATVOR

Na prvi pogled izgleda kako pravo čoveka da ne bude lišen slobode samo zato što nije u stanju da izvrši neku ugovornu obavezu treba ovde pomenuti samo radi potpunosti, jer se i ono navodi kao pravo

koje se ne može ni pod kojim uslovima ukinuti (čl. 11. Pakta o građanskim i političkim pravima). Međutim, ovakva praksa još uvek postoji u nekim državama, koje je ne kriju, pa čak i stavljaju rezerve uz Pakt odbijajući da prihvate takvu obavezu i izmene svoje zakone ili običaje.

Dužnički zatvor, koji je tako potresno opisivao Čarls Dickens (Dickens) u svojim romanima, došao je do najgoreg izražaja u ranom kapitalizmu. Tradicija rimskog prava, koje ni u krivičnim stvarima nije poznavalo odnos između države i optuženog, već samo sukob između privatnog tužioca i protivne strane, skopčala se s interesima zeleniša i investitora, koji nisu hteli da trpe nikakav rizik, a liberalna građanska država, mada navodno nije trebalo da se meša ni u kakve privatne odnose i da samo jemči javni red, upregnuta je u kola socijalno i ekonomski jačih. Ako neko nije mogao vratiti dug, to se nije, kako je sada pravilo, smatralo rizikom poverioca, koji je već ukalkulisan u kamatu. Na zahtev poverioca, dužnik je svoju "lakomislenost" imao da ispašta lišenjem slobode, koje je u drastičnim slučajevima moglo trajati sve dok se nekako ne iskupe.

Ne treba naročito naglašavati da država i njen aparat ne smeju na ovaj način služiti privatnim interesima i da za neispunjavanje građanskopravne obaveze ne može slediti krivična sankcija kakvo je lišavanje slobode.

Kada se jedno zlo otkrije, odredi i osudi, ono nastavlja da živi u manje prepoznatljivom, atipičnom vidu. Kao što su radni logori moderni oblik ropstva, savremeni masovni oblik dužničkog zatvora je neka vrsta kmetstva, koje nastaje iz beskrajne obaveze dužnika da "odrađuje" svoj dug.

Tako je, na primer, u Rusiji kmetstvo formalno ukinuto carskim ukazom od 1861. godine, ali je faktička vezanost seljaka za zemlju postojala još dugo. Država je, naime, otkupila kmetove od zemljoposednika, pa su oni imali da vraćaju državi taj otkup četrdeset i devet godina. Za svakog pojedinog seljaka bili su kolektivno odgovorni svi njegovi suseljani, tj. tradicionalna njihova opština (*mir*).

Sličan odnos postoji poglavito u društvima koja nisu uspela do kraja da izvrše prelaz iz feudalizma u kapitalizam, tj. gde novi sistem nije dovoljno jak da isključivo ekonomskim sredstvima vezuje radnu snagu, čiji bi se rad eksploatisao uz istovremeno održavanje posloprimca kao formalno slobodnog čoveka, koji po volji može

birati i menjati posao. Ekonomski jača strana trudi se onda da stalno porobi radnika i pri tom se koristi različitim sredstvima. Jedno od njih je obaveza zaposlenog da radi i ne menja prebivalište sve dok ne vrati zajam primljen od poslodavca. Obično to zaduživanje počinje pre dobijanja posla, u vidu pozajmice za preseljenje i naseljenje, koju radnik nikada ne uspeva da vrati, jer se stalno ponovo zadužuje kod poslodavca-zajmodavca. Naročito drastične oblike dužničko kmetstvo ima u ruralnim područjima s poljoprivrednom radnom snagom, gde u pomoć poslodavcima često pritiče i država time što njeni organi primenjuju zakone protiv besposličjenja i skitničenja (vagabundaže) i sve radnike koji pokušavaju da pobegnu nasilno vraćaju na posao.

Čak i tamo gde je, kao u Indiji, država energično protiv ovakve prakse, ona se uporno zadržava kao običaj, čije su žrtve haridžani (nedodirljivi) i pripadnici nekih manjinskih plemena. Smatra se da u Indiji ima još uvek više od dva miliona kmetova-dužnika.

U nešto užem obimu ista situacija se sreće i u mnogim drugim zemljama, ali se obično javno ne priznaje. Radeći za nisku nadnicu i snabdevajući se samo u trgovini svoga poslodavca posloprimac se nalazi u začaranom krugu, gde u stvari stalno živi na veresiju i svakog prvog u mesecu, umesto gotovine, dobija samo saopštenje koliko je još ostao dužan za protekle i utrošene nabavke. Ovaj su "recept" prvi primenili bivši robovlasnici u SAD u nastojanju da na novi način, legalno, zadrže one koje je zakonodavstvo iznenada učinilo slobodnim ljudima. Iako je takva praksa (*peonage*) sada u SAD izričito zabranjena, svake godine se otkriva oko deset hiljada slučajeva, gde je mahom reč o ilegalnim useljenicima iz susednih država, koji se lako mogu zastrašiti i uceniti. Prema jednom izveštaju Britanskog sindikata rudara, koji se odnosi na sekače šećerne trske u Boliviji, "devedeset odsto radnika žrtve su sistema dužničkog kmetstva: dugovi koje ne odrade za života prenose se na njihovu decu".⁴⁶

46 *The Observer* (London), 5. mart 1978.

II TEROR

ŠTA JE TEROR?

Nadamo se da smo dosadašnjim izlaganjem uspeli da pokažemo kako, na osnovu niza opšteprihvaćenih minimalnih merila, postoji mogućnost kritike onoga dela pravnog sistema koji se sastoji u zastrašivanju sankcijom, tj. u stavljanju u izgled gubitka nekog osnovnog ličnog dobra svakome ko prekrši izvesna postavljena pravila ponašanja. Oni poreci koji se nalaze ispod tako određenog minimuma poštovanja čovekove ličnosti i njenog dostojanstva – a primeri su posvedočili koliko ih ima ili ih je bilo u najnovijoj prošlosti – zaslužuju osudu, pa se čak ne mogu ni nazvati pravnim. Štaviše, njihovo postojanje danas predstavlja međunarodnu brigu te su opravdani i sasvim zakoniti napori međunarodnih organizacija da se oni isprave, ili čak da se podstaknu i pomognu političke i društvene snage koje teže da to učine, makar i nasilnim putem.

Pitanje je, međutim, može li se svaki sistem koji ne ispunjava neke od napred postavljenih uslova, gde se ne poštuju neka od minimalnih čovekovih prava, nazvati i terorskim.

Sama etimologija reči “teror” ne pomaže mnogo da se ustanovi njeno tačno značenje. Na latinskom (*terror, terroris*), ona znači samo intenzivan strah. Izazivanje straha od kazne je, videli smo, sastavni deo svakog poznatog pravnog poretka i biće to sve dok postoji država, čiji je glavni atribut monopol primene nasilja da bi se prinudom postiglo željeno ponašanje. Zato teror svuda potencijalno postoji i nema pravnog poretka koji ne može ispoljiti terorske crte, te su pogrešna ona mišljenja koja teror objašnjavaju nacionalnom kulturom ili tradicijom, ili stepenom ekonomske razvijenosti. U tom pogledu je “idealno” pravno ustrojena Vajmarska republika u Nemačkoj trajna opomena, dok je ono što se u doba Staljina događalo u SSSR pokazalo da se teror može desiti

i posle pobede socijalističke revolucije, pa čak i kada se donese jedan naoko savršen ustav, kakav je bio sovjetski od 1936. godine.¹

Ni istorijska epizoda, posle koje se reč “teror” preko francuskog počela širiti u druge jezike u svom modernom značenju, ne daje više nego nekoliko opštih naznaka.

Kao što je poznato i kako se često ponavlja, jakobinci su u jednom trenutku krize francuske revolucije poverovali da radi održavanja njenih ugroženih tekovina pred napadom unutrašnjih i spoljnih kontrarevolucionara kod protivnika treba da izazovu jak strah širokom primenom najdrastičnijih mera, prvenstveno smrtne kazne. Prema Robespjeru (Robespierre):

Ako je svojstvo narodne vlade u miru vrlina, svojstva narodne vlade u revoluciji su istovremeno i *vrlina i teror*, vrlina bez koje je teror fatalan, teror bez koga je vrlina nemoćna. Teror nije ništa do pravda, brza, stroga, nesavitljiva; on je tako emanacija vrline.²

Za teror je bila stvorena i odgovarajuća zakonska osnova propisima koji su organima revolucije davali ovlašćenja da hapse “sumnjiva” lica; istim normama postupak pred revolucionarnim sudovima postao je krajnje uprošćen – ukinuti su branioci, svedoci nisu više bili neophodni, sloboda sudijskog uverenja učinjena je neograničenom, a pravni lekovi su isključeni. Uz sve to, jedina sankcija bila je pogubljenje.

Dok su u Parizu i u takvim uslovima, pod uticajem “nepotkupljivog” Robespjera i njemu sličnih revolucionara, mogli da se sprečavaju potpuna samovolja narodnih sudova i tužilaca i orgijanje denuncijanata, drukčije su bile neke vrste “kaznenih ekspedicija”, koje su posebni izaslanici vlade preduzimali u “nepouzdanim” delovima unutrašnjosti Francuske. Tamo je teror postao sasvim nediskriminativan, žrtve su proizvoljno birane, a “revolucionarna pravda” počela da služi ličnim obračunima i zadovoljavanju zavisti. Jedan od najsureovijih takvih izaslanika bio je Fuše (Fouché), kasniji Napoleonov ministar policije i kraljevski diplomat posle restauracije burbonske monarhije. Taj prilagodljivi čovek, koji se

¹ Uzgred budi rečeno, svi redaktori toga ustava, sem Andreja Višinskog, bili su uskoro pobijeni.

² “Discours et Rapports de Robespierre”, nav. kod E. Carr, *The Bolshevik Revolution*, Harmondsworth, Penguin, 1966, str. 163.

smatra ocem moderne političke policije, za vreme terora dao je karakterističnu izjavu kako je “onima koji postupaju u duhu revolucije sve dopušteno”.³

Revolucionarni sud je za prvih pedeset dana svoga delovanja izrekao 1.380 smrtnih presuda, a računa se da je u periodu terora, koji je bio srazmerno kratkotrajan (skoro dve godine) ubijeno oko 40.000, a uhapšeno oko 300.000 ljudi (Francuska je, prema procenama, tada imala oko 27 miliona stanovnika). Mehanizam terora se konačno okrenuo i protiv onih koji su ga (u dobroj veri i s dobrim namerama) zamislili. Robespjera i njegove najbliže saradnike su isto tako sumarno giljotinirali. Kasnije su preduzete analize žrtava terora i još jednom je potvrđena njegova praktična proizvoljnost i neefikasnost (s gledišta interesa revolucije). Umesto da pogodi neprijatelje revolucionarne buržoazije, teror je kosio obične građane i seljake: od kažnjenih, plemića je bilo samo 8,5 odsto, a sveštenika 6,5 odsto.⁴

Koje bi se to osobine terora, sem težnje ka izazivanju jakoga straha, mogle zapaziti na ovom istorijskom primeru? Prvi uslov za teror je ograničavanje zakonitosti u materijalnom i proceduralnom smislu. Čovek može da strada samo zato što je sumnjiv. Pretpostavlja se da je on kriv, a ne nevin. U najblažem slučaju, dokazi protiv optuženog ne moraju da budu besprekorni. Sistem kazni je neelastičan i oštar i sastoji se samo od fizičke likvidacije. Greške se ne mogu ispraviti, i to u punom značenju reči: ne samo što nema priziva, nego je i smrtna kazna definitivna u najsurovijem smislu. Druga osobina terora jeste njegova neminovna arbitrarnost: on mora da se izrodi u nemotivisano nasilje; ono prestaje da pogađa samo one koje bi trebalo da pogodi (zaboravimo načas da i ovi poslednji mogu biti nevinu u uobičajenom smislu reči). Kao posledica toga teror je iracionalan i sa stanovišta onih koji njime misle da postignu neki opštekoristan cilj (makar i uz visoku ljudsku cenu, koju revolucionarne okolnosti, odnosno interes većine, mogu i da opravdaju). S druge strane, on izaziva širok strah i dezorijentaciju, jer se više ne boje samo protivnici režima, nego počinje da se plaši svako. Konačno, primer Fušea i njemu sličnih pokazuje da su uslovi terora pogodni za jednu vrstu ličnosti, bilo da je u osnovi sadistička ili, kao verovatno Fuše, sasvim cinična i u teroru vidi

3 Nav. kod K. Čavoški, “Revolucionarni makijavelizam”, *Filozofske studije*, XV, 1983, str. 115.

4 Vidi B. Singh, “An Overview”, u Y. Alexander – S. Finger (ur.), *Terrorism Interdisciplinary Perspectives*, New York, John Jay Press, 1977, str. 6 i dalje.

samo zanimljiv proces kontrole nad ljudima, a ne viši cilj kome on navodno treba da posluži.

Jakobinskim terorom smo se pozabavili samo zato što je on uticao na to da se izvestan način vladanja upotrebom straha uoči i terminološki označi. Na njega ćemo se od sada ređe osvrutati, u prvom redu zato što francuska revolucija nije uspostavila *sistem* terora, kakvi su bili mnogi kasniji. Uz to, broj ljudskih žrtava koji je on izazvao bledi prema onome što je čovečanstvo kasnije doživelo primenom terora u “redovnim” okolnostima stabilizovane vlasti i odsustva spoljne i unutrašnje opasnosti.

Sasvim je jasno da se određivanje terora ne može postići time što će se, uglavnom na način na koji smo maločas to učinili, zapaziti neke osnovne osobine terora u Francuskoj revoluciji, pa onda taj naziv primeniti za sve one situacije, tj, sredstva političkog delovanja ili borbe, koje ih ispoljavaju. To, uostalom, niko ozbiljan i ne čini.

Međutim, svi oni koji pokušavaju da odrede šta je teror ulaze u uobičajenu terminološku dilemu. Pojednostavljena, ona izgleda ovako: treba li prvo detaljno opisati i proučiti svaku pojavu koja je, bilo s koje strane (ili bar s nekoliko strana), bila nazvana na neki način (u ovom slučaju određena kao teror), pa na osnovu svega što im je zajedničko odrediti smisao termina (konkretno, reči “teror”), ili proučiti sve pokušaje da se on definiše, istražiti to, uobičajeno značenje reči, kada se ona koristi u ozbiljne, naučne svrhe, pa tek tada uporediti pojavu s terminom, od pojma ići ka manifestaciji? Neka vrsta proizvoljnosti uvek postoji, jer je terminologija ipak stvar konvencije, dogovora.

Mi ćemo se poslužiti metodom koji je deduktivan, koji, dakle, više liči na drugi način istraživanja. Za to nas opredeljuju dve glavne okolnosti. Jedna od njih, više vezana za suštinu, leži u tome što bi jako odstupanje od uobičajenog značenja reči koja je dugo u opticaju dovelo do nemogućnosti sporazumevanja, jer bi se moglo desiti da pojam terora do koga dođemo odstupa od onoga kako se on najčešće shvata, ma koliko mislili da je ispravniji i bolji. Naša bi definicija tada bila samo operacionalna, značila bi da mi tako shvatamo reč “teror” pa bismo neprekidno ili vrlo često to morali da ponavljamo.

Drugi razlog, isto tako važan, iako nije strogo naučan, leži u tome što “teror” nije neutralna, već pejorativna, pogrdna reč. Mnogi koji je upotrebljavaju, a naročito očigledni ili prikriveni

propagandisti, vezuju za nju svoje političke sklonosti i nesklonosti, pa terorom nazivaju način vladanja, ne pozivom na upotrebljena sredstva, nego samo onda kada ne odobravaju poreklo vlade i njene političke ciljeve, dok se iste takve metode, kada ih bolja vlada koristi radi postizanja odobrenih ciljeva, nazivaju različitim eufemizmima. Prošla su vremena kada su učesnici u opisanim jakobinskim akcijama sebe s ponosom nazivali “pravim teroristima” (*vrais hommes de terreur*) ili kada su boljševici ono što su smatrali da moraju da čine s neprijateljima revolucije otvoreno nazivali terorom.

Time što je ta reč postala sve omraženija i sve se češće potezala da se ocrni neko ko se ne trpi, pa ma šta činio, terminologija se počela brkati s etičkom ili političkom ocenom. Tako se postupa i onda kada se ne posmatraju aktuelna stanja, već i pojave iz prošlosti. Ako se veruje da je teror bio opravdan, neophodan, nametnut, neizbežan itd., kao što se to često dešava i kako je to za “crveni teror” govorio Lenjin – ne prestajući, međutim, da govori o teroru – misli se da treba izbeći i tu ružnu oznaku.

Idući induktivno, dakle, tražeći osobine terora u svim pojavama koje je bilo ko spojio s terorskom etiketom upali bismo u propagandističke i apologetske zamke, jer bi nam pristrasni ljudi diktirali kako da se ponašamo, pa bismo terorom smatrali i ono što to nije, a preskočili bismo terorske situacije koje tako nisu nazvane samo zato što nikome, sem nesrećnih žrtava, nisu smetale. I dan danas se to dešava kada sistem terora postoji u zemlji koja je strateški podjednako važna za oba vojno-politička bloka, gde vlada koja sprovodi teror ne može da se svrsta u neku prepoznatljivu političku kategoriju, a stanovništvo živi u ekonomskoj i socijalnoj nerazvijenosti, što njegove patnje čini kulturno neinteresantnim za većinu istraživača, jer se ovi ipak nalaze u razvijenim zemljama. I naučnici, koji bi po određenju trebalo da budu uzor nepristrasnosti, imaju takve predrasude: oni su ipak najosetljiviji prema represiji koja pogađa intelektualce. Na njihovoj vrednosnoj lestvici, na primer, sloboda izražavanja često se nalazi više od prava na život značajnih ljudi, naročito kada je ono ugroženo elementarnom bedom, lošim uslovima života i zaostalošću.

Kao što se vidi, u ovakav postupak trebalo bi unositi ispravke i prenebregavati primere koji su neopravdano nazvani terorskim. Kako to učiniti bez pouzdanog oslonca, i gde je taj oslonac? Tuđa bi se aprioristička mišljenja i predrasude onda zamenili svojim, a

tudi vrednosni sudovi vlastitim. Iz tih je razloga neophodno na što je moguće objektivniji način utvrditi šta se apstraktno podrazumeva pod terorom, odrediti pojam, pa tek onda davati kvalifikaciju.

Time se, naravno, teroru ne mogu oduzeti negativni prizvuci jer je on, već prema merilima koja smo do sada ustanovili, odricanje elementarnih prava i sloboda. Te ocene, međutim, važe za sadašnjost, kada su ta merila pouzdano postavljena, a ne i za sve akte u daljoj prošlosti, kada ona nisu bila toliko jasna. Čini nam se da je u tome istoričnost posmatranja ove pojave, a ne u mirenju s time da se svaki slučaj može posmatrati samo izdvojeno, kao jedinstven istorijski događaj.

Stvar postaje složena i zbog toga što se oznaka “teror” upotrebljava kako i za metode vladanja, tako i za metode borbe protiv vlasti. Na isti način se koristi i izvedena reč “terorizam”. Tako se za teror vlasti kaže da je “teror odozgo”, “proces terora”, “režim terora”, ili “državni terorizam”, dok se za teror protiv vlasti govori da je “individualni teror”, “teror odozdo”, “agitacioni teror” ili, jednostavno, “terorizam”. Naravno, vertikalna upravljenost terorizma ne može da pokaže sve pravce kojima se on u političkoj borbi kreće: individualni teroristi mogu “pomagati” vlastima, bez obzira na to da li ona to ne želi ili takvu pomoć svesrdno prihvata i podržava. Terorističkim metodama mogu se obračunavati rivalski pokreti, od kojih nijedan nije na vlasti, ili pak čine neku vrstu vladajuće koalicije; tada je teror sasvim “horizontalan”. Najposle, teroristički postupci mogu biti sredstvo međunarodne politike, gde su u sukobu dve vlade, a posrednici mogu biti stvarni ili prividni “individualni” ili “privatni” teroristi.⁵

Kao što smo to već na drugom mestu obrazložili,⁶ smatramo da je najjednostavnije, a najbliže opštem poimanju, izvesnu vrstu korišćenja straha radi vladanja nazvati prosto terorom, a slične metode, upotrebljene u suprotnom pravcu, terorizmom. U okviru ovoga rada zanima nas prvenstveno teror.

To ne znači da teror i terorizam nemaju zajednička svojstva i od njih ćemo početi naš opis. Pre svega, izazivanje straha njihovo je najvažnije oruđe, što i sama etimologija kazuje. Zatim, taj se strah stvara u političkom cilju, vezan je, dakle, za održavanje ili osvajanje vlasti. Da bi zastrašivanje uspelo, primenjuje se fizičko nasilje prema izabranim žrtvama, koje ne bi bilo terorističko kada ne bi

⁵ Vidi V. Dimitrijević, nav. delo, str. 222. i dalje.

⁶ Isto, str. 23. i dalje.

istovremeno saopštavalo pretnju budućim nasiljem potencijalnim žrtvama, tj. svima onima koji se sa žrtvom mogu poistovetiti. Otu- da i teror i terorizam imaju dvostruku metu, dvostrukog adresata: žrtvu nasilja i primaoca pretnje. Konačno, i teror i terorizam su u neskladu s izvesnim normama političkog ponašanja, koje se, me- đutim, za teror određuju drukčije nego za terorizam, jer je teror po pravilu akcija onih koji poseduju i zakonodavnu vlast, dok su individualni teroristi nesuverene osobe, privatna lica, na drugi način podvrgnuti nekom pravnom poretku. Na ovaj poslednji element misli Nikola Milošević kada piše:

Nije svaka prinuda nužno teroristička niti je svaki režim koji prinudnim merama pribegava nužno teroristički. Tek onda kada prisila postane glavni instrument za otklanjanje postojećih društveno-političkih teškoća i tek *onda kada za njenu upotrebu nema više nikakvih pravnih, moralnih i hu- manih ograničenja*, možemo govoriti o teroru.⁷

Čini nam se da bi kao merila za poslednju osobinu kod terora trebalo da posluže najosnovnija ljudska prava i slobode, koje smo ustanovili u prethodnom odeljku i da bi svaki režim koji prime- njuje nasilje radi izazivanja straha kod stanovništva, ili njegovih delova, uz gaženje nekoga od tih prava mogao da se nazove teror- skim. Bojimo se, međutim, da time odstupamo od opšte prakse i da ćemo se naći usamljeni, pa prema tome izgubiti i mogućnost da se sporazumemo. Izgleda da prvo mesto među tim garantijama treba dati zakonitosti zastrašivanja, čijim se poštovanjem osigurava minimalna predvidljivost ponašanja *i omogućava nevinost*. Drugim rečima, *kad god primena nasilja nije unapred određena kazna za unapred tačno opisano nepoželjno ponašanje te nasilje u vidu kažnja- vanja nije više samo odvracanje potencijalnih prestupnika, koje se ne odnosi ni na koga drugoga, počinje teror*. Dok su kod terorizma, zato što individualni teroristi ili teroristička grupa nisu zakonodavci, proizvoljnost i nediskriminisanost česte prateće pojave, pa su čak možda i neizbežna *posledica*, neodređenost i neizvesnost pretnje su bitna oznaka terora, jer je nosilac terora, državni terorist, onaj ko postavlja pravila i sam ih primenjuje.

⁷ N. Milošević, nav. delo, str 142, kurziv naš. Ne treba posebno napominjati da ovo određenje ne smatramo potpunim bez pominjanja straha, što Milošević verovatno pretpostavlja.

Do sličnih zaključaka dolazi Judžin Volter (Walter), jedan od najuglednijih i najčešće navođenih istraživača terora (koji su, za razliku od mnoštva autora koji se bave terorizmom, sasvim retki):

Sociološki određena... kazna je sankcija koja se nameće zbog kršenja priznate norme, uspostavljene u društvenom odnosu prinudom ili saglasnošću. Osobenosti koje razlikuju nasilno pravno kažnjavanje od drugih vrsta nasilja, uključujući tu i proces terora, jesu osnovni uslovi zakonitosti. Da bi se nasilje moglo nazvati legalnom kaznom, mora ga nametnuti odgovarajuće uspostavljena javna vlast zbog dela u njenoj nadležnosti za koje se javno smatra da je protivno pravnom pravilu objavljenom pre no što je ono izvršeno... Ovi uslovi zakonitosti su ograničenja nasilju, i ako se oni zbilja poštuju, ma kako stroga bila kazna – premda, svakako, svirepo kažnjavanje može da se osudi iz drugih razloga – ona je van kategorije terorizma. U takvom slučaju nasilje bi sledilo odstupanju od pravila i, bez obzira koliko je kažnjavanje destruktivno, pojedinac koji odluči da se povinuje normi ostaće u razumnim granicama bezbedan od zvanične povrede. Nasuprot tome, proces terora počinje samim nasiljem, kome slede intenzivni strah i iracionalni, reaktivni obrasci ponašanja. Nasuprot terorizmu, zastrašivanje podrazumeva predviđanje verovatnog zla i sposobnost da se ono izbegne. *Strah od kazne drukčiji je od straha koji stvara proces terora.*⁸

Nekada je teror teško prepoznatljiv ili, bolje reći, teško se može sasvim pouzdano dokazati, naročito u forumu gde terorska vlada ima simpatija zbog podudarnosti interesa ili ideološke srodnosti. Teror je mnogo češće faktički nego proklamovan i regulisan pravom. U novije vreme su sasvim izuzetni, danas takoreći nepostojeći, nelicemerni terorski sistemi koji otvoreno negiraju načelo legaliteta. Da se opet poslužimo gvarani jezikom, svi ljudi, ili velika većina, žive u stalnom strahu, ne zato što je zakon strog i nepravičan i što dozvoljava kažnjavanje na osnovu analogije, “klasne pravde” ili “zdravog osećanja”, nego što umesto prava važi “mberete”, samovolja i proizvoljnost elite i policijskih izvršilaca njene promenljive volje.

8 E. Walter, *Terror and Resistance*, Oxford University Press, 1969, str. 25. Kurziv naš.

Privid poštovanja zakonitosti postoji i tamo gde se nevini ljudi osuđuju za dela koja jesu unapred opisana i označena kao zločini ili prestupi, ali ih oni nisu izvršili. Ma koliko rastegljiv bio famozni čl. 58. nekadašnjeg Krivičnog zakonika RSFSR, pokušaj nasilnog obaranja ustavnog poretka i akti terorizma jesu krivična dela prema većini krivičnih zakona sveta. Stvar je u tome što su optuženi na moskovskim procesima osuđeni i smaknuti a da ta dela nisu izvršili i što je to bila glavna terorska poruka takvih egzemplarnih suđenja: veliki vođa i njegova vlast toliko su moćni da mogu svakoga koga odaberu kazniti za bilo koje krivično delo, ne samo za ono koje nije izvršio, nego i za delo koje nije ni mogao izvršiti. O tome su morali da razmišljaju i svi oni koji su čuli za sudbinu jedne od "manjih" žrtava staljinističkog terora, kočničara tramvaja u Kijevu, koji je oglasen za japanskog agenta zato što se navodno spremao da svojim vagonom naleće na vozila u kojima su se nalazili visoki rukovodioci. Kada se zna kolike su manevarske sposobnosti tramvaja, jasno je da su šanse nesrećnog tramvajdžije da ostvari svoj pakleni plan bile zaista sasvim male.⁹

Teror danas obično živi iza sasvim pristojne pravne fasade. Stvarno bezakonje, odnosno kršenje pravila legaliteta, događa se tako što ne postoje nikakva prava jemstva, ne samo da čovek neće biti kažnjen za delo za koje nije znao da je kažnjivo, nego da neće biti osuđen nevin. Pretnja nevinima se pojačava odsustvom objektivnog utvrđivanja krivice, koja je moguća i pored formalnih garantija koje daje (nepoštovani) zakon. Štaviše, postupak je u stvari takav da sam po sebi predstavlja kaznu u vidu dugotrajnog lišenja slobode bez dodira sa spoljnim svetom ili uz mučenje. U njemu tek dolazi do izražaja licemerje u obliku perverzno izobličavanja zakonitosti. Da bi neko bio osuđen, potrebni su dokazi. Najbolji dokaz je priznanje, a ono se dobija pritiskom ili, još sigurnije, torturom. Suđenje, koje može biti i javno, onda je samo završni, formalno ispravni, čin jedne dijabolične predstave.

Otuda nam se čini da određenje terora treba dopuniti i *faktičkim odsustvom garantija za nepristrasno određivanje krivice*. Znajući da je utvrđivanje ovoga elementa u praksi vrlo otežano, može se, skromnije, tvrditi da takvo stanje postoji svuda gde se sistematski primenjuje tortura i gde je dozvoljeno primenjivanje mera, koje se po uobičajenim kriterijima mogu smatrati

9 R. Conquest, nav. delo, str. 405.

krivičnom sankcijom, samo zato što se za neku osobu *sumnja* da je izvršila krivično delo. Tortura se izdvaja, jer je ona takva mera *par excellence*: ona je po uobičajenim merilima zabranjena i kao kazna. Međutim, njoj se pridružuju i drugi postupci, kao što su npr. dugotrajno lišavanje slobode (“preventivni zatvor”) ili uzimanje talaca. Uzimanje talaca je upadljivo i zato što vlast tim postupkom i sama priznaje da je reč o nevinim licima: ona, naime, preti njihovim smaknućem ako se pravi krivac ne prijavi ili ako neko treći, čak u budućnosti, posle uzimanja talaca, učini nešto ili propusti da to učini.

Strogo govoreći, prilikom ovakvog određivanja trebalo bi torturu kao metod isleđivanja ili zastrašivanja van postupka utvrđivanja krivičnih dela odvojiti od mučenja kao svirepe, nečovečne i ponižavajuće kazne. U duhu navedenih Volterovih napomena, postojanje takvih kazni bilo bi za drugu vrstu osude, ali ne bi svedočilo o teroru. U praksi je, kako smo videli, ove dve pojave teško razlučiti. Štaviše, čak i kada bi bilo moguće mučenje kao kaznu sasvim izdvojiti i kada izgledi za takvu kaznu ne bi sami po sebi uticali na metode isleđivanja, pretnja svirepim kaznama teži da izazove preteranu meru straha, ako ni zbog čega drugoga, a ono zato što uvek postoji mogućnost osude nevinog, a telesna kazna je neispravljiva.

Naglašavanje potrebe da primena mučenja i svirepog, nečovečnog i ponižavajućeg kažnjavanja bude sistematska razumljivo je zato što se, na žalost, povremeni ekscesi ove vrste mogu događati i u porecima koji nisu terorski, pa su čak nekada sasvim daleko od toga. Moguće je, štaviše, da sistem terora ne bude celovit, tj. da se teror primenjuje ograničeno. Ovim se ne misli na neke granice u metodi, već prvenstveno na to da se terorske mere odnose ili samo na deo teritorije ili na neke kategorije ljudi.

Prvu vrstu ograničenja dobro poznaje kolonijalizam.

U kolonijalnim posedima demokratskih država činilo se ono što se u samoj metropoli nikako nije smelo dogoditi. Francuska vojska i policija primenjivale su u želji da spreče osamostaljenje Alžira najsvirepije terorske mere, ali se to činilo samo u Alžiru i samo prema onima koji nisu bili naseljenici francuskog porekla (“koloni”). Velika Britanija nije birala sredstva u suzbijanju urođeničkih pokreta u Keniji, pa je i u najnovije vreme doživela međunarodnu osudu zbog postupaka u Severnoj Irskoj, koja čak nije ni kolonijalna teritorija. U sličnom su se odnosu nalazile SAD u

Južnom Vijetnamu, gde su njihove snage neposredno, ili koristeći službe tamošnjeg režima, sprovodile najbrutalniji teror, dok je, istovremeno, svaki državljanin SAD mogao da računa na veliku meru zaštite od samovoljnih i svirepih postupaka.

Naravno, “zona terora” u inače neterorskom sistemu ne može da ostane sasvim izolovana: u SAD su se, na primer, Federalni biro za istraživanje (FBI) i slične ustanove postarali da i lokalni protivnici rata u Vijetnamu ne mogu da iskoriste svoja ustavna prava da bi delovali na vladu bez rizika od maltretiranja, koje je trebalo da zastraši sve njihove istomišljenike.

SUBJEKTI TERORA

U sistemu terora postoje tri glavna subjekta. Jedan je sam vršilac terora (nazvali bismo ga “terorist” kada oznaku “terorizam” ne bismo zadržali za metode borbe protiv vlasti), drugi je žrtva nasilja, a treći je predmet zastrašivanja.

Terorske službe

Za razliku od terorizma, kod terora su sva tri osnovna subjekta kolektivna. Vršilac terora ili “državni terorist” je, u stvari, sama vlast. Osnovnu odluku da se teror primeni donose uvek najviši organi, glavni odlučioци u državi, bilo da su tako ustavom označeni ili *de facto* vrše takvu funkciju. Priče o tome da takvi organi “nisu znali” za teror uvek se ispostavljaju kao netačne. Zanimljivo je, međutim, da se one izmišljaju ne samo posle eventualnog raspada terorskog sistema, kako bi se izbegla odgovornost, nego se one šire i na vrhuncu terora da bi se uz postizanje straha najveći deo mržnje kanalisao u pravcu nižih delova hijerarhije. To je karakteristično za ličnu tiraniju, kada “veliki vođa” često želi da inspiriše i ljubav i strah, i obožavanje i užas, i da – prozaičnije – zadrži mogućnost za nagle zaokrete ako doza terora postane prejaka, pa da gnevu naroda žrtvuje neku manje važnu figuru. I zaista, žrtva terora u tome vidi neku utehu pa ne osporava ceo sistem, nego neke njegove “devijacije”. Kao što je bagdadska sirotinja nekada priželjkivala da se među njom pojavi Harun al Rašid, koji bi milostivo saslušao šta rade njegovi doglavnici i strogo ih kaznio, tako su i bezbrojni pošten i savesni sovjetski građani uzvikivali: “Kada bi za ovo samo saznao drug Staljin!” Uostalom, najbešnji period Staljinovog terora i dalje se uporno zove “ježovščina”, po imenu šefa Staljinove tajne policije.

Ovakvu osnovnu odluku sprovode organi upravne vlasti uz saradnju s paralelnim ili pomoćnim organizacijama, koje su u autoritarnim sistemima česte. U tom pogledu postoje prilično velike razlike. Nekada je teror prepušten službama za borbu protiv svakoga kriminala, redovnoj politici i redovnom sudstvu. Međutim, oni se često ne smatraju dovoljno pouzdanim i efikasnim, pa je teror češće vezan za posebne formacije, koje se osnivaju tako reći samo za terorske svrhe ili se takvom cilju prilagođavaju.

Po samoj svojoj definiciji, tzv. politička ili “tajna” policija najbolje trpi ovakvo prilagođavanje. Ova ustanova, koja potiče iz apsolutizma da bi bila preuzeta i modernizovana u buržoaskim državama, za to ima sve preduslove jer u mnogo manjoj meri podleže nadzoru javnosti ili predstavničkih tela. Njen se budžet ne zna, njeni službenici nisu uniformisani i mnogi od njih se pretvaraju da imaju druga zanimanja, većina akcija su poverljive prirode, a spisi zaštićeni propisima o državnoj tajni. Što je najvažnije, dela kojima se one bave su najopasnija sa stanovišta političkog sistema, jer bi njihovo uspešno izvršavanje moglo predstavljati nepopravljivu štetu – dovelo bi do obaranja ili temeljite izmene toga sistema. Zato otkrivanje takvih dela tek pošto su izvršena i potomje kažnjavanje, pa i najstrože, njihovih izvršilaca izgledaju prekasni: preventiva je skoro isključivi zadatak tajne policije. Da bi ona bila sasvim uspešna, svi stanovnici ne mogu se, kao kod običnog kriminala, smatrati za podjednako opasne ili neopasne – jedan njihov deo je po prirodi stvari više sumnjiv, tj. ovakva služba smatra da je on skloniji političkom prestupništvu nego drugi.

Ovi osnovi za sumnju ne dobijaju se nikako drukčije nego sopstvenom procenom nečijeg ponašanja, koje inače nigde nije zabranjeno. Setićemo se da je to u stvari traganje za ponašanjem koje odaje mišljenje, pa je u tom pogledu svaka politička policija Orvelova “policija misli”. Pod upravom dugovečnog i tvrdokornog Edgara Huvera (Hoover), osobe koju se nisu usuđivali da taknu ni najjači američki predsednici, pomenuti FBI (koji nije samo politička policija) sledio je izrazito desnu opštu orijentaciju svoga šefa, koja je odražavala i stav stvarne društvene elite u SAD. Spisak grupa i organizacija u koje se FBI infiltrirao preko svojih agenata-provokatora bio bi smešan kada ne bi delovao zlokobno. Pored militantnih (ali uvek levih) radikalnih pokreta, kao što su bili Crni Panteri ili Udruženje studenata za demokratsko društvo, tu su bili i naglašeno pacifistički i nenasilni crnački pokret za

ljudska prava pod vođstvom Martina Lutera Kinga, a naročito belačke organizacije i dobrovoljci koji su tom pokretu pomagali, a na njemu su se, međutim, nalazili i sasvim bezazlene skupine “hipija”, dobrotvorna društva i naučna udruženja.¹⁰

Suprotnost je još veća tamo gde se sumnjivim smatraju članovi političkih partija čiji se predstavnici nalaze u parlamentu, a ne retko i u samoj vladi, što je obično slučaj s komunistima. Politička policija je, dakle, navikla da klasifikuje ljude, ne prema lojalnosti formalnom ustavnom poretku već prema sopstvenim procenama o bliskosti suštini društveno-ekonomskog sistema – zato se i može lakše doći u parlament nego u njenu milost. Ona mora da postane cinična prema formalnim ustavnim i zakonskim ovlašćenjima i naviknuta da građane u suštini smatra neravnopravnim. Svi ovi elementi specijalizovane političke policije mogu je lako pretvoriti u srž terorskog aparata. Uz to, pošto su im se u “predterorsko” vreme praštala različita krivična dela pri obavljanju funkcije, kao što su provale, falsifikati, povreda tajnosti prepiske itd., pripadnici takvih formacija mogu očekivati da će im se, kada im budu povereni još “oštriji” zadaci, progledati kroz prste i za najteži kriminal.

Policijske snage koje će se prvenstveno starati o zaštiti ustavnog poretka neophodne su svakoj državi sve dok su socijalni i politički uslovi ovakvi kakve poznajemo ili bar dok međunarodni odnosi imaju i onu komponentu, koja se sastoji u težnji da se podrije politička stabilnost drugih država. Prema tome, politička policija, naročito onda kada je pod dovoljno efikasnim nadzorom demokratski ustrojenih visokih državnih organa, nije zlo samo po sebi, nego ustanova koja se tek s promenom u političkom vrhu može lako zloupotrebiti. Ona ostaje oruđe.

Karakteristično je za izrazito manjinske i elitističke sisteme terora to što ili stvaraju političku policiju, koja nije adaptacija “klasične” već od početka svesno zamišljeno oruđe terora, ili se koriste nekim paralelnim organizacijama, koje čak drže izdvojene od državnog aparata. Zadatak otkrivanja pravih protivnika ustavnog poretka (ma kakav on bio) u ovakvim slučajevima bleđi pred osnovnom svrhom izazivanja straha.

Takvi su famozni “tonton-makuti” (*Tonton-Macoutes*) u Haitiju, koje je otac sadašnjeg diktatora, “Papa-Dok” Divalije (Du-

¹⁰ Vidi C. Perkus, *CONTELPRO: the FBI Secret War on Political Freedom*, New York, Monad Press, 1975; D. Wise, *The American Police State*, New York, Random House, 1976.

valier), stvorio tako što je svoje privatne batinaše, tzv. “kagulare”, pretvorio u državnu instituciju, strahujući isto toliko od naroda, koliko i od redovne vojske i policije, koje su mu pomogle da uzme vlast.

Takav je bio i SAVAK (Nacionalna organizacija za obaveštenja i bezbednost) u carskom Iranu. Propisi kojima je 1957. godine uspostavljena ova ustanova vrlo su poučno štivo. Između ostalog, SAVAK je imao da goni sve one grupe i njihove pripadnike, čija je delatnost oglašena *ili će biti oglašena* nezakonitom. Najvažnije je i najzlokobnije, međutim, bilo to što su SAVAK-u data ovlašćenja vojnog suda; ovo je značilo da on nije imao samo policijske funkcije otkrivanja prestupnika, nego i mogućnost da ih kažnjava po nahodanju. Organizacija je bila vezana za vladu, a njenog šefa je postavljao šah, što znači da je bila sasvim van sudskog sistema, pa čak i van vojne hijerarhije i da je isključivo sprovođila vladarevu volju.

Slična je i zloglasna čileanska DINA, koja je kasnije promenila ime u ANI (Nacionalna obaveštajna agencija). I nju je šef hunte general Pinoče (Pinochet) posle krvavog obaranja predsednika Aljendea (Allende) stvorio od “pouzdanih” kadrova, izbegavajući čak i zaklete Aljendeove neprijatelje iz postojećih vojnih obaveštajnih službi. Poznavaoi prilika u Čileu tvrde, međutim, da tamo deluje ni manje ni više nego sedam tajnih službi, što među žrtve terora, potencijalne žrtve i njima bliske ljude unosi još veću pometnju.

Ovakve ustanove upravo žele da budu ozloglašene, da izazivaju jezu umesto pouzdanja u stabilnost režima.

U tajanstvene ali stare recepte stvaranja opšte strepnje spada i to da terorski uredi imaju blaga, bezazlena i “humanitarna” imena, pa ponekad zvuče kao da su naučna društva ili dobrotvorne ustanove. Ime koje najpre pada na pamet odnosi se na odgovarajuću službu Idija Amina u Ugandi, koja se, prema prilikama, nazivala Državni istraživački biro (*State Research Bureau*) ili “istraživački kabinet”. Ovaj “institut” imao je svoje jasne znake raspoznavanja: njegovi “istraživači” dolazili bi uvek u kolima istoga tipa, izuvali žrtvu, ubacivali je u prtljažnik i odvozili u nepoznatom pravcu. Više se nikada ništa nije moglo saznati: od čoveka bi ostajale samo cipele.

Kao što smo videli, sličan je naziv sadašnje glavne tajne službe u Čileu. Jedan od najgorih zatvora u Urugvaju zove se “Sloboda” (*Libertad*). Sovjetski građani bi za vreme Staljinovog terora saznali da je umro neki dostojnik NKVD, ako bi u zvaničnom nekrologu stajalo da je dotični bio “veliki humanist”.

U Ekvatorijalnoj Gvineji je glavno oruđe terora predsednika Masijasa Ngueme bila organizacija “Mladi marširaju s Masijasom” (*Juventud en marcha con Macias*).

Orvel je sazeo takva iskustva i nazreo dalji razvoj događaja kada je glavnu terorsku instituciju svoje izmišljene totalitarne države nazvao “Ministarstvo ljubavi”.

Nepoverenje šefova terora prema postojećem državnom aparatu može postojati i kada teroru nisu prethodila demokratska vremena. Pored lične diktatorove svite ili bivših kriminalaca, za tu se svrhu onda koriste paralelne, po pravilu partijske organizacije. Nacistički policijski aparat predstavljao je i danas teško razmrsivi konglomerat državnih i partijskih službi, kojim je ipak konačno zagospodarila nedržavna ustanova u obliku oružane formacije Nacionalsocijalističke stranke – Zaštitnih odreda, poznatijih po skraćenicu SS (*Schutzstaffeln*). I uža politička policija, koja je tek pošto su nacisti preuzeli vlast obrazovana pod imenom Tajne državne policije (*Gestapo – Geheime staatspolizei*), bila je malo državna, što je uostalom bilo u skladu s nacionalsocijalističkim principom vođe, koji je na samom vrhu spajao državu i partiju.

U Italiji je stanje bilo slično, ali terminološki obrnuto. Državna institucija imala je izrazito “partijski” naziv: Dobrovoljna ustanova za suzbijanje antifašizma (OVRA – *Opera volontaria per la Repressione Antifascista*). Međutim ona je pretežno bila klasična tajna policija i smatrala se “blažom” od pravih fašističkih ustanova, koje su ostale poznate po slobodnom korišćenju razularenog fašističkog bašibozuka u vidu tzv. “skvadrista” i po pronalasku novog ponižavajućeg metoda mučenja u obliku nasilnog pojenja žrtava ricinusovim uljem.

Musolinijev (Mussolini) uzor slede i savremeni fašistoidni režimi i države nacionalne bezbednosti. Pošto oni za razliku od originalnog fašizma, nemaju prave podržavajuće političke partije, pa svoj u suštini pretorijanski karakter mešaju sa, od fašizma preuzetim, korporatističkim crtama, i njihova oruđa terora predstavljaju odgovarajuću kombinaciju. Važno mesto zauzimaju formacije koje tradicionalno nisu imale takvu svrhu. To je vojska, koja bi prvenstveno trebalo da se stara o nacionalnoj bezbednosti predupređivanjem i odbijanjem napada iz inostranstva. Pošto je u takvim sistemima, naročito u Latinskoj Americi, vojska odavno izgubila tu funkciju i pošto je tamo stvorena fikcija o “agresiji iznutra” time što su svi protivnici terorskog režima izjednačeni s

agentima inostranstva, izgleda sasvim logično da vojska preuzme i delatnost tajne policije. Ona je, uostalom, na višem nivou i glavni oslonac društveno-ekonomskog sistema koji se želi sačuvati, pa i vrhovni politički arbitar, što svim tim sistemima daje pomenutu pretorijansku crtu. U savremenom Urugvaju i Čileu, na primer, kao i doskora u Argentini, istražne radnje u pogledu političkog kriminala preduzimaju vojni organi, a “krivcima” sude, ako ikada dopru do suda, vojni sudovi, na način koji smo već ranije na primerima pokazali. I u pukovničkom režimu u Grčkoj vojska je preuzela istu funkciju.

Armiji se poveravaju ovakvi poslovi i onda kada njen uticaj nije odlučujući u celoj zemlji. Ovo se dešava u već pomenutim “zonama terora”, u koje se vojne jedinice upućuju posle neuspeha civilnih vlasti da sačuvaju poredak od izazova lokalnog stanovništva. To su u suštini činili Francuska u Alžiru, Holandija u Indoneziji, Velika Britanija u Severnoj Irskoj i u izvesnom smislu SAD u Južnom Vijetnamu.

Vojska tada, u stvari, dobija politički zadatak, za koji ona ne samo što nije po prirodi spremna, nego je pre toga na istom poslu propala za to mnogo pogodnija civilna vlast s policijom. Abram de Swan (de Swaan) dobro zapaža kako vojne jedinice suočene s takvim problemom neminovno moraju da počnu da pribegavaju terorskim metodima, a naročito mučenju.¹¹ “Gušenje ustanka” ili “pacifikacija” shvataju se kao taktička operacija, koja u očima komandanata mora da se efikasno izvede primenom nasilja. Čak i kada nije naređena odozgo, tortura počinje spontano da se primenjuje u manjim jedinicama, jer je iskušenje komandira da poštedi ili osveti svoje ljude, ili da uz “malo” batina i ozleda dođe do važnih informacija i suviše jako. Ako se to jednom pokaže kao uspešno, drugi će ponoviti, a viši oficiri se po pravilu neće protiviti efikasnim metodama... Pri tom, stupa na scenu i želja da se u mučenje uvuče što više saučesnika. I tako postepeno dolazi do sloma tradicionalno viteškog vojničkog ponašanja, demoralizacije i deformacije, gde vojska postepeno počinje da stvara svoje specijalizovane terorske službe i da biva neprepoznatljiva.

Pored ovoga, terorski poreci, iz raznih razloga, među kojima su mogućnost zataškavanja i bojazan od kritike iz inostranstva važni ali ne i jedini, u proces terora uključuju i prividno neinstitucionalna-

11 “Terror as a Government Service”, u M. Hoefnagels (ur.), *Repression and Repressive Violence*, Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1977, str. 43.

lizovane, nevezane za državu i političke stranke, formacije i grupe, koje u latinoameričkom kontekstu najčešće nazivaju “odredima smrti” ili “eskadronima smrti”.

Dosluh režima, ili nekih jakih oficijelnih krugova, sa skupinama spontanih i nezvaničnih batinaša, mučitelja i nasilnika nije nikako nov pronalazak. On je, na primer, dobro proučen u Francuskoj za vreme Drajfusove (Dreyfus) afere, gde je vojna vrhuška po svaku cenu htela da spreči otkrivanje svog antisemitskog čina i rehabilitaciju ovog nevinu osuđenog oficira. Teror antisemitske gomile, raspaljene tiradama političara s nacionalističke desnice i finansirane iz nepoznatih izvora, usmerio se protiv svih koji su mogli da utiču na ishod procesa, uključujući tu i članove Kasacionog suda.¹²

Ovu metodu usavršili su fašizam i nacionalsocijalizam i pre dolaska na vlast. Bande njihovih uniformisanih i naoružanih pristalica, regrutovane mahom iz lumpenproletarijata i kriminalnog podzemlja, harale su italijanskim i nemačkim ulicama i trgovima i postepeno onemogućile normalni politički život. Posle osvajanja vlasti, ovakve su gomile redovno puštane s lanca kada je to vlasti godilo i tako upotpunjavale opštu terorsku atmosferu. Režim je istovremeno tvrdio da ne može da obuzda “narodni bes”, ali se nije ni trudio da prikrije kako to neće. Takvom vrstom dvosmislenosti strah se ne smanjuje nego pojačava, jer su opšta neizvesnost i nesigurnost još veći, kao što nazivi tajnih službi još jezivije zvuče ako su eufemistički.

Edvard Herman, žestoki kritičar podrške SAD terorskim režimima u Latinskoj Americi, dokazuje da “odredi smrti” postoje u sledećim zemljama Srednje i Južne Amerike (ili da su postojali dok diktatura nije bila svrgnuta): Argentina (počev od 1973), Bolivija (od druge polovine osme decenije), Brazil (od 1964), Čile (od 1973), Dominikanska Republika (od 1965), El Salvador (1963-1965), Gvatemala (od 1966), Nikaragva (odmah posle 1970) i Urugvaj (1968- 1970).¹³

Kao nekada pripadnici “crne stotine”, organizacije koja je likvidacijom reformista i revolucionara htela da “pomogne” za njih isuviše “popustljivom” ruskom samodržavlju, tako su i “odredi smrti” u izvesnim slučajevima sastavljeni od ekstremista koji po-

¹² Vidi H. Arendt, nav. delo, str. 110, nap. 74.

¹³ *The Real Terror Network*, nav. delo, str. 116.

državaju diktaturu još oštrijim sredstvima, iz principa, ali i radi uzgrednog zadovoljavanja nekih svojih interesa i nagona. Za uzvrat, zvanični organi svoju zahvalnost zato što ubijaju i muče iste one koje proganja vlast, ispoljavaju tako što im opraštaju i sva ubistva, mučenja i silovanja koja nisu u zvaničnom programu, ali se dešavaju ljudima prema kojima je režim ravnodušan. Smatra se da su takve grupe najbrojnije u Srednjoj Americi, kao na primer u Salvadoru, Dominikanskoj Republici i Gvatemali. U Dominikanskoj Republici je, početkom prošle decenije, dejstvom ovakvih odreda nestajalo prosečno jedno lice dnevno, dok se u Gvatemali, u istom razdoblju, taj broj peo na skoro deset. U toj zemlji operisalo je i operiše više od dvadeset grupa za likvidaciju neprijatelja države, s imenima kao što su “Bela ruka”, “Purpurna ruža” i “Nova antikomunistička organizacija”. U poređenju s ukupnim brojem stanovnika Gvatemale, ovo je porazan odnos. Stanovnicima SAD, čija je vlada doprinela ovakvoj situaciji pomažući da se 1954. godine svrgne umereno progresivistički predsednik Arbens (Arbenz), jedan latinoamerički autor ovako je pokušao da predstavi razmere zvaničnog i poluzvaničnog nasilja u Gvatemali, koja se inače smatra vernim saveznikom SAD i po klasifikaciji Džin Kirkpatrik spadala bi u “dobročudne” autoritarne režime. Uzevši za osnovu samo dvanaest sedmica u 1971. godini, to bi, tvrdio je on, bilo kao kada bi u istom razdoblju u SAD vladine agencije, potpomognute grupama kao što su Kju Kluks Klan i slične, ubile 41.000 ljudi, među kojima i najuglednije građane.¹⁴

U Čileu se Čileanska antikomunistička akcija (ACHA) “specijalizira” za proganjanje pripadnika urođeničkog naroda Mapuče, koji su odnekud svi komunisti, naročito ako imaju ugleda i traže neka osnovna prava za svoju etničku grupu.¹⁵

Svi objektivni posmatrači tvrde da policijske snage otvoreno tolerišu zločine “odreda smrti”, čak i onda kada ih, kao u Paragvaju, “sačinjavaju duševno bolesna i seksualno poremećena lica”.¹⁶ Istražna koja se u takvim slučajevima sprovodi sasvim je neozbiljna: od 123 ubistva koja se, samo u brazilskom gradu San Paulu, pripisuju “eskadronima smrti” između novembra 1968. i juna 1970. godine

14 V. Perera, “Guatemala: Always la Violencia”, *The New York Times Magazine*, 30. jun 1971, str. 71.

15 Izveštaj Međunarodnog saveta za indijanske ugovore, Ženeva, 22. oktobar 1984.

16 E. Herman, nav. delo, str. 119.

istražne sudije bavile su se samo sa pet, i to bez rezultata.¹⁷ Ova blagonaklonost može se i posredno utvrditi: latinoamerički terorski režimi surovo su i uspješno uništili sve levičarske i progresističke pokrete koji su pokazali i najmanju sklonost ka korišćenju nasilja. Činjenica da “odredi smrti” postoje i nesmetano deluju svedoči da se u odnosu na njih ništa ne preduzima i da nije tačno ono što vlade u svoju odbranu govore na međunarodnim forumima, a to je da su takve ekstremističke pristalice i pomagači “van njihove kontrole”.

Po svemu sudeći, čak i tamo gde se misli da su “odredi smrti” isključivo sastavljeni od fanatika po sebi i zločinaca, koji samo “dobro dolaze” režimu, zvanična kontrola je veća od obične popustljivosti. Delovanje takvih odreda u najmanju ruku se koordiniše s radom zvaničnih agencija za teror. Takvu pretpostavku potvrđuje činjenica da su “odredi smrti” u Južnoj Americi po pravilu skupine u kojima prevladavaju pripadnici redovnih vojnih i policijskih i drugih bezbednosnih formacija i njihovi penzionisani članovi, koji deluju u civilu i u ukradenim vozilima.¹⁸ Za “prekovremeni rad” pripadnici često određuju sebi dopunsku nagradu, koju dobijaju ucenjujući porodice nekih otetih lica. Tada se, opet, pretvaraju da su obični kriminalci.

Dopunski motiv za ovakvu delatnost i pojačani osećaj mržnje koji se u nju unosi nekad potiču iz utiska da su pripadnici zvaničnih terorskih službi ugroženi i nedovoljno zaštićeni, naročito kada nekoga od njih rodbina i prijatelji njegove žrtve prepoznaju i osвете se na odgovarajući način.

Argentinski “odred smrti” AAA (Argentinski antikomunistički savez) predstavljao je u početku takvu vrstu organizacije policijske “samopomoći”, čime se ukidala potreba da se s licima osumnjičenim za napade na policajce, javne i tajne, postupi bar uz poštovanje minimalnih garantija. Samo u 1974. godini, ovoj je organizaciji pripisano oko tri stotine ubistava. Njen “doprinos” ukupnoj brojci “nestalih” u toj zemlji, za koju smo rekli da se tek sada, otkrivanjem novih grobova, utvrđuje, vrlo je velik.

Da bi se stekao utisak o odvojenosti “odreda smrti” od zvaničnih organa, čak se i listovima koji ilegalno izlaze dopušta da povremeno objavljuju izveštaje, kao što je to učinio “Jornal do Brasil” 20. aprila 1970. godine:

¹⁷ *Veja*, 3. mart 1971.

¹⁸ Dok. UN E/CN.4/1984/7.

Samo u Guanabari i državi Rio, broj ubistava koji se pripisuje Odredu smrti veći je od 1.000, što znači skoro 400 godišnje. Žrtve pokazuju znake nepotrebne surovosti. Na primer, između 11. januara i 1. jula 1969. godine, nađeno je 40 leševa u vodama reke Makaku, zakopanih u mulj blizu mosta između Maže i Itaboraia. Svi leševi, u poodmaklom stanju raspadanja, još uvek su pokazivali ožiljke od lisica, opekotine prouzrokovane zapaljenim cigaretama i druge ožiljke; nekima od njih ruke su još uvek bile vezane. Prema nalazima koje je pokazala autopsija, zapaženo je da su mnogi bili mučeni, ustreljeni, pa tek onda bačeni u vodu.

Otmica i ubistvo sveštenika Ježija Popjeluška (Popieluszko) u Poljskoj, oktobra 1984. godine, pokazali su da i u službama bezbednosti država sasvim drukčije formacije mogu postojati grupe koje misle da je vlada i suviše “blaga” prema “neprijateljima sistema”, u ovom slučaju socijalizma.¹⁹

Ličnosti

Sasvim je ljudski zapitati se, kao što to mnogi koji su saznali za celu gamu zloдела izvršenih u okviru terorskog zastrašivanja čine, od kakvih se ljudi sastoje te izvršilačke terorske službe. Kada se imaju na umu zločinačka maštovitost i stalno novi “pronasci” na polju zadavanja bola, ponižavanja i uništavanja, kao i izveštaji o revnosti, osećanju zadovoljstva i zaljubljenosti u posao mnogih islednika, mučitelja i egzekutora, poveruje se da je među njima veliki broj sadista i drugih patoloških ličnosti. Kao što se to često dešava, psihopati i neurastenici traže puteve za legalizaciju svojih izopačenih sklonosti, a stavljanje svojih nagona na raspolaganje “zakonu” u službi neke više “ideje” jedan je od najprivlačnijih, najmanje opasnih i najbolje nagrađenih. Čak i među teroristima, koji svoje lične sklonosti oplemenjuju borbom *protiv* svoje ili tuđe države broj ovakvih ljudi nije sasvim zanemarljiv, iako se

¹⁹ Za ubistvo su osuđena tri službenika Ministarstva unutrašnjih poslova. Pored toga, vođen je disciplinski postupak protiv nekih njihovih pretpostavljenih. Popjeluško je ubijen u blizini Torunja i smatra se da on nije prva žrtva organizacije “Antisolidarnost”, koja izgleda da je najaktivnija u tom delu zemlje i, kao što se vidi, među sobom ima i pripadnike iz policijskih redova. Vidi *Politika*, 20, 27, 28. i 29. oktobar 1984, *Neue Zürcher Zeitung*, 29. oktobar 1984, *International Herald Tribune*, 27-28. oktobar 1984.

oni pri tom izlažu daleko većem riziku i dobijaju mnogo manju materijalnu nagradu. Dok se, međutim, poremećenim osobama u redovima ovakvih terorista posvećuje velika pažnja, o tome pišu čitave knjige koje za tezu imaju da su svi teroristi duševno bolesni, dotle se o psihopatama u službi političkih režima toliko ne raspravlja. Njih svakako među ovim “teroristima na veliko” ima mnogo više nego među “teroristima na malo”. Izgleda, međutim, da ovaj procenat varira od slučaja do slučaja i da bi tvrdnja kako su svi oni regrutovani od ljudi koji su i ranije ispoljavali sadističke sklonosti bila pogrešna.

Usudili bismo se da postavimo hipotezu da se na ovakvu vrstu sprovodilaca terora više oslanjaju režimi koji svoj teror ne mogu da zasnuju ni na kakvoj široj podršci niti na nekom koherentnom ideološkom programu, koji bi – makar bio iracionalan – mogao nekoga da privuče. I ovu bi tvrdnju možda trebalo ublažiti s obzirom na raspoložive podatke, koji uglavnom potiču iz sredina u kojima je režim terora prestao i istorijski je osvetljen.

Po svemu sudeći, pripadnici Šahovog SAVAK-a bili su velikim delom sadisti. Međutim, suđenja u Atini (1974. i 1975. godine), posle pada pukovničkog režima u Grčkoj, pokazala su nešto drukčiju sliku. Pripadnici Atinske sigurnosne policije (*Asfalia*) i Specijalnog istražnog odeljenja u okviru vojne policije (EAT-ESA) bili su mladi ljudi iz seljačkih ili radničkih porodica, za koje se znalo da su tradicionalistički i antikomunistički nastrojene. Ideološka i psihološka priprema težila je usađivanju uverenja da oni pripadaju elitnoj formaciji sa uzvišenom misijom zaštite nacije. Ličnosti su im “smekšavane” time što su morali uzajamno da se batinaju i ponižavaju i da se klečeći zaklinju na vernost pred portretima vojnih komandanata. Po završenoj obuci radili bi prvo kao zatvorski čuvari, zatim vršili hapšenja i najzad bili proizvođeni u mučitelje. Uporedo s tim dobijali su više činove i rasli su im privilegije i primanja, vrlo primamljivi za ljude njihovog porekla. Oni koji su se ipak kolebali ili pokazivali gađenje, izlagani su poruzi zbog nedostatka “muškosti”, kaznama i pretnjama da će biti otpušteni. Griža savesti smanjivala se time što je odgovornost bila rasprostrta na sve njih i njihove starešine i što im je zajemčeno da ne krše nikakav zakon i da imaju potpun imunitet. Konačno, bili su postepeno dovedeni u položaj da ne mogu da napuste mučilačku profesiju: nagrada im se merila

brojem otkrivenih neprijatelja i obaveštenja; odricanje od surovih metoda značilo bi gubljenje položaja i prihoda, a napuštanje službi u čije su se kolo uhvatili donosilo bi represalije prema njima i njihovim porodicama.

Pripadnici SS u Trećem rajhu, naročito onih njihovih jedinica koje su se bavile istragom ili obezbeđivale stražarsku službu u koncentracionim logorima, imali su svoj sadistički postotak, ali su to dobrim delom bili i “normalni” ljudi, koji su u odredima SS tekli karijeru, sticali materijalnu dobit ili “ispunjavali dug” prema fireru i naciji kako su ih učili u školama i stalnim dopunskim kursevima, i kako su mogli da čitaju u nizu knjiga i brošura kojim ih je Himler zasipao. Proučavanje ličnosti na višem i srednjem stupnju nacističke terorske hijerarhije više svedoči o “banalnosti” njihovog zla, jer ti, sasvim obični, bezbojni i beznačajni ljudi najčešće nisu bili ni natprosečni u pogledu izopačenosti, već su se ponašali kao nemački činovnici; za njih su mučenja i ubijanje, masovni kakvi su bili, predstavljali pretežno administrativni i tehnološki problem, koji treba rešiti na zadovoljstvo pretpostavljenih. Takav “ubica za pisaćim stolom” (*Schreibtischmörder*) bio je Ajhman (Eichmann), “zadužen” za “konačno rešenje” jevrejskog pitanja, ali i upravnik logora u Osvjenćimu (Aušvicu) Rudolf Hes (Hoess); on se ponosio spretnošću, pedantnošću i invencijom koje je pokazao uvodeći u svom logoru gasne komore maskirane kao kabine za tuširanje, čime je postigao dotada neviđenu efikasnost ubijanja, koja je išla i do deset hiljada ljudi na dan.

I u Osvjenćimu i u drugim logorima upravnici i njihovi stražari živeli su u idiličnim vilama, izgrađenim posebno za njih u logorskom krugu, vodeći uzoran porodični život nemačkih malograđana. Logoraši koji su imali tu nesreću da upoznaju nemačke koncentracione logore od samoga početka i tu sreću da ostanu živi do oslobođenja slažu se da se više individualnog sadizma ispoljavalo na samom početku, kada su ti logori bili u nadležnosti prvobitne, šire Hitlerove partijske vojske SA (*Sturmabteilung*), regrutovane pretežno od deklasiranih elemenata i fanatika, koji su s logorašima ulazili u lični odnos mržnje prema političkom protivniku. Kao što je poznato, Hitler je bio 1934. godine prinuđen da razvlasti SA u nastojanju da postigne kompromis s nemačkom krupnom buržoazijom i vojskom, pa je u “noći dugih noževa” lično rukovodio pohodom u kome je ubijena cela elita SA, koja, kao ni sâm

komandant Ernst Rem (Roehm), nije bila prosečna, bar što se tiče broja homoseksualaca.²⁰

Što se tiče najnižeg personala Hitlerovog terorskog aparata, onih s kojima je zatvorenik ili talac svakodnevno dolazio u dodir i koji su neposredno obavljali torturu i egzekucije, uspomene preživelih svedoče o uobičajenoj razlici u karakteru, gde i među "gorim" i među "boljim" ipak preovladava bezlični, činovnički odnos čoveka koji smatra da je u kontaktu s "nižim" bićem, na šta ga je oficijelna ideologija svakodnevno podsećala. Takvih ljudi bilo je verovatno više no sadista, kao što je bila Ilze Koh (Ilse Koch). Ona je istoriju "zadužila" pronalaskom novog načina mučenja, koji se sastojao u čvrstom povezivanju nogu trudnim ženama neposredno pred porođaj.

Međutim, to što među nacističkim izvršiocima terora (za razliku od samoga vrha) preovladavaju činovnici nad patološkim ličnostima ovaj sistem čini još jezovitijim, jer se najstrašniji zločini obavljaju hladno, uredno, bezosećajno, neutralno i uz odsustvo svakog osećanja odgovornosti, koju onaj što samo dobro izvršava naređenja uvek uspeva da prebaci naviše. Za razliku od mnogo kog notornog sadiste, nijedan nacistički ubica nije zbog svojih dela izgubio duševnu ravnotežu, pa čak ni proveo besanu noć, samo ako je uspeo da izbegne krivično gonjenje. Oni koji su se dugo prikrivali, pa i danas uspevaju da izmaknu pravdi, vodili su i dalje vode uredan i spokojan život bez grize savesti.

Kako je u nacističkom slučaju prvenstveni motiv rasistički i nacionalistički, pa su čak i čistokrvni Nemci koji su bili protivnici režima bili upodobljavani sa strancima i "degenericima", zanimljiva su psihološka istraživanja koja pokazuju da sankcionisana ubistva ne iziskuju da njihovi izvršioци imaju neprijateljski odnos prema samim žrtvama ili da su sadističke ličnosti. Poznati psiholog Herbert Kelman ipak dodaje:

... sankcionisani masakri svakako uključuju znatan obim neprijateljstva prema žrtvama, čije se poreklo može tražiti

²⁰ O Hitlerovom shvatanju "zakonitosti" svedoči i to što je Rajhstag *naknadno* doneo zakon kojim je legalizovao ovo masovno ubistvo, u kome su, pored vrhuške SA, stradali i neki političari i oficiri, mahom Hitlerovi dojučerašnji saveznici. Među takvima, koji su mu u novom društvu postali neugodni, bio je i general Šlajher (Schleicher), čije su intrige i mahinacije značile uvod u kraj Vajmarske republike i utiranje Hitlerovog "legalnog" dolaska na vlast.

kako u istorijskim odnosima, tako i u situacionoj dinamici. Ne izgleda, međutim, da je neprijateljstvo prema predmetu pokretač nasilničke radnje. Istorijski odnosi obezbeđuju rezervoar neprijateljstva koji se može koristiti da bi se pokrenule, hranile i pravdale nasilničke radnje, ali oni ih ne prouzrokuju u neposrednom smislu... Izrazi gneva... služe da pruže izvršiocima objašnjenje i racionalizaciju za njihove nasilničke radnje i da daju odgovarajuće etikete njihovom emocionalnom stanju. Oni isto tako pomažu da se pothranjuje, održava i pojačava nasilje... a ne toliko da se stvore jake snage koje motivišu nasilje prema tim žrtvama.²¹

Ovakva objašnjenja važe i za genocidni teror u tzv. “Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, koji, da nije bio tako svirep i da nije odneo toliko žrtava, ne bi bio više od karikature nacističkog, s tim što je uloga Jevreja bila namenjena Srbima. Striktno ustaške jedinice mogle su se porediti sa SA i “skvadrinama”, postojali su i mnogi “normalni” birokratski pomagači, a viši ešalon imao je disproporcionalan, čak i u odnosu na svoje uzore, broj sadista, kao što su npr. bili komandant logora u Jasenovcu Maks Luburić i njegov zamenik, Ljubo Miloš, o kome jedan očevidac priča i ovo:

Kad izvrši inspekciju izda zapovijed: Neka se jave bolesni i za rad nesposobni!

Nitko se ne odazva. Onda on, čitav minut kasnije, ravnodušno, a uvjerljivo reče:

– Ništa im se neće dogoditi...

Dva brata, mladići mojih godina, slabunjavi još od najranijeg djetinjstva, blijedi od straha i bolesti, istupiše iz reda... Miloš upre prstom prema bodljikavoj žici i zapovjedi im da stanu uz nju. Nitko se više ne javi.

Onda Miloš krenu prema braći...

Miloš je mlađeg brata objesio o kuku na gredi i nožem mu prosuo utrobu do nogu; starijega je napola preklao i bacio ga ispod bratovih nogu.²²

21 H. Kelman, "Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimiziers", *Journal of Social Issues*, 1973, str. 37-38.

22 V. Carin, *Smrt je hodala četvoronoške*, Zagreb, Mladost, 1961, str. 98-99.

Ustaše su, međutim, umele da do krajnje mere iskoriste istorijski “rezervoar neprijateljstva”, koji je postojao u delu stanovništva i čijem su stvaranju doprinosili i oni koji možda nisu ni mislili na konačne krvave posledice svojih učenja i propovedi.

I najoštrij kritičari Staljinove strahovlade slažu se da čuvari u logorima u SSSR nisu bili sadisti (iako su često bili skloni korupciji), pa da to čak nisu bili ni islednici NKVD, sve do dovođenja njihove “treće generacije” pod Ježovim, koja je posebno uživala u mučenju i ponižavanju bivših partijskih rukovodilaca i nekadašnjih pretpostavljenih iz samoga policijskog aparata.²³

Mada podaci nisu u dovoljnoj meri dostupni, to je najverovatnije tačno. Razlozi mogu biti sledeći. Pre svega, staljinistički teror bio je zasnovan na masovnom i uspešnom propagandnom naporu, koji se zasnivao na teoriji o kapitalističkom okruženju i intenzifikaciji klasne borbe u jedinoj zemlji socijalizma. Veliki montirani procesi imali su pored ostalog za cilj da pokažu kako su zemlja i socijalizam u ogromnoj opasnosti, jer je SSSR iznutra potpuno nagrižen delovanjem brojnih a vrlo podlih prikrivenih neprijatelja. Logika egzemplarnih suđenja bila je: ako su se neprijatelji našli i u samom Centralnom komitetu SKP(b), vladi i generalitetu, koliko ih tek ima među nižim i na izgled manje pouzdanim ljudima. Otkrivanje takvih zločinaca i potencijalnih zločinaca postala je dužnost, kojoj se svaki poštenu komunist u SSSR imao da odazove, pogotovu ako je već u službi državne bezbednosti. On nije imao nikakvog razloga da ne veruje velikim procesima, jer se njima verovalo čak u inostranstvu, pa ih nisu dovodili u sumnju ni obučeni pravnici bez političkih simpatija za Staljina i boljševizam.

Dok se prethodno objašnjenje pretežno odnosi na islednike, za logorske stražare važno bi drugo, još jednostavnije. Takva je služba bila dobro plaćen i siguran posao. To u uslovima permanentne nestašice i materijalne bede u SSSR posle nasilne kolektivizacije i drugih “genijalnih” privrednih poteza režima nije bila mala stvar. Ovu bedu je na svoj način kasnije počeo da produbljava i sam teror, unoseći svuda apatiju i izbacujući iz stroja ogroman broj ljudi, koji bi se mogli produktivnije zaposliti od boravka u logorima, bilo da su u pitanju kažnjenici ili njihovi čuvari. Već smo napomenuli da ekonomski efekti korišćenja logoraške radne snage

²³ Vidi H. Arendt, nav. delo, str. 448; i A. Ulam, *Stalin. The Man and His Era*, London, Allen Lane, 1974, str. 443.

nisu bili nikakvi, a koliki su teret za privredu predstavljali njihovi čuvari svedoči podatak da je njih u jednom trenutku bilo mnogo više nego što je bilo železničara i rudara u tako prostranoj zemlji kao što je Sovjetski Savez. Stražara je bilo 2.126.000, zaposlenih u železnici 939.000, a u rudarstvu 539.000.²⁴

Ovo je samo jedno od vrzinih kola terora. Sam teror se reprodukovao tako da postane treći razlog za revnost njegovih najnižih sprovodilaca. Posle kratkog vremena, i islednik i stražar bili su i sami zahvaćeni sveprisutnim strahom. Zašto se neprijatelji ne bi krili i među njima? Niko nije bio pouzdan, a svako sumnjiv. Podvig u otkrivanju agenata i sabotera postaje tek neobičan i velik ako se nađe krupna zverka u samom aparatu bezbednosti. U opštoj atmosferi izdaje i neprekidnih zahteva da se denuncira najbliži prijatelj i kolega, i sprovodiocima terora bilo je jasno da ih neprekidno vrebaju oni koji će ih zbog "blagosti" ili neizvršenih zadataka kad-tad potkazati, bilo zato da bi povećali svoje birokratske šanse ili da bi otklonili opasnost od sebe. Opšti strah bio bi u stanju da stvori takvu atmosferu sam po sebi, ali se on podsticao time što je u toku terora smenjeno nekoliko terorskih garnitura, uključujući tu i sam vrh, s tim što ražalovani nisu završavali u penziji ili nezaposlenosti, nego su se odmah pridruživali svojim dojučerašnjim žrtvama da bi i sami iskusili sopstvene metode. Svakako je i u novoj garnituri bilo onih koji su unapred znali kuda ih sve to vodi, ali, zahvaćeni dinamikom terora, nisu imali kuda. Potpuni uspeh strahovlade je u tome što skoro svi znaju da je za njih ishod nepovoljan i samo se staraju da ga što duže odlože.

Kao što to obično biva, sam vrh terorskog aparata, a da ne govorimo o njegovom glavnom inspiratoru i arhitekti, više je napučen sadističkim ličnostima. Vrhovni teroristi rado biraju takve saradnike, mada među njima ima i ulizica koji se, ako to treba, *pretvaraju da su sadisti*.

Skaredni "bal" koji je Staljin 1936. godine priredio svojim policijskim doglavicima jezivo je svedočanstvo o tome. Po svemu sudeći, Zinovjev nije verovao da će posle osude na smrt, kojoj je doprineo svojim priznanjima, stvarno biti i ubijen. U pitanju je bilo ili lažno obećanje da će ga poštediti ako prihvatanjem krivice učini uslugu Partiji, ili pogrešno uverenje da se Staljin neće usuditi da smakne tako značajnog starog boljševika. Zinovjev se posle osu-

24 R. Conquest, nav. delo, str. 410.

de na smrt odgovarajuće ponašao, ispoljavajući, međutim, sve više zbunjenosti što mu je postajalo jasnije da neće ostati živ. Verujući, kao uostalom i mnogi drugi, da drug Staljin o svemu tome nije obavješten, sve je očajnije i plačljivije tražio da govori s generalnim sekretarom dok, iznenada, nije s leđa ustreljen u samom hodniku. Glavna tačka na pijanoj zabavi bila je oponašanje unezverenog Zinovjeva (“Za ime božje, pozovite Josifa Visarionoviča!”) i njegovih samrtnih trzaja, što je na prisutne delovalo neodoljivo smešno.

A.N. Šeljepin je u svom govoru na XX kongresu KPSS naveo još jedan kratak i rečit primer. Kada je general Jakir na tajnom suđenju osuđen na smrt (izgleda da se ni on, ni Tuhačevski, ni ostali komandanti Crvene armije nisu mogli “preparirati” za javna priznanja), poslao je potresno i iskreno pismo Staljinu, u kome ga je uveravao u svoju nevinost i vernost. Na rubu toga pisma sačuvane su primedbe “odgovornih” drugova. Staljin je napisao “Nitkov i prostitutka”. Molotov je svojim potpisom to samo potvrdio. Vorošilov je dodao “Sasvim tačan opis”, a Kaganovič: “Za izdajnika, đubre i kurvu jedina kazna – smrtna.” Ne znajući to, Jakir je umro sa Staljinovim imenom na usnama.

Koliko su izgledi za uspon, nastojanje da se sačuvaju privilegije ili prosta nemogućnost da se bez radikalnog raskida ili velikog rizika izmakne iz sistema terora razlozi za postajanje njegovim instrumentom pokazuju primeri iz manje složenih zajednica.

Jedan od prerogativa kralja u državi Zulu bio je da, bez ikakvog povoda ili obrazloženja u svakom trenutku, pa i usred obeda ili zabave, pokaže gestom na čoveka iz svoje okoline koga je osudio na smrt. Ovim božanskim pravom (koje je svaki monarh morao da koristi da bi zadržao svoja natprirodna svojstva) naročito se izdašno služio sumnjičavi i krvoločni Šaka. Na kraljev znak, ostali prisutni članovi svite ustajali bi i toljagama usmrćivali nesrećnog osuđenika, koji je ne retko umirao veličajući svoga vladara. Poseban aparat terora nije postojao, njega su sačinjavali svi pripadnici elite, koji su i sami znali da ničim ne mogu da preduprede sličnu sopstvenu sudbinu. Međutim, cena izlaženja iz kraljeve okoline bila je za njih velika; ako čak ne bi bilo kazne, značila bi odlazak iz kraljevog “krala” (pokretne prestonice), u krajnju bedu i glad. Nagrada je, s druge strane, bila privlačna: oni koji su ubili označenoga delili su među sobom sva njegova dobra.²⁵

25 Vidi detaljnije kod E. Walter, nav. delo, str. 133. i dalje.

Slična su bila prava azijskog despota u tzv. "hidrauličkom društvu". On je mogao da kažnjava surovo i kapriciozno, ali je, za razliku od zuluskog kralja, imao na raspolaganju ogroman činovnički aparat, stvarnu kičmu takvoga društva i njen najprivilegovaniji sloj. Kada je, međutim, nekoga od njih pogodila kazna, niko nije smeo da pokaže ni osnovno ljudsko saučešće. Vladar je umeo i da kuša obim straha koji izaziva među svojom birokratijom. Poučna je priča kineskog zvaničnika Suma Čijena, koji je osuđen na kastraciju zato što se drznuo da se ne složi s nekim carevim ocenama. Kazna je, međutim, bila uslovljena: ako sam Sum ili neko drugi položi dovoljnu sumu novca, ona neće biti izvršena. Visoki funkcioner je imao dovoljno bogatih prijatelja, koji bi svakako mogli da mu pomognu da prikupi potrebnu svotu, ali se nijedan nije usuđivao da da pozajmicu, pa je Sum, kako se žali u svojim sačuvanim uspomena, bio uškopljen.²⁶

Terorski sistemi sposobni za indoktrinaciju, naročito oni koji su se kao inkvizicija, oslanjali na religiju, proizvode i tip izvršioca, najčešće mučioca, koji ne samo što misli da vrši svetu dužnost, nego i da nosi spas. On zbilja može da bude uveren da "pomaže" svojoj žrtvi što je na mukama goni da prizna i da se pokaje i što je u prečišćenom trenutku ubija, jer za njega njegovo učenje može biti realnost, kao što je u nekim primitivnim društvima, i za primitivne duhove uopšte, sasvim realna pretnja primenom magije, na kojoj se zasniva strah od božanskih vladara i njihovih vračeva. Sličan kvazireligiozan stav može postojati i onda kada se žrtvi pomaže da se pošto prizna i pokaje se, vrati u krilo političkog pokreta, kao što je mitologizirana partija. Jedan od šefova policije u teokratskom fundamentalističkom Iranu izjavio je da osuđenike na smrt neće streljati odmah, nego tek kada, prevaspitani, budu spremni da odu u raj. Ovakvo postupanje, naravno, može biti i prosta islednička taktika.

Kada i islednik i isledeni, inkvizitor i mučeni, dele iste fundamentalne premise pogleda na svet, nastaje čudna dijalektička situacija, koju je najbolje izrazio ruski monah Avakum iz XVIII veka: "Deset godina me on mučio, ili ja njega. Ne znam. Sam Bog će sudnjeg dana reći ko je koga mučio."²⁷ Smenjivanje "dobrih" i

²⁶ Vidi K. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven, Yale University Press, 1967, str. 159.

²⁷ Nav. kod G. Gibian, "Terror in Russian Culture and Literary Imagination", *Human Rights Quarterly*, 1983, str. 195.

“zlih” islednika, koje praktikuju neke tajne policije, ima za svrhu da izazove takvu reakciju, postepeno vezivanje mučitelja za žrtvu, koja mu se predaje u odsustvu drugog ljudskog kontakta. I Orvelov O’Brajen je sasvim miran i blagonaklon prema Vinstonu Smitu – on hoće da mu pomogne, da ga “izleči” zadajući mu najstrašnije bolove.

ŽRTVE TERORA

Logika terora iziskuje *da* se žrtva bira tako da bi se izazvala najveća mera straha. Žrtva je predmet nasilja, dok je šira meta terora, deo stanovništva na koji se hoće uticati, pa i celo stanovništvo, objekt zastrašivanja aktima nasilja. Po isto takvoj logici, “racionalni” teror (ako ga uopšte ima) birao bi za žrtve one s kojima u grupi što je treba zastrašiti ima najviše poistovećivanja.

Ovakav “idealni tip” terora sasvim je redak, bilo zato što nije tako zamišljen ili zato što se, kako smo već videli, u praksi ostvaruje kao nediskriminativan. Proizvoljnost i nasumičnost terora mogu, štaviše, biti željeni, jer se time stvara još bezobličnija zebnja, utisak da su mogućnosti da se ostane nevin još manje.

Govoreći o žrtvama, terorističke sisteme treba pre svega podeliti na dve vrste. Prvu karakteriše pretežna težnja za uništavanjem, a drugu osnovni cilj da se vlada strahom.

Teror uništavanja (genocidni teror)

Uništavački teror mogao bi se nazvati i genocidnim, jer mu je, po pravilu, cilj potpuna likvidacija jedne nacionalne, etničke ili verske grupe, mada se njima može pridružiti i društvena grupa kada se posmatra biologizirano, čega kako smo već pokazali ima i kod nekih vulgarizatora marksizma, koji klasnu pripadnost shvataju kao neku vrstu urođene, nasledene osobine (Pol Pot, ruski ekstremisti početkom XX veka, neki ideolozi Frakcije crvene armije u savremenoj Nemačkoj). Kod genocidnog terora razlika između neposredne žrtve i šire grupe tako reći se briše, jer teror konačno treba da dovede do istrebljenja svih. Možda valja biti nešto precizniji i reći da su žrtve oni koji se stvarno i brzo lišavaju života, dok se gašenje cele grupe postiže postepenije, i to ne uvek u vidu fizičkog uništenja jedne generacije, nego temeljitom izmenom, posle koje grupa u stvari više ne postoji. Ako tada i ostaje razlika između žrtve i šire mete terora, ona je za teroristu beznačajna i on žrtve uzima nasumce, prepuštajući njihov izbor slučajnosti, hiro-

vima najnižih organa terora, razularene gomile, ili čak patoloških pojedinaca. Međutim, ako je grupa koju treba uništiti na bilo koji način organizovana i ima svoju elitu, makar samo kulturnu, proces ipak počinje njenom dezorganizacijom i obezglavlivanjem.

Prauzor genocidnog terora bili su ratovi u antičkom svetu. Uspšan pohod završavao bi se ubistvom odraslih muškaraca poraženog grada ili grupe, dok su se žene i deca zadržavali kao roblje. Grupa je tako prestala da postoji i pored biološkog preživljavanja njenog većeg dela. U odnosu na prva kolonijalna osvajanja ovaj je vid ipak bio blaži, jer su se ova poslednja odvijala iz upadljive rasne razlike između osvajača i osvojenih. Stav španskih konkvistadora prema indijanskim domorocima bio je takav da je potresao i njihove ogrubele savremenike. U svom *Kratkom izveštaju o uništenju Indija*²⁸ humanistički nastrojeni sveštenik Bartolome de las Kasas (Bartolomé de las Casas) ostavio je potresne zapise o nemilosrdnom ubijanju, sankcionisanom licemernim uverenjem da se sprovodi božja volja protiv onih koji neće da prime Hristovu veru. Teror je bio tako jak, neobrazložen, neshvatljiv i jeziv da su Indijanci koji nisu bili neposredno ubijeni padali u potpunu apatiju i sasvim gubili volju za život, olakšavajući posao egzekutora time što su masovno pribegavali samoubistvu. I pored tirada o civilizatorskoj misiji, istrebljivački teror konkviste bio je motivisan pljačkom i stvaranjem uslova za nesmetanu eksploataciju. Slična se priča, nekada u rafiniranijem obliku i u nešto sporijem ritmu, ponovila u drugim delovima Amerike.²⁹

Verodostojnost zapisa iz ranijih stoleća potvrđuje odnos prema Indijancima u nekim zemljama Latinske Amerike u kojima su oni sticajem istorijskih i geografskih okolnosti preživeli u znatnijem

28 *Brevissima relación de la destrucción de las Indias*. Prevod na engleski: *The Devastation of the Indies. A Brief Account*, New York, 1974. O Las Kasasu vidi E. Sevilla-Casas, "Introduction", u *Western Expansion and Indigenous Peoples. The Heritage of Las Casas*, Den Haag, Mouton, b. g. str. 1 i dalje.

29 Sam Las Kasas procenjivao je da je za prvih pedeset godina konkviste pobijeno oko petnaest miliona Indijanaca. Reklo bi se da su te procene preterane, kao što je to bio običaj u njegovo vreme, kada savremena vrlo rigorozna demografska istraživanja ne bi davala još crnju sliku. Prema njihovim rezultatima, samo je u Meksiku domorodačko stanovništvo od 1515. do 1600. godine spalo sa dvadeset pet miliona na milion, dok je na Hispanioli, gde ga je 1496. godine bilo između sedam i osam miliona, skoro potpuno istrebljeno za nekoliko decenija. Bolesti i glad su, razume se, odigrali svoju ulogu, ali je i podložnost njima bila veća zbog jednostavnog "nedostatka volje da se preživi". Vidi J. Kofler, "Terror and Mutilation in the Golden Age", *Human Rights Quarterly*, 1983, str. 118 i tamo navedenu literaturu.

broju. Kao primer može da posluži politika Štresnerovog režima prema plemenu Ače, koje se našlo na putu pokušajima da se Paragvaj “modernizuje” uništavanjem šuma radi otvaranja rudnika i stvaranja pašnjaka. Prema izveštajima stranih antropologa, ovo se pleme nalazi pred nestankom. Uz saradnju vojnih jedinica, njegovi se pripadnici masovno ubijaju (mačetama, da bi se štedela municija), žene prodaju kao prostitutke, a deca kao neka vrsta roblja za domaće poslove. Takvi se robovi mogu kupiti i u glavnom gradu Asunsionu. Ostali Indijanci se skupljaju u rezervate, kojima često rukovode fundamentalistički hrišćanski misionari, gde se primoravaju da prime hrišćanstvo i postaju pokorni. Tu su prve žrtve njihove poglavice, koje se javno muče i ponižavaju. U zvaničnom jeziku se za pleme Ače upotrebljava pogrdni naziv “Gvajaki”, što u prevodu znači “besan pacov”. Nemački antropolog Minzel (Münzel) naziva “Nacionalnu koloniju Gvajaki”, koja je pod upravom zvanične paragvajске administracije, “logorom za uništenje”, u šta treba verovati kada se zna koliko izbeglih nacista živi u Paragvaju i obučava tamošnju vojsku i policiju. Indijanci moraju da menjaju i svoja imena i veru i da napuste sve svoje tradicije, za koje se smatra da su sramne. Slaba ishrana, odsustvo lekara i lekova i stvaranje uverenja da pripadaju nižoj rasi opet izazivaju totalnu ravnodušnost. Naučnici, domaći i strani, koji žele da spasu bar kulturu plemena Ače, bivaju hapšeni i podvrgavani mučenju.³⁰

U Kolumbiji se 1967. godine, sudilo ljudima koji su u jednoj “ekspediciji” pobili šesnaest Indijanaca iz naroda Kuiba. Na pitanje sudije šta misli o Kuibama, jedan od optuženih je odgovorio:

Za mene oni su životinje – kao srne ili kapibarasi.³¹ Razume se, lanad ne šteti našim usevima i ne ubija nam svinje. Osim toga – i to treba da zapamtite jednom za svagda – u ovom se kraju oduvek priređuju potere na Indijance. To zovemo “guahibiada”... Indijanci nisu kao mi. Oni su kao majmuni, koji liče na nas, ali ne spadaju u naš rod.

Sud je ovakve ljude oslobodio zbog toga što ubijajući Kuibe “nisu bili svesni da čine krivično delo”.³²

30 Vidi R. Arens (ur.), *Genocide in Paraguay*, Philadelphia, Temple University Press, 1976.

31 Vrsta latinoameričkog glodara.

32 Vidi B. Arcand, *The Urgent Situation of the Ciuba Indians of Colombia*, Copenhagen, International Work Group for Indigenous Affairs, 1972, str. 9-10.

I u Brazilu je broj Indijanaca, kojih je još 1900. godine bilo više od milion, sveden na oko 100.000. Tamo su oni prepušteni na milost i nemilost privatnim preduzećima i korporacijama, kojima su vojni režimi u suštini služili. Uništavanje indijanskih plemena u Amazonu (koje može da bude katastrofalno i sa ekološkog stanovišta) sprovodi se i metodama kao što su namerno zaražavanje velikim i malim boginjama i tuberkulozom.³³

O nacističkom genocidu Jevreja (kojim je povodom ova reč i skovana) bilo je već reči i on je dobro poznat. Poreklo mržnje koju je Hitler osećao prema njima još uvek je predmet istraživanja psihopatologa, ali je činjenica da je i on tu crpeo iz postojećeg “istorijskog rezervoara” antisemitizma, koji je postojao u sredini u kojoj je odrastao (Austro-Ugarska), na koju je hteo da deluje (Nemačka) i u mnogim drugim zemljama. *Protokole mudraca sa Ciona*, glavni dokaz o jevrejskoj “svetskoj zaveri”, Hitlerov propagandist Gebels (Goebbels) preuzeo je od carske ruske tajne policije, kojoj su povremeni progoni Jevreja u Rusiji dobro dolazili. Nacistički stav prema Jevrejima je bio inače dvosmislen. Oni su u socijalnodarvinističkom smislu bili “niža rasa”, ali su istovremeno bili i vrlo opasni. Nema možda bolje osnove za izazivanje “legitimisane” mržnje kao podloge za teror, u koji će se uključiti mnogi, jer je protivnik istovremeno i jak, ali i pobeđiv na osnovu nekakvog biološkog determinizma. Dok kod Indijanaca i drugih urođenika prevladava utisak inferiornosti i nesposobnosti za civilizovan život, Jevrejima se pripisuje i krivica.

Treba, međutim, ponovo podsetiti da je nacistički “novi poredak” podrazumevao genocidni teror i prema nejevrejima. Ako i nisu bili suvisli u pogledu drugih područja svoje “ideologije”, nacisti su imali dosta jasnu predstavu o rangu naroda koji po rasnoj čistoti, pa prema tome i meri dostojnosti da opstanu, dolaze ispod nemačkog. Iznad Cigana, koji su u mnogo kom pogledu izjednačavani s Jevrejima, Sloveni su zauzimali najniže mesto. Konačni plan širenja prema Istoku značio je, ako ne potpuno uništenje slovenskih naroda, a ono delimično raseljavanje i potpuno pretvaranje u moderno roblje. Kao i obično, prvi korak bio je likvidacija državnosti komadanjem postojećih država u protektorate ili marionetske tvorevine i uništenje potencijalnog vođstva u vidu intelektualne elite. Prvi na listi streljanih i upućenih u koncentra-

33 Vidi S. Davis, *Victims of the Miracle*, Cambridge University Press, 1977, str. 10 i dalje.

cione logore u Beogradu i Varšavi bili su istaknuti intelektualci, ma koliko apolitični, jer je logika genocida u tome da narod ne može da preživi bez kulture. U očekivanju konačne pobeđe, ostatak stanovništva pretvoren je u obespravljenu masu, čija se “cena” najbolje videla po broju talaca koji su imali biti streljani za svakog, u odbrani ubijenog, Nemca. Prema Naredbi generala Turnera od 23. februara 1943. godine, u Srbiji je jedan Nemač “vredeo” pedeset “urođenika”.³⁴

Kao što je već nagovešteno, program genocida nejevreja tek je bio počeo da se sprovodi i nije uspeo da traje više od četiri-pet godina. Zato je za Rajh bio još uvek oportunan savez s nekim pripadnicima “nižih rasa”, koji nisu bili svesni mesta što im konačno pripada i nadali su se da će uslugama “neminovnom” pobedniku u Drugom svetskom ratu izdejstvovati koristi za sebe i priliku za svoje obračune. Tako je došlo do genocida u “Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, koji je imao i neke bizarne sličnosti s uništavanjem Indijanaca, jer je bio zasnovan i na verskim razlikama i praćen nasilnim pokrštavanjem. Za naciste je podržavanje ovakvog ustaškog programa bilo ekonomično, jer je, u njihovim očima, jedan “niže vredan” narod uništavao drugi takav narod bez potrebe da se u tome angažuju nemačke snage.³⁵

Slično je bilo i s korišćenjem ambicija bugarske nacionalističke buržoazije koja je svoju genocidnu i asimilatorsku sklonost pokazala još u prvom svetskom ratu pokoljem pravoslavnog sveštenstva u istočnoj Sibiji i nasilnim uvođenjem bugarskog jezika u škole. Ko god je čitao Hitlera, Rozenberga (Rosenberg) i njima slične rasističke ideologe, morao je znati da je izjednačavanje nemačkog i bugarskog vojnika u pomenutoj Turnerovoj naredbi bilo samo privremeno.

Kolektivno kažnjavanje karakteristično je za teror uopšte, ali za genocidni teror naročito. Ako se desi akt koji šteti teroristi, on bi mogao da sačuva privid legalnosti time što bi ga zabranio (ma kakav bio) i predvideo kaznu za izvršioca. Međutim, on ne samo

34 Nav. kod V. Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Rad, 1970, str. 251 i dalje.

35 To što su se ustaški ideolozi paštili da dokažu kako su Hrvati navodno gotskog ili nekog drugog neslovenskog porekla ne bi ni njima samima na kraju mnogo pomoglo. Mesto Hrvata na nacističkoj lestvici bilo je jasno iz Naredbe nemačkog komandanta za Jugoistok od 22. decembra 1943. godine, gde je jedan nemački život vredeo pedeset hrvatskih. Isto, str. 256.

što pridržava pravo da tek posle izvršenja dela oceni da li je i koliko ono za njega štetno, nego mu je i sasvim svejedno ko će biti kažnjen, jer su u njegovim očima svi pripadnici grupe, osuđene na uništenje, isti. Tačnije rečeno, njega ne zanima krivica, već učinak represalije, koja treba da postigne najveću meru užasavanja uz nanošenje što veće biološke štete. U tom smislu je pokolj školske dece u Kragujevcu sasvim "logičan" deo genocidnog terora. Neka vrsta "krivice" koja nije sasvim apstraktna dobro dođe da se pojača intenzitet terora i volja onih koji ga sprovode. Prema shvatanju kolektivne odgovornosti, svi pripadnici naroda krivi su za sve što učini neki njihov sunarodnik, svi komunisti za ono što uradi bilo koji komunist ili nabeđeni komunist itd. I Hitler je, da bi pokrenuo "spontani" vandalizam "kristalne noći", iskoristio atentat što ga je u Parizu izvršio jedan maloletni Jevrejin na nekog nemačkog diplomatskog službenika niskog ranga. Za to delo bili su odnekud odgovorni svi Jevreji.

Postojeći i stvoreni rezervoar i naboj mržnje traži nekakav "detonator", nekakvu naglu promenu, bilo da je vrhovni terorski štab iskoristi ili sam inscenira. Tako je sasvim mali incident bio dovoljan da 1972. godine u Burundiju dođe do masakra većinskog plemena Hutu (Bahutu), u kome je stradalo oko četvrt miliona ljudi. Prema verodostojnim izveštajima, pobijena su sva četiri člana vlade iz toga plemena, svi oficiri i skoro svi vojnici Hutu, polovina učitelja koje je tada Burundi imao i hiljade službenika i trgovaca. Preživela je samo jedna medicinska sestra i oko hiljadu srednjoškolaca. Pleme Hutu predstavljalo je oko 85 odsto stanovništva Burundija, ali su još od XVI veka vladajući sloj činili pripadnici plemena Tutsi (Vatutsi), ratnici i stočari poreklom iz Etiopije, koji su zemljoradničke Hutue pretvorili u neku vrstu kmetova. Zbog ovakvog omera ne može se govoriti o genocidnom teroru, jer je reč o držanju većine u pokornosti i socijalnoj podređenosti, kao što to, uostalom na sistematski način pokušava režim u Južnoj Africi.

U susednoj Ruandi, koja je etnički isto sastavljena kao Burundi, i pod belgijskom kolonijalnom upravom činila s njim administrativnu celinu, pleme Hutu počelo je da se emancipuje 1959. godine i posle tri godine krvavih obračuna postiglo dominaciju, što je dovelo do masovne emigracije ostalih u susedni Burundi, čime je pleme Tutsi tamo pojačano i, kao što smo videli, uspelo da održi svoje prednosti. Navodni pokušaj tutsijevskog protivudara u Ruandi doveo je do masovnih represalija. Za mesec dana, na

prelazu iz 1963. u 1964. godinu, ubijeno je u Ruandi bar 10.000 pripadnika plemena Tutsi.³⁶

Kada se uništava manjina, genocidni elemenat postaje sasvim upadljiv. Tako je bilo s Jermenima u Turskoj, od druge polovine XIX veka pa sve do kulminacionog pokolja i proterivanja za vreme prvog svetskog rata, 1915. godine. Dok su se jermenske žrtve za vreme pogroma pod sultanima merile stotinama hiljada, u poslednjem slučaju, pod “modernizovanim” mladoturcima broj se popeo na skoro dva miliona ubijenih i prognanih. U traženju objašnjenja za ovaj masakr tri okolnosti padaju u oči. Pre svega, to je tradicionalna podozrivost prema nacionalno i verski drukčijoj manjini. Zatim, u toku rata je ojačala sumnja da su Jermeni mogući tajni saveznici Rusije. I, konačno, i u ovom slučaju elemenat zavisti nije nimalo za potcenjivanje. Jermeni su bili “uspešna” manjina i držali su u svojim rukama više od polovine turskog uvoza, oko 40 odsto izvoza i skoro 80 odsto unutrašnje trgovine. Ove potencijale za genocid ozakonile su i podstakle vlasti, jer je u trenucima krize i neuspeha u miru ili poraza u ratu, uvek dobrodošao unutrašnji neprijatelj.

Poređenje sudbine Jermena u Turskoj i plemena Hutu u Burundiju pokazuje da se u prvom slučaju uopšte nisu birale žrtve, jer je cilj bila potpuna fizička likvidacija, dok se u drugom počelo s uništavanjem socijalno najviših slojeva, jer potpuno istrebljenje većine na kratak rok nije moguće.

Fizičku likvidaciju tradicionalnog vođstva i istaknutih pojedinaca, u prvom redu obrazovanih ljudi, povezanu s uništenjem nacionalnih ili etničkih struktura i kulture, koji izazivaju apatiju i gubljenje volje za otpor, pa i život, mnogi autori nazivaju psihološkim genocidom. On može da dovede i do nezdrave težnje za asimilacijom i do potpunog samopreziranja, što neki smatraju da se desilo s Ircima sistematskom britanskom politikom još od 1366. godine. “Pripadanje prezrenoj društvenoj grupi uzima danak od celokupne funkcije ličnosti.”³⁷

Teror kao način vladanja

Za razliku od genocidnog terora – mada granice nisu sasvim jasne kada nije u pitanju sasvim određena nacionalna ili etnička grupa

³⁶ Vidi N. Wingert, *No Place to Stop Killing*, Chicago, Mody Press, 1974.

³⁷ R. Fields, “Psychological Genocide”, u M. Hoefnagels, nav. delo, str. 168. Vidi i L. Kuper, *Genocide. Its Political Uses in the Twentieth Century*, New Haven, Yale University Press, 1981.

– teror u okviru sopstvene skupine nema za cilj uništenje nego apsolutnu kontrolu. U tom pogledu on je “čistiji” i “racionalniji”. Čistiji je zato što nema primese genocida, a racionalniji jer uništavanje i nije pravi cilj vladanja nad ljudima. Idealno uništavanje znači stvaranje groblja, a idealni teror treba da proizvede masu pokornih podanika. To je dijalektika nasilja u politici: njegova preterana upotreba samu sebe negira jer uništava predmet vladavine.

Kod ovakve vrste terora žrtva se razlikuje od onoga koga treba zastrašiti: krug žrtava je uži od ukupnog stanovništva. Ekonomičnost primene nasilja zahtevala bi čak da žrtava bude što manje, što konsolidovani sistemi terora nekada postižu. Naravno, njihov cilj nikada nije i ne može biti isti kakav je cilj neterorskog zastrašivanja krivičnim sankcijama. Ovaj poslednji teži idealu gde za nasiljem uopšte nema potrebe, jer svi poštuju pravne norme. Ovaj je ideal u praksi, ako ne potpuno, a ono skoro ostvarljiv, jer pored straha od sankcije (koji je drukčiji od straha od terora) u prilog poštovanju normi deluju i drugi činioци, kao što su moral i dobrovoljna podrška većine stanovništva.

Teror, prema tome, bira žrtvu čije će ispaštanje najviše odjeknuti među onima kojima je zastrašujuća poruka upućena i čijim će se uništenjem najbolje sprečiti otpor. Osobine takvih ljudi jesu njihovo svojstvo vođa ili potencijalnih vođa (u žargonu terora: “kolovođe”), njihov ugled i primer i njihova sklonost da kritički misle. Ovo predstavlja pokušaj da se objektivno opišu merila kojima se teror služi. U stvarnosti, pak, takva su merila prelomljena kroz lična sočiva inspiratora i komandanata terora, što – uz sadejstvo njihove ideologizirane, pa često i sasvim iracionalne logike – doводи do sasvim iskrivljenih i neprepoznatljivih rezultata.

Kao potencijalni vođi i nosioci otpora najpre stradaju pripadnici političkih stranaka ili pokreta koji su bili otvoreni protivnici terorske garniture pre no što je došla na vlast, pri čemu svakako veliku ulogu igra i težnja za osvetom. Zbog svoje dobre organizovanosti, samopregora i discipline, u sistemima pretorijanskog, korporativističkog i kvazifašističkog terora današnjice najpre stradaju komunisti. Kako sistem terora traži podršku u ksenofobiji masa, internacionalistički stav komunista pomaže da se oni odrede kao agenti inostranstva, a postojanje i nesrećna praksa III internacionale pomogli su da se okvalifikuju kao neposredni nalogoprimci SSSR, koji simboliše bauk “međunarodnog komunizma”, najčešće korišćen izgovor za državne udare radi uspostavljanja sistema desnog terora.

Poučan je primer Urugvaja. Propast tamošnjih na izgled dobro utemeljenih i starih demokratskih institucija došla je posle pojačane aktivnosti *tupamarosa*, grupe koja je preduzimala i terorističke akcije, ali je bila protiv tada legalne Komunističke partije Urugvaja (dok je ova za uzvrat osuđivala metode *tupamarosa*). I pored toga, vlade koje su postojale posle vojnog puča nastavile su da ubijaju i muče članove KPU dugo pošto su malobrojni *tupamarosi* bili sasvim uništeni. Kao što smo videli, tamo retroaktivnim zakonom nije bila zabranjena samo Komunistička partija, nego i sve druge “marksističke” i “promarksističke” stranke i političke grupe, a njihovi pripadnici rizikovali su zatvor, torturu i nestanak.

Pošto je društveno-ekonomski razlog postojanja takvih sistema terora potpuno oslobođanje prostora za nesmetanu i ničim ograničenu delatnost domaćih i stranih investitora i za održavanje položaja zemljoposedničke oligarhije, na naročitom su udaru sindikalni lideri i organizatori. Samo u 1980. godini u maloj Gvatemali nestalo je ili ubijeno bar 165 rukovodilaca radničkih sindikata, i ubijeno 311 predvodnika odgovarajućih organizacija poljoprivrednika.³⁸ Slična je situacija u Čileu, Salvadoru, Boliviji i mnogim drugim zemljama. Sindikalne vođe je, uostalom, lako optužiti da su komunisti, jer se zalažu za prava radnika.

Kao što je već napomenuto, sličnu vrstu sumnje izazivaju svi oni koji pokazuju humanitarnu brigu ili sažaljenje za sirotinju, naročito ako povodom toga, kao dr Filartiga i njemu slični, nešto žele da preduzmu. U tom smislu stradaju i mnogi katolički sveštenici, za koje se nikako ne može reći da su komunisti.

Zbog svoje sposobnosti da artikulišu društvene zahteve i individualnu patnju na način koji je istovremeno pristupačan i teško podložan cenzurisanju, umetnici su oduvek izazivali veliki gnev državnih terorista. Kada se unište politički vođi, umetnici teže da zauzmu njihovo mesto u predstavi masa, a u slučaju genocidnog terora ili nasilne asimilacije postaju jedini čuvari nacionalnog ili etničkog identiteta i kulture. Dužnost da se traži istina i ispoljava skepsa pridružuje im i naučnike, naročito one iz oblasti društvenih nauka. Pravilo je da se i jedni i drugi najlošije provode kada je reč o tretmanu u zatvorima i logorima. S obzirom na srazmerno visok

³⁸ *The Travail of the Gautemalan Trade Union Movement*, Washington Council of Hemispheric Affairs, 1981.

ugled koji uživaju i na predstave primitivnih ljudi o njihovom lakom, luksuznom, pa i raskalašnom životu, koja se sa zvanične strane potpiruje kako bi se pokazali razmaženim i nezahvalnim, socijalna zavist islednika i čuvara dobija potrebnog oduška u zadovoljstvu da se ponizi i muči neko ko je do juče, dok nije “dolijao”, živeo neopravdano dobro. Ovo sve prati i čudna optužba da je odnekud manje dostojan čovek koji protestuje zbog patnje drugih od onoga koji se buni samo kada je on u pitanju.

U istom duhu postupali su i originalni sistemi, koje sadašnje desničarske diktature samo slede. Nacisti su ubrzo stavili van zakona, pobili ili uhapsili sve vodeće komuniste i socijaldemokrate. Rasistički mit učinio ih je jevrejskim i stranim agentima. Ubrzo su svi samostalniji duhovi bili internirani ili oterani u izbeglištvo. Pripadnici antifašističkih stranaka doživeli su sličnu sudbinu u Italiji, a još goru u Frankovoj Španiji, ako nisu na vreme uspeli da se povuku s republikanskim snagama.

U sistemima terora koji nisu neposredno proistekli iz građanskog rata, udara ili nekog drugog žestokog političkog obračuna, ovakvih jasno izraženih neprijatelja nema pa komandanti terora počinju da se okreću na drugu stranu.

“Crveni teror” za vreme oktobarske revolucije i odmah posle nje bio je upravljen prema stvarnim i potencijalnim kontrarevolucionarima, koji su se identifikovali s oborenim poretkom te zbog toga nisu izazivali mnogo sažaljenja, mada je s vremenom i ovaj teror, kao jakobinski, dopuštao nagle, nepromišljene i sumarne obračune i kolektivne kazne u vidu uzimanja talaca ili osude zbog porekla ili socijalne pripadnosti. Aberaciju te vrste terora predstavljale su mere prema “kulacima”, koji su označeni krivim kao društveni sloj, mada su neke mere sovjetske vlasti preduzete u interesu ukupne privrede, omogućavale njihovo stvaranje i prosperitet. Međutim, Staljinov teror počinje onda kada je izgledalo da je SSSR izašao iz poslerevolucionarnih teškoća i kada je počinjao da biva priznat i od vlada koje su desetak godina ranije intervenisale svojim trupama na strani kontrarevolucije. Izbor žrtava je sasvim drukčiji: one se sada traže upravo u sopstvenoj partiji, u revolucionarnoj eliti, među svima onima koji su dovoljno sposobni da budu rivali ili dobro poznati da bi njihova likvidacija široko odjeknula i izazvala zbunjenost i strah.

Ne treba se i suviše dugo zadržavati na opštepозnatim činjenicama: Staljin i njegova okolina likvidirali su skoro sve stare boljše-

vike, skoro sve članove Politbiroa i Centralnog komiteta SKP(b)³⁹ i tako reći ceo generalitet (tj. sve sposobne oficire u njemu).

Među terorske pronalaska toga sistema spada i tvrdnja da je dojučerašnji verni saradnik, funkcioner i borac bio sve vreme agent stranih, kontrarevolucionarnih sila. Ova vrsta obrta, ovo “raskrinkavanje”, ima višestruki učinak. Teror naoko liči na pravi “crveni” teror, jer pogađa kontrarevolucionare. Međutim, stvara se mnogo jači osećaj nesigurnosti, jer se ne može imati poverenje ni u koga. Paradoksalno je, ali psihološki vrlo efikasno, ono što mnogi teroristi rade: oni tvrde da je njihov režim istovremeno jak, “pobedonosan” i omiljen, ali i da je slab, ugrožen i nagrižen opasnim neprijateljima na najvišim mestima. Time se, i bez potrebe da se broj žrtava proširuje, stvara jača teskoba u širem krugu zastrašenih. Dok god nasilje pogađa samo ljude koji se, makar i nategnuto, mogu smatrati protivnicima sistema, oni koji su mu iskreno i otvoreno odani mogu se smatrati bezbednim, a oni koji su latentni protivnici mogu da se spasu ćutanjem i neaktivnošću. Sve dok je ono usmereno samo na istaknutije ljude, “mali” se čovek može uzdati u svoju beznačajnost. Sada takvih sigurnih ograda više nema.

Konačno, žrtve su se prestale tražiti među istaknutim boljševicima koji su se, makar i u blagom obliku unutarpartijske rasprave, ikada sukobili sa vrhovnim vođom. Element osvete kao da se izgubio. U kasnijem periodu težnja je da se predupredi nastajanje mogućih protivnika ili da se stvori utisak potpune nesigurnosti i u samom vrhu time što žrtva može da postane i najodaniji staljinist. Ako se ustali, teror mora nečim da se hrani. Kada se mehanizam stavio u pogon, rezultat je mogao ispasti sasvim neočekivan. Ni krivica nije više konstruisana na osnovu nekih elemenata biografije, nego je ona služila za stvaranje dosijea o unapred određenoj krivici. Kao što je to Balzak (Balzac) u jednom svom romanu odavno pronicljivo primetio, policijska istraga u političkim stvarima ne pokreće se na osnovu materijala koji postoje u dosijeima, nego se dosijeji vade onda kada se smatra da je istraga nužna iz drugih razloga.⁴⁰

39 Od 1.966 delegata na XVII kongresu SKP(b), tzv. “Kongresa pobednika”, održanog 1934. godine, u čistkama je ubijeno 1.108. Treba imati na umu da je većina delegata na tom skupu bila izabrana po Staljinovom ukusu.

40 O. de Balzac, *Sjaji beda kurtizana*, Beograd, Kultura, 1950 (prevod Marka Vidojkovića).

U tom pogledu je, ako je verovati uspomenama R. Baraka, objavljenim u čehoslovačkom partijskom listu “Rude pravo”⁴¹ poučan slučaj Rudolfa Slanskog. Čuvši za suđenje mađarskom “titoisti” Laslu Rajku (Làslò Ràjk), Slanski je na jednom sastanku navodno uzviknuo: “Nama je potreban čehoslovački Rajk.” Mislio je verovatno da bi za konsolidaciju režima u Čehoslovačkoj, po uzoru na SSSR, bilo dobro pronaći unutrašnjeg neprijatelja. I zbilja, čehoslovačke službe bezbednosti uz pomoć stručnjaka iz Moskve dale su se u potragu za takvom osobom, ali se ispostavilo da je ona – sam Slanski, koji je 1952. godine osuđen na smrt kao “opasan agent imperijalizma”. Čak i ako se ovoj priči ne pokloni vera, tačno je da je Slanski bio poslušan nalogoprimac i da ničim nije pokazao sklonost ka samostalnom mišljenju, kritici ili isticanju.

Jedino što je povezivalo Slanskog i veliki broj saoptuženih na njegovom procesu, o kome je potresno svedočanstvo ostavio Artur London,⁴² bilo je njihovo jevrejsko poreklo. Kada se ima u vidu “Afera belih mantila”, koju je Staljin pred svoju smrt počeo da priprema, mogu se praviti pretpostavke da su svojevrsnu ulogu igrali antisemitizam samoga Staljina (njegovi briljantni rivali u SKP(b) bili su mahom Jevreji) ili njegova želja da se ruskim i istočnoevropskim antisemitizmom posluži kao pokrićem za progone u toj fazi. Da podsetimo: pomenuta afera počela je optužbom protiv grupe lekara, od kojih su skoro svi bili Jevreji, da su sistematski, pogrešnim lečenjem ili trovanjem, ubijali visoke sovjetske rukovodioce, među kojima i Ždanova. Ovakav početak je, međutim, mnogo ličio na prošlost, kada su, dvadesetak godina ranije, lekari optuživani da su po nalogu istaknutih boljševika, kojima je zbog toga kasnije suđeno, likvidirali ličnosti kao što su Kujbišev, Maksim Gorki i drugi. U novoj čistki bili su pronađeni lekari, ali su nedostajali nalogodavci, što je izazvalo razumljivu uznemirenost u Staljinovoj okolini i što neke navodi na pretpostavku da je sama ta okolina generalisimusu “pomogla” da umre, pretpostavku koja nije do sada uverljivo dokazana.⁴³

Težnja terora da širi krug žrtava izvan onoga koji bi po napred opisanim merilima bio racionalan neminovna je. On to mora da čini iz dva razloga. Jedan je u tome što bi jasno postavljene granice

41 13. jun 1956.

42 *Priznanje*, Beograd, Prosveta, 1969 (prevod Vere Naumov).

43 Kod nas takvu tezu zastupa A. Kolendić, *Poslednji dani kulta ličnosti*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1980.

umanjivale njegovo dejstvo. Moglo bi se desiti da stanovništvo pronikne u merila terorista, ma koliko to teško bilo, jer se teror po definiciji ne osniva ni na kakvoj zakonitosti pa se ni izbor žrtava ne vrši prema njihovim delima, nego prema sumnjivosti, proceni opasnosti od njih ili prosto na osnovu toga koliko one vrede kao žrtve. Čim bi se to spoznalo, van kruga potencijalnih žrtava zavladao bi kakav-takav osećaj sigurnosti, tj. strah bi bio manje jak. Time što se merila stalno menjaju, stvara se utisak da svako može biti žrtva i potrebna mera straha se održava.

To je, uostalom, zapaženo i prilikom proučavanja terorizma. Tamo gde se individualni teroristi ili terorističke grupe skrupulozno trude da napadaju samo one pojedince koji se na neki način smatraju krivim ili važnim, učinak njihovog delovanja je manji, iako uživaju veće poštovanje u moralnom smislu. Međutim, dok je nekim teroristima, naročito onima koji se bore protiv vladavine terora, stalo do etičkog odobravanja, jer svoju borbu vide kao akt pravičnosti, državni teror nema takvih ambicija, sem kada se ne bavi propagandom prema inostranstvu i ne traži izgovor za preuzimanje potpune vlasti i produženje izvanrednih ovlašćenja. Da mu je stalo, on uopšte ne bi napuštao načelo zakonitosti i ne bi bio teror.

Neodređenošću u pogledu toga ko će biti žrtva sistem terora vrlo podmuklo prebacuje neke poslove sa svog aparata na same građane. Kada bi se znalo šta je tačno zabranjeno, bilo da je reč o sistemu zakonitosti (koji nije teror) ili nekoj vrsti jasnog i predvidljivog obrasca primene nasilja, postojala bi mogućnost da se uz srazmernu meru izvesnosti nešto slobodno čini. Ovako, kada je granica nejasna, strah postiže da se ljudi sami uzdržavaju od radnji koje državni ili drugi aparat terora ne bi mogao da spreči ili otkrije. Iako često vrlo mnogobrojan, terorski aparat nikada nije dovoljan da neposredno nadzire sve stanovništvo. Svaki građanin zato treba stalno da bude pod utiskom da preduzima rizik.

Tome doprinosi i atmosfera tajnosti ili polujavnosti kojom rukovodioci terora okružuju svoju delatnost. Nije to, kako se obično misli, samo zbog moralnih skrupula ili straha od kritike iz inostranstva. Kako dobro primćuje jedan istraživač nasilja:

Ova zona sumraka je suštinsko obeležje terorskih režima. To tako mora da bude, jer, ako bi se postojanje i način rada aparata terora stavili na javnu debatu, građani bi neizbežno

poredili terorsku praksu sa proklamovanim idealima režima. No, kada bi ti metodi ostali sasvim nepoznati, ne bi postizali svoje zastrašujuće učinke. Tako sistem terora deluje putem postojanog sistema glasina, kroz privatne razgovore i lične dodire. Ovo je đavolska lukavost celoga aranžmana: ko god pomene vladavinu terora, samim tim saraduje s njom.⁴⁴

Drugi razlog za širenje kruga žrtava leži u sopstvenoj dinamici terora. Kao i svaki poduhvat u politici i ljudskom društvu uopšte, on počiva na manje ili više određenom, izričito ili prećutno, jasnije ili nejasnije formulisanom planu, koji velika grupa izvršilaca sprovodi na administrativan način, unoseći u sve to niz dopunskih pobuda, ambicija, tumačenja, razumevanja i nesporazuma. Kada se uz to terorska direktiva daje sasvim uopšteno, jer se ne želi sasvim otkriti ili potiče iz ličnog stalno promenljivog osećanja bezgranične ugroženosti vrhovnog posednika vlasti, ona je samo niz parola, poziva na mržnju i budnost prema uopštenom neprijatelju. Sve to dovodi do krajnje neodređenosti, ali je jedna tendencija uvek sigurna: bolje je učiniti više no manje, bolje biti stroži nego popustljiviji, budniji no izgledati uspavan, nezadovoljan nego samozadovoljan, bolje je preceniti nego potceniti protivnika. Opšta mržnja kao podstrek teroru pretvara se od opravdanja u uputstvo za progonioce, a traženje spasa na strani žrtava izaziva talas dostava, koji se dopunjava i prilikom što je teror pruža frustriranim i nezadovoljnim ljudima da naškode onima koji im smetaju.

To je naročito upadljivo tamo gde se sistem terora u vidljivoj meri oslanja na paralelne i pomoćne organizacije. Zadovoljavanje lične mržnje jedna je od nagrada za njihove članove. Hitler je to vrlo dobro znao kada se još 1930. godine ovako obratio pripadnicima nirnberških odreda SA:

Kada budemo uzeli vlast, svaki od vas, drugovi moji, imaće nekoliko sati vremena i prilike da se snažnom rukom osveti za sve ono što ste do sada prepatili, i što ćete još prepatiti.⁴⁵

⁴⁴ A. de Swaan, nav. delo, str. 44-45.

⁴⁵ Nav. kod E. Reiche, "From 'Spontaneous' to Legal Terror: SA, Police, and the Judiciary in Nürnberg, 1933-1934", *European Studies Review*, 1979, str. 241.

Ne treba nikako sumnjati da članovi SA i mnogi drugi nisu 1933. godine iskoristili ovu priliku. U Bavarskoj je glavni posao terora u prvo vreme obavljala pomoćna policija, koja je, u odnosu 5:3:2, bila sastavljena od pripadnika SA, SS i militarističke organizacije Gvozdeni šlem (*Stahlhelm*).

Kada je teror skopčan s totalitarizmom kao težnjom da se nadzire svaka ljudska delatnost, uključujući tu i onu najintimniju, prilika za proširenje kruga žrtava još je veća, jer se s totalitarnog stanovišta teško može ostati ispravan: u grehove se ubrajaju i najneobičniji postupci, a pre svega nedovoljno jako pokazani entuzijazam. Totalitarni režim nije zadovoljan time što ga podanici poštuju i što mu se pokoravaju: on traži da ga oni bezgranično vole i tu ljubav hoće da postigne strahom. Nemoć prinude da izazove više od pokornosti, neprikladnost sile da osvoji srce i dušu, osnovni je paradoks nasilja. Kao što je bes mučitelja izazvan time što nikada ne zna da li je nanetim bolom nagnao mučenoga da mu kaže pravu ili samo simuliranu misao; kao što inkvizitor nije znao je li na onaj svet poslao nekoga ko se iskreno ili lažno pokajao i preobratio, tako i totalitarist ne zna jesu li pokazani znaci ljubavi, oduševljenja i obožavanja stvarni ili prividni. Raspolaganje ogromnom fizičkom moći, uz istovremenu svest da je ona ograničena, a u oblasti najvažnijoj za njenog nosioca nemoćna, ne izaziva ni rezignaciju ni odustajanje, već novi bes.

Po obimu terora prema sasvim lojalnim i odanim masama izdvaja se staljinizam. Staljinistički teror dostigao je vrhunac *posle* uništenja svake opozicije, vanpartijske i unutarpartijske, što navodi na zaključak da teror nije više sredstvo nego suština same vlasti. Iako u SSSR posle ubistva Kirova (koje je inscenirao sam Staljin) nije bilo nijednog akta protivdržavnog terorizma, iako su i za te nepostojeće akte (uključujući i saobraćajni udes, kada su kola u kojima se nalazio Molotov skliznula u jarak) već bili osuđeni na smrt mnogi optuženici na velikim procesima, "teroristi" su se i dalje neprekidno tražili i nalazili svuda. Kako se pri tom nastojalo i na dokazivanju krivice svake žrtve, mada je to za teror irelevantno, a u tadašnjem SSSR su uz to i sami islednici znali da su žrtve i sa gledišta režima nevine, za svaki slučaj imala se izmisliti priča, u čijem je sastavljanju, kako smo već rekli, i sam osumnjičeni morao učestvovati da bi olakšao posao pripadnicima terorskog aparata.

Priča ne bi bila uverljiva a ni neprijatelj toliko opasan kada bi osumnjičeni delovao sam; on je morao biti deo zavere pa je svako

priznanje samo po sebi proizvodilo nove kandidate za gonjenje, čiji je broj, što se lako može pretpostaviti, rastao po geometrijskoj progresiji, kao neki samrtničko-groteskni lanac svetog Antuna. U uzaludnoj želji da se iskupe i da vodi pokažu od njega toliko željenu ljubav, osumnjičenima se neprekidno pružala prilika da pokažu “odanost putem izdaje”, da potkazujući sebi najbliže i najdraže potvrde koliko više vole državu, partiju i velikog Staljina od svega što bi im kao običnim ljudima, a ne ljudima novoga kova, bilo emocionalno bliže i preče. Iz razloga koje smo već pomenuli, islednik nije mogao da se zaustavi na ovim priznanjima i terorski aparat morao je da ih sledi, što je ponekad dovodilo i do posledica koje bi u drugoj vezi bile komične.

Jedna od takvih priča poslužila je verovatno Vladimiru Vojnoviču kao uzor za njegovog vojnika Čonkina. Želeći slavu, neki Silakov predstavio se organima bezbednosti u Kijevu kao dezerter iz Crvene armije, koji je na čelu velike antisovjetske zavere. Iz te prijave ispilila se priča o tome kako je u zaveri učestvovala cela jedinica u kojoj je Silakov služio zajedno s oficirima. Uhapšeni su svi pripadnici toga odreda, pa i mnoge njihove žene, Silakovljeve dve sestre, otac i hroma majka. Zatvorili su mu i strica, koji ga je samo jednom video: taj je čovek, nekadašnji kaplar u carskoj vojsci, postao “caristički general”. Ceo kijevski zatvor napunio se učesnicima Silakovljeve zavere. Posle pada Ježova, predimenzioniranost celoga slučaja postala je jasna njegovim naslednicima, pa je postupak obnovljen i osumnjičeni su pozvani da povuku svoja priznanja. Plašeći se novoga trika, mnogi nisu hteli: opet ih je trebalo podvrgnuti mučenju, sada da bi smanjili svoju kontrarevolucionarnu ulogu.⁴⁶

Silakov je pravi amater prema nekim drugim denuncijantima, o kojima je tada s ponosom pisala štampa. Jedan aktivist u Odesi uspeo je čak da “raskrinka” dvesta trideset ljudi. I, naravno, postupak je u svakom slučaju morao da se vodi.

Tako je došlo dotle da u toku velikih čistki bude izvršeno između 500.000 i 3.000.000⁴⁷ smrtnih presuda raznih specijalnih sudova, koji su delovali tajno i bez pravila postupka, i da populacija kažnjениčkih logora, koja je kasnije gubila život zbog nepodnošljivih uslova života i rada, naraste do neverovatnih razmera. Žrtva je, ponavljamo, mogao biti svako: nije je spasavalo ni poznavanje

⁴⁶ Vidi Conquest, nav. delo, str. 380 i dalje.

⁴⁷ Reč je o najnižim i najvišim procenama.

marksizma-lenjinizma, jer je Staljinova varijanta bila nešto drugo, niti citiranje Staljinovih reči jer on je često menjao mišljenje, ni pozivanje na odluke partijskih foruma, jer su se i oni sastojali od raskrinkanih izdajnika, ni ogromno ispoljavanje entuzijazma, jer je to osobina najpodlijih licemera itd., itd. Cela čovekova prošlost postajala je dvosmislena, jer je njeno tumačenje zavisilo od vlasti. Ako je neko bio dobrovoljac u španskom ratu, ako je ležao u nacističkom koncentracionom logoru, mogao je biti junak – ali, mogao je tamo biti i zavrbovan.

Fizičku likvidaciju žrtve pratilo je i naknadno negiranje njenog postojanja. Ona ne samo što je umrla ili zatočena kao izdajnik, nego se stvarala predstava kao da nikada nije ni egzistirala. Porođica ne zna je li živa ili nije, u svakom slučaju ne sme da žali za njom, nego što pre treba od nje da se udalji razvodom ili odricanjem. Deca koja tako ostaju siročad rastu u domovima bez pravog identiteta. Niko ne sme da im pomene ime ni u kakvom povodu. Jedna je žena stradala jer se setila da je maršal Tuhačevski bio lep, a drugom građaninu nije bilo spasa, iako je oprezno izjavio da se isti Tuhačevski “pre no što je raskrinkan kao izdajnik” pokazao kao talentovan oficir u ratu protiv Poljske i prilikom ugušivanja pobune u Kronštatu. Kako to dobro primećuje Manes Šperber (Sperber), Staljin je uspeo da “svakoga liši identiteta i prošlosti i da ga ubije maskiranog”.⁴⁸

Ova opaska objašnjava verovatno i opsednutost dobijanjem priznanja. Pored potrebe da izda druge u uzaludnoj nadi da se spase i da se tako pred sobom moralno ponizi, davalac priznanja poriče i samoga sebe te svima jasno pokazuje relativnost istine, koja više ne obitava sama za sebe, ne stoji na sopstvenim nogama, nego je u potpunoj vlasti režima. Paradoksalno je ali tačno da je čovek, što je neviniji u sopstvenim očima, pa i u očima samoga islednika, manje otporan na takav postupak, jer mu se relativnost istine i nestvarnost sopstvene egzistencije predočavaju u najstrašnjem vidu. Nema nikakve objektivnosti, ona je samo subjektivnost krivca, koji nije subjektivno, nego objektivno kriv. Ako je pri tom bio dobar komunist, bio je navođen da priznanjem svoje krivice posluži interesima Partije što ga je, kako je dobro primetio Artur Kestler (Koestler),⁴⁹ gonilo na neku vrstu religioznog stava, slič-

⁴⁸ *Sieben Fragen zur Gewalt*, München, DTV, 1983, str. 28.

⁴⁹ *Pomračenje u podne*, Zagreb, Liber, 1972 (prevod Željka Bujasa).

nog onome koji su imale žrtve inkvizicije. Što je ružnije i surovije obličje islednika u kome mu se Partija predstavlja, to je verovatnije da ona tako kuša njegovu ispravnost: on mora da joj se pokori, jer u skladu s lukačevskom apoteozom Partije, koju je Staljin sasvim prisvojio, običan njen “vojnici”, običan radnik (smrtnik) ne može da dokuči neispitanost njenih puteva. Tako totalitarni teror uspeva da natera ljude na samootuđenje.

Pre no što pokušamo da naznačimo pod kojim uslovima nastaje teror, potražimo objašnjenje u nekakvoj racionalizaciji terorske dinamike. Teror, a pogotovo totalitarni, sadrži neke osnovne protivrečnosti. On se tobože vrši u ime naroda, a sumnja u narod. S druge strane, podanici pokazuju sve znake poniznosti i podvrgavanja ne verujući istovremeno u legitimnost režima. Stanovništvo strahuje od vlade, a ova od stanovništva. Zato se ona predstavlja istovremeno i kao moćna i kao vrlo osetljiva. Režim ima urođenu potrebu za neprijateljem, bez koga ne može da funkcioniše. Iako na izborima dobija 99,99 odsto glasova, ostatak je strahovito opasan, jer ima podršku sa strane i nalazi se u samom vrhu. Kako je i inače osobina totalitarizma stalna smena akcija, neprekidna mobilnost i “odgovaranje zadacima”, borba s neprijateljem mora neprestano da bude na dnevnom redu; iako je svaki takav obračun s njim krajnje uspešan i konačan, on se ubrzo od poslednjeg pretvara u pretposlednji. Kao što i u drugim oblastima svoj legitimitet hoće da zasnuje na potrebi da mu se da mandat za ostvarivanje zadataka, koji su u suštini neostvarivi ili se njihovo ostvarivanje može stalno odlagati da bi vlada i dalje imala posla i misiju, sistem terora pokušava da se legitimiše i u svom najužem domenu: budući da je objektivno neopravdan ako nema opasnosti, ako nema suparnika; on stalno mora da proizvodi ugroženost i neprijatelje.

I nestaljinistički terorski sistemi teže da šire krug žrtava, ali se nijedan u tolikoj meri ne obrušava na stvarno lojalne građane i vatrene pristalice režima. Nacionalsocijalizam je širio krug žrtava mahom iz genocidnih razloga, jer je i unutrašnje protivnike izjednačavao s nacionalno stranim bićima pa prema tome težio njihovom uništenju. Savremeni teror u desničarskim “državama nacionalne bezbednosti” u prvom redu pogađa one koji su bar intimno kritički nastrojeni prema potpuno besprincipijelnoj pretorijanskoj diktaturi, kojoj je jedina svrha gola vlast radi održavanja privilegija domaće elite i stranog kapitala. Tamo se bar imućni pripadnici elite osećaju bezbednim ako ne ispolje nikakav čovekoljubivi instinkt.

U ovakvim sistemima proširenje kruga žrtava plod je korupcije terorskog aparata, koja je u teroru lišenom bilo kakve više ideje i ideološke koherentnosti naročito naglašena. Nasilje se onda primenjuje zbog postojećih predrasuda, zavisti, radi dobijanja materijalnog otkupa, ucenjivanja druge vrste i svođenja ličnih računa, što sve terorski režim toleriše: u krajnjoj liniji to za njega nije disfunkcionalno, jer daje potrebnu meru nediskriminisanosti teroru i proširuje zonu straha.

Jedini terorski sistemi koji se u pomenutom pogledu približavaju staljinističkom oni su koji se mogu objasniti pretežno idiosinkratski, tj. obeležjima ličnosti svemoćnog diktatora, vrhovnog komandanta terora. Kao nekada kod kralja Šake, i kod tirana kakvi su bili Fransisko Masijas Nguema u Ekvatorijalnoj Gvineji, Idi Amin u Ugandi, car nekadašnjeg Centralnoafričkog Carstva Žan Bedel Bokasa (Bokassa), Rafael Truhiljo (Trujillo) iz Dominikanske Republike, Papa-Dok Divalije u Haitiju utvrđene su psihopatske osobine, među kojima je preovladavala bolesna sumnjičavost.

Idiosinkratski činilac po shvatanjima moderne političke nauke (za razliku od romantičarske historiografije) igra srazmerno malu ulogu, ali je ona utoliko veća ukoliko je broj političkih odlučilaca manji, a nesumnjiva je kada se taj broj svede na jedan. Onda se proces odlučivanja odvija u jednoj glavi i umesto političkih poprima psihološke osobine. I patološkom pojedincu-diktatoru stalo je da izazove strah terorom, ali je izbor žrtava podložan njegovim bolesnim merilima, koje malo ko može da dokuči i zbog čega se strah u najteskobnijem obliku široko razvija. Pošto je uglavnom reč o siromašnim zemljama, pravi uspeh i prosperitet mogu se postići samo u centru, u diktatorovoj blizini. On je svestan da na taj način kontroliše elitu, dok njeni pripadnici znaju da u nju ne ulaze bez velikog rizika, koji im izgleda isplativ u poređenju sa životom na periferiji ili u inostranstvu. Niko od njih ne može da predvidi, međutim, kojim će gestom izazvati milost ili nemilost, ako to uopšte zavisi od gestova.

Oni koji period staljinizma tumače isključivo kao “kult ličnosti” skloni su, bilo da to izričito kažu ili ne, idiosinkratskim objašnjenjima. Postoje razlozi za verovanje da je Josif Visarionovič Džugašvili, iako je bio nenadmašan politički taktičar i umeo da se kontroliše kada je to bilo potrebno, ispoljavao osobine poremećene ličnosti, uključujući tu i sadističke sklonosti i patološko nepoverenje. Prema svedočanstvima njegove sopstvene kćeri, on

je iskreno mislio da je bilo ljudi koji su čamili u carističkim zatvorima, prolivali krv u revoluciji, izgarali u izgradnji sovjetske vlasti i visoko se peli u partijskoj i državnoj hijerarhiji, a da pri svemu tome ostanu agenti carističke policije i stranih tajnih službi. Njegova pretpostavka kao da je bila da je svako kriv. Neki autori idu dotle da tvrde da je tako, kako to često biva, projektovao sopstvene osobine na druge, zbog izvesnih neprečišćenih epizoda iz svoje prošlosti, kada izgleda da je jedno vreme radio za Ohranu.⁵⁰

Iako to ne bi bilo nikakvo čudo, imajući u vidu slične epizode iz ruske istorije i iz anala Ochrane, ove se tvrdnje ne mogu smatrati dokazanim. Pre će biti da je Staljin, svestan svojih ograničenih sposobnosti – naročito skromnih u odnosu na mit sopstvene genijalnosti u svim oblastima – zazirao od svih talentovanih ljudi, naročito ako su se dovoljno približili vrhu. Njihovo uklanjanje, kao što je recimo bio slučaj s čuvenim ekonomistom i administratorom Voznesenskim, trebalo je i da zadovolji njegov osećaj nesigurnosti, ali i da pošalje pouzdanu poruku da nema bezbednog mesta i razloga za samopouzdanje. U takvoj okolini mogli su da izdrže samo apsolutno pokorni i bezbojni ljudi, pa su i njima slate blaže opomene: kada je Molotovljeva supruga uhapšena, ovaj najbliži Staljinov saradnik shvatio je poruku i nije promenio izraz lica ni mrdnuo prstom.

Neki politikolozi smatraju da pravog totalitarnog terora nema bez pojedinačnog diktatora, da je u stvari apsolutni režim terora ovaploćenje njegovih najluđih snova, ispunjenje najintimnijih želja i slika njegovog sopstvenog straha. Takvo mišljenje kao da imaju i pisci antiutopija. Na Čelu Zamjatinove svetske države nalazi se “Veliki Dobročinitelj” a Orvelovom Okeanijom vlada “Veliki Brat”. Orvel nije odgovorio na pitanje da li je “Veliki Brat” samo pretpostavljen, samo fasada za oligarhiju, ili stvarno postoji. Možda bi trebalo reći da svaki teror, ako dovoljno dugo traje, mora da proizvede velikog brata.

ŠIRA META TERORA – ZONA STRAHA

Manipulacija

Pravi odgovor na teror ne želi se izazvati kod žrtve, naročito ako ona pri tome gubi život. Sistem terora najviše zanima reakcija onih kojima hoće da vlada, čije postupke teži da kontroliše, a to

⁵⁰ Umesto mnogih, vidi M. Voslensky, *Nomenklatura*, Wien, Molden, 1980, str. 79 i dalje.

je celo stanovništvo, čija je pokornost cilj terora. Njemu je upućena terorska poruka, sadržana u aktu nasilja, primenjenom prema neposrednoj žrtvi.

Skoro nijedan sistem terora ne počiva samo na izazivanju straha. Na mase se utiče, njima se manipuliše na razne načine, među koje spada indoktrinacija, razvijanje odgovarajuće ideološke svesti na koju se oslanja vlast, kojom se njeni postupci čine dobrim, neminovnim, na višim načelima zasnovanim. Čak i neki terorski sistemi koji naoko nemaju ideološke utemeljenosti i liče na “goli teror” počivaju na izvesnoj podršci u svesti većine ili dela podanika. Zuluski kraljevi ne bi mogli da čine ono što su hteli da im religiozna uverenja nisu bila podarila natprirodna svojstva, da protivljenje njima nije bio opasan greh i da njihova krvoločna samovolja nije predstavljala izraz božanskih svojstava.

Nema religije koja svoje božanstvo ne slika kao nedokučivo, ljudskom razumu nepristupačno, pa prema tome nepredvidljivo i surovo u izlivima svoga gneva. Verniku koji strada ostaje samo da sam zaključí šta je skrivio, a pretpostavka je da greši on a ne bog, i da, kao pravedni Jov, treba da nastavi da hvali svevišnjeg koji ga opravdano stavlja na muke ili ga mukama kuša. Prirodno je onda što svi božji namesnici na zemlji pokušavaju da ispolje takva svojstva, od aksiomatičnosti njihove vlasti, preko zahteva za potpunu pokornost, pa do prava i dužnosti da neobrazloženim kaznama bez opomene nagone podanike da, umesto da razmišljaju o smislu vlasti i promašajima vladajućih, lupaju glavu o svojim gresima. To važi i za sisteme koji su naoko sekularni, ali počivaju na ideologijama koje imaju religioznu dimenziju apsolutnog determinizma. I tu istorija ima neki neumitni smisao i tok, prikriven za većinu a dostupan sveznajućoj eliti, i tu je delikt “objektivan” a ne subjektivno skrivljen, i tu postoji neka daleka nagrada, ako ne u zagrobnom životu, a ono u idealnom društvu, za koji se sadašnja generacija žrtvuje da bi u njemu uživali, možda, njeni praunuci.

I bez potrebe za pribegavanjem nasilju, u sistemu potpune ideologizacije izaziva se izvesna vrsta stalne zebnje, neprekidne teskobe. Istina gubi smisao, činjenice postaju privid, odnosi uzročnosti su privremeni – sve to određuje neko drugi. Sumnjajući u svoj razum, pa čak i u čula, čovek je ostavljen bez čvrstog uporišta i živi u svetu nepredvidljivosti. U takvoj okolini on tačno ne zna ni odakle vreba opasnost, pa prema tome ne doživljava samo uobičajeni strah, koji je orijentišući jer navodi na uklanjanje izvora ugrožavanja, nego

nezdravu, za njega potpuno nefunkcionalnu i nekorisnu strepnju, kojoj tačno poreklo i uzrok ne zna, pa prema tome ne može da joj umakne. O ovim vrstama straha biće, uostalom, još reći.⁵¹

Ovakvo se nepoverenje u realnost, abdiciranje istine u korist njenih neprikosnovenih čuvara i stalnih otkrivača postiže na bezbroj načina. U njih pre svega spada potpuni nadzor nad izvorima informacija, kako o sadašnjosti, tako i o prošlosti. Istorija se prekraja, iz nje iščezavaju nepoćudne ličnosti, kojima se svakodnevno pridružuju i nove “neličnosti”, mada se neke od njih, sasvim izvitoperene, zadržavaju kako bi služile kao stalni bauci, negativni junaci, luciferi kojima slabi pojedinci mogu da podlegnu i da se s njima izjednače. O sadašnjosti se saznaje samo ono što je “potrebno”, o domaćim uspesima i stranim neuspesima. Pa i tu nema doslednosti: dojučerašnja istina može se ispostaviti kao današnja neistina. Retki su ljudi koji se u tome snalaze uz ogroman napor, koji nije samo intelektualan, nego traži i posebnu energiju, istrajnost i dovitljivost u traženju puta ka pravom obaveštenju. Pa i onda se može pasti u klopku, jer to suprotno obaveštenje može biti neistina, fabrikovana u drugom sličnom sistemu, koji od prvog razlikuje samo spoljnopolitički ili ideološki rivalitet. Eliminisanje malobrojnih ljudi koji su u stanju da saznaju istinu predstavlja “potrebnu” meru terora, koji onda može biti sasvim malog obima.

Proces socijalizacije i akulturacije takođe se odvija pod kontrolom, gde se već “ispražnjenim” roditeljima pridružuje škola, koja daje potreban ispravni pogled na svet, gde je (čak i u prirodnim naukama) stav važniji od činjenica, pravilnost od istine. Takvoj indoktrinaciji nije uvek cilj da u ljude usadi nepokolebljive putokaze i veže ih za zvaničnu doktrinu, kojom se legitimišu vlast i društveno-politički sistem, što postoji skoro svuda, pa i u društvima koja se neprekidno hvale svojom “otvorenošću”. Ne. Svrha obrazovanja i vaspitanja postaje stvaranje odanosti, koja nema svoj stalni sadržaj, nego je stav prema vrhuški ili “establišmentu”. To je spremnost da se kao istinito, ispravno i mudro prihvati sve ono što se kao takvo odozgo proglasi. Ovakva je bezsadržajnost neophodna, jer bi usađivanje nekakvih merila, ma kako ideologiziranih, predstavljalo mogućnost da se na osnovu njih cene postupanje elite i njeni nalozi, a ona ne samo što želi da zadrži potpunu slobodu ponašanja,

51 Vidi niže.

nego i pravo da ga procenjuje s gledišta zvanične ideologije, pravo koje podrazumeva sposobnost i ovlašćenje da se sopstveni postupci uvek proglase za potpuno skladne s važećim principima.

Sve je u nacionalsocijalizmu bilo relativno, sem bezgraničnog poverenja i odanosti vođi. Zato je i nekadašnjim i sadašnjim komentatorima te “doktrine” toliko teško da je rekonstruišu kao suvisli, makar i iracionalan sistem. Višekratno čitanje Hitlerove *Moje borbe (Mein Kampf)* ili Rozenbergovog *Mita dvadesetog stoleća* moglo je možda da pomogne da se u opštem smislu predvidi ponašanje “vođe Rajha”, ali ne i da se objasni, a kamoli kritikuje, svaki njegov potez. On nije bio vezan ni svojom doktrinom. “Noć dugih noževa”, približavanje finansijskim magnatima i pakt sa Staljinom nikako se, inače, ne bi slagali s populističkim Hitlerovim programom, gde “plutokratija” i boljševizam figuriraju kao nepomirljivi protivnici i izvori svakog zla. Iako je nacionalsocijalistički režim trajao srazmerno kratko, prosečan Nemač je, ne samo zbog straha od nasilja, naučio da su ovakve nedoslednosti sastavni deo doktrine u koju bez ostatka ima da veruje.

Ne treba posezati za tako drastičnim primerima da bi se shvatio u kojoj je meri manipulacija razvijena, a s njom predrasude i prateća teskoba. Analize školskih programa i sredstava masovnih komunikacija pokazuju da se i u društvima formalne demokratije razvija svest o postojećem sistemu kao bogomdanom, skopčana s potpunom ili lažnom obaveštenošću o drugim društvima i stvaranjem slike o sasvim dijaboličnom neprijatelju. Čak i kada srazmerno veliki broj stanovnika uspe da se odupre tom uticaju i da nezavisno misli bez straha da će za to biti egzemplarno kažnjen, on je odgurnut u neku vrstu kontrakulturnog geta, odakle se uzalud obraća široj publici svojim šapirografisanim biltenima ili knjigama i časopisima maloga tiraža i još manjeg broja čitalaca. Većina ostaje pri onome što je u detinjstvu stekla i što se stalno pothranjuje “legitimnom” štampom i drugim izvorima obaveštenja. Takvi izvori isporučuju i gotova uopštavanja, etikete koje se mogu zalepiti drukčijim, nezavisnijim ljudima i čije nošenje sadrži manju ili veću opasnost. U SAD, na primer, biti označen kao “komunist”, pa čak i “marksist”, nosi sa sobom niz ograničenja, a u doba makartizma predstavljalo je egzistencijalnu opasnost.⁵² Još i

⁵² Vidi D. Caute, *The Great Fear. The Anti-Communist Purge under Truman and Eisenhower*, New York, Simon and Shuster, 1978.

u najnovije vreme u srednjim školama nekih saveznih država SAD postoji predmet pod nazivom “Amerikanizam protiv komunizma”, poznat pod skraćenicom AVC (*Americanism versus Communism*). Komunizam, pa i socijalizam, prestaju da budu teorija koja se kritikuje s nekog drugog gledišta da bi se dokazali njihova eventualna pogrešnost ili njihove loše posledice: oni postaju đavolske oznake za skup zlih ljudi, koji bezrazložno, iz obesti i pakosti, hoće da unište postojeći dobar red stvari.

Već smo rekli da se marksizam-lenjinizam u staljinizmu pretvorio od kritičke teorije u jalovu apologetiku svega što vlast učini pa, konačno, u novi kult nepogrešivog vođe. Ovaj onda u duhu Marksovog, Engelsovog i Lenjinovog učenja može iz dana u dan da menja kurs, koji ostaje ispravan, jer je on jedini nadležan da ga tumači i upoređuje s doktrinom naučnog socijalizma. Tako se može desiti ne samo da se sporazume s Hitlerom oko podele teritorija drugih nezavisnih zemalja, nego i da mu hladnokrvno izruči u SSSR izbegle komuniste i Jevreje. Štaviše, on u nacionalsocijalizam (koji je koliko juče tumačio kao produkt najagresivnije krupne buržoazije) ima neograničeno poverenje i, opet kao jedini ovlašćeni posednik istine, odbija da ozbiljno uzme opomene o neposredno predstojećem oružanom napadu 22. juna 1941. godine. Koliko je veliko to poverenje bilo, videlo se po patetično naivnom ponavljanju formulacije o “verolomnom napadu”, kao da je ozbiljan marksist i tumač Lenjina, pa čak i bilo koji razumni posmatrač zbivanja od 1933. do 1941. godine ikada mogao poklanjati vere Hitlerovoj reči. Ljudi su, međutim, učeni da sve to drže ne samo za ispravno, saglasno marksizmu-lenjinizmu, nego čak i genijalno. Ideologija marksizma tako je postala prazna ljuštura, u koju se mogao stavljati bilo kakav sadržaj, ali se ona i dalje učila, jer je u vulgarizovanom obliku diktature proletarijata služila kao osnovni način legitimisanja režima.

Ovaj proces, koji je nekada tako dobro utkan u svakodnevni život i institucije, posebno je naglašen kada ima oblik snažnog propagandnog napora, naročito karakterističnog za totalitarne sisteme. Sve poznavanje psihologije, sva dostignuća tehnike, ogromna materijalna i kadrovska sredstva služe samo tome da stanovništvo u svako doba i na svakom mestu bombarduju porukama koje mu kazuju šta i kako treba da misli, ili ga, ako je propaganda veštija i suptilnija, navode da zauzima one stavove koji su u tom trenutku poželjni, potrebni i korisni. Uz isključenje svih drugih puteva za

obaveštavanje propaganda ima još snažnije, čak nesnosno dejstvo. Dok se strana radio-stanica ne može i ne sme uključiti, domaća se ne može isključiti.

S obzirom na to da se prinuda definiše kao savlađivanje tuđe volje, tj. promena ponašanja prinuđenoga protiv i mimo njegove volje i saglasnosti, i kod savršene manipulacije moglo bi se govoriti o prinudi. Autentična volja i elementi za stvaranje te volje kod većine stanovništva više ne postoje. Tako se postiže ono što se želi postići i terorom, apatija i dezorijentisanost.

Iako delimo ovo stanovište, mada se u njemu kriju i izvesne opasnosti od zloupotrebe, jer se kritičar može postaviti sasvim nedemokratski i svaku većinsku volju otpisati kao lažnu, tj. proizvod manipulacije, za teror ipak smatramo bitnom primenu fizičkog nasilja prema žrtvi, koja onda izaziva učinke u širem krugu. Hteli smo samo da pokažemo da teror nije sam na spisku sredstava za širenje osećanja zebnje i teskobe.

Zastrašivanje

Ako su druga sredstva, kao neka od ovih koja smo naznačili, uspešna, teror samo predstavlja njihovu dopunu. Njime se uklanjaju svi oni koji odolevaju manipulaciji, sumnjaju u dogmu, postavljaju nezgodna pitanja, raspoložu drukčijim činjenicama, uporno tragaju za istinom, porede principe sa svakodnevnom praksom, odriču legitimitet vlasti itd., itd. Kazne za takve "prestupe" su opomena svima onima koji bi, možda i bez zle namere, iz čiste radoznalosti ili lagodnosti, hteli da se izmaknu procesu mlevenja svesti i propagandi.

Kako za teror i dalje zakonitost nije bitna, niti je razlika između krivog i nevinog od bilo kakvog značaja, kazna ne mora da pogodi onoga ko stvarno jeste takav: dovoljno je da se zna zašto je neko kažnjen da bi se upečatljivo saopštilo da je predmet osnovane ili iskonstruisane optužbe zabranjen i, što je mnogo važnije, opasan i po optuženog i po njegovu neposrednu okolinu. Inkvizicija je najčešće delovala u sredinama koje su bile homogeno katoličke i gde je masa prostog sveta iskreno verovala u dogmu i sve što ona nosi, uključujući tu neprikosnoveni autoritet crkvene hijerarhije i božju posvećenost svetovnih gospodara. Ona je, međutim, mučila i prepustila lomači mnogo više nabeđenih od stvarnih jeretika i nevernika. Među prvima nisu bili samo ljudi čiji se greh sastojao u tome što su istraživali pojave za koje

nisu smatrali da su u nadležnosti vere i crkve, kao što su bili prirodnjaci poput Galileja Galileja, već i nepismeni ljudi i žene, čiji stupanj svesti i teološkog obrazovanja nije ni dopuštao da misle ono što su navodno mislili, ili da shvate krivicu, koju su pod mukama priznavali.

Poruka je ipak stizala i tamo kuda treba u obliku opomene da je opasno mešati se u neke stvari. Što se tiče prirodoslovaca, valjalo je saopštiti da je istina jedna i nedeljiva i da je u posedu elite. Iako je bog ostajao tamo gde je, papa i dalje bio njegov namesnik i naslednik sv. Petra, a svi katolici mu dugovali odanost, mirovala li Zemlja ili se kretala oko Sunca, ili Sunce oko nje, jednom zauzeto stanovište nije se smelo osporavati, jer bi se time ne samo dozvolila osporivost drugih, bitnijih istina, nego načeo apsolutni monopol nad istinom, ili, bolje reći, dopustila mogućnost objektivne, od autoriteta nezavisne istine, istine u naučnom smislu, kojoj su potrebni od svakoga proverivi dokazi.

Kao što je već rečeno, teror se retko zaustavlja na ovoj, za njega stvarno potrebnoj meri, između ostalog i zato što od onih na koje hoće da deluje traži i više od prostog tolerisanja i neuplitanja u javne i političke poslove.

Genocidni teror teži uništenju koje se može sastojati u potpunom gubljenju volje za život.

Kako to suvo i bez ikakve emocije konstatuje jedan američki istraživač, režimi “država nacionalne bezbednosti”, u stvari desničarske diktature koje hoće da otvore svoje zemlje nesmetanom iskorišćavanju, trude se da kod većine stanovništva postignu “potrebnu meru apatije i defetizma”,⁵³ dakle potpunu pasivnost i prepuštenost sudbini i spremnost da se život shvati kao puko bitisanje po cenu slabo plaćenog rada i ponižavajućih životnih uslova, pri čemu on postaje jevtin ne samo kao radna snaga, nego i kao sam čin življenja, te ne iziskuje ni izdatke za higijenu i lečenje. Ko dira u takav red stvari, postaje spoljni neprijatelj, u skladu s doktrinom “agresije iznutra”. To vlasti izgleda jedini način da dobije kakvu-takvu podršku za njegovo proganjanje i da objasni zašto je popravljanje sudbine ljudi sa socijalnog dna toliki greh. Progonjeni je, štaviše, i terorist, ma kako to čudno zvučalo. Već smo na drugom mestu naveli definiciju teroriste po argentinskom generalu-predsedniku Videli, ali je ipak vredni ponoviti: “Terorist nije samo neko

53 I. de Sola Pool, nav. kod N. Chomsky – E. Herman, nav. delo, str. 86.

s pištoljem i bombom, već i neko ko širi ideje protivne zapadnoj i hrišćanskoj civilizaciji.”⁵⁴

Pošto se danas otvoreno ne može reći da su održavanje ogromnih socijalnih razlika, niske nadnice, visoka smrtnost dece, osamnaestočasovni radni dan i slične društvene činjenice deo zapadnohrišćanske civilizacije (jer to poriče i sama katolička crkva, a naročito njeni sveštenici u tim zemljama) onda se kao jedina ideologija istura odbrana nacionalne bezbednosti, što je prosta apsolutizacija postojećeg stanja.

Nacionalna bezbednost je bezsadržajna ako se ne uplete inostranstvo te je zato svaki protest znak nacionalne izdaje. Kada se tome doda elemenat hrišćanskog, onda je najbolje za režim da pronađeni agent bude u službi neke nehrišćanske, ateističke sile, kao što je npr. SSSR. Kad bi se verovalo propagandi, ispalo bi da je katolička Austrija u daleko manjoj opasnosti od sovjetske invazije od dalekog Čilea i sasvim zabitog Paragvaja. Iako je možda za nekog pobožnog čileanskog ili paragvajskog peona nesnosna pomisao da postane bezbožnički agent ili terorist, ideologija “države nacionalne bezbednosti” nije mnoga upečatljiva ni sa koga stanovišta: zato ona nije u stanju ni da stvori političku partiju koja bi je podražavala i preuzela propagandističku indoktrinaciju, već i tu funkciju po pravilu mora da vrši vojska. Teror tamo zato prestaje da bude dopuna manipulacije i postaje glavno sredstvo vladanja: opasno je stoga i davati znake pravog života.

Ovim povodom, možda je najbolje dati reč jednom od očevidaca i najboljih poznavalaca prilika u državama nacionalne bezbednosti Salvadoru Mariu Losadi (Losada), predsedniku Latinoameričkog udruženja za ustavno pravo:

Ko se boji vlasti? Očigledno, oni koji su nemoćni, daleko od zaštićujućeg zračenja vlasti, tj. glavnina stanovništva. Među njima su oni koje domaći zemljoposednici ili veliki “biznis” ekonomski tlaču i osiromašuju i oni koje napadaju zbog namere da učestvuju u političkom životu ili sindikalnim aktivnostima. Obrazovani deo stanovništva ima svoje zastrašene: učitelje, profesore, umetnike, naučnike i druge pripadnike inteligencije, biskupe, sveštenike, monahinje, verske i građanske prvake odane stvari sirotinje i ljudskih

54 Nav. kod V. Dimitrijević, nav. delo, str. 22.

prava, pa čak i sudije i novinare. Zašto se oni boje? Jednostavno zato što se osporavanje apsolutne vlasti diktatura – a ponekad i vlasti njihovih ekonomskih saveznika – u mnogim zemljama “trećeg sveta” kažnjava umorstvom, mučenjem i zatvorom. Studente, novinare, političke disidente, verske prvake, borce za ljudska prava i sindikalne aktiviste ubijaju, muče ili bacaju u dugotrajno zatočeništvo bez ikakvog suđenja. Hiljade se umišljajno ubijaju a druge hiljade ubijaju “greškom” ili zbog ubilačke revnosti koja se ne može obuzdati. Hiljade se ubijaju zvanično ili kriptozvanično; neke ubijaju očigledne vladine ubice a neke neubedljivo prerusene vladine ubice. Smrt se ne koristi kao *ultima ratio* u borbi za vlast, već kao prvo, površno, praktično i najlakše dostupno političko sredstvo.⁵⁵

U totalitarnim sistemima s vođom traže se, kako smo već ukazali, ne samo pokoravanje i poslušnost, nego bezgranična odanost i vatrena ljubav. I oni se mogu postizati neterorskim sredstvima, o čemu svedoče i svi oni koje je žalobna masa pogazila na Staljinovoj sahrani i koje je opevao Jevtušenko. I krajnje bledolike ličnosti su u državama “narodne demokratije” postajale predmet kulta, iako za sobom nisu imale nikakve zasluge, na koje je Staljin možda i mogao da polaže pravo, nikakvu borbu kao Mao Cedung, već sasvim sivu biografiju penjanja uz birokratske lestvice. Ovakvi izlivi obožavanja još traže svoje puno psihološko objašnjenje, za koje se ne osećamo pozvanim.

Bilo kako bilo, terorski sistem se time ne zadovoljava, on traži još veću ljubav i hoće silom da je postigne. Reakcija najšireg kruga zastrašenih možda jeste u stvari apatija i mrzovolja, kako svedoče mnogi koji su stanovnike totalitarnih zemalja večne sreće izblize i bez koprene upoznali, ali se i bezvoljnost mora maskirati kao entuzijizam! Koliko god da je teško postići ljubav prinudom, još je teže bezvoljnome glumiti oduševljenje. Postavivši sebi nemoguć zadatak, teror sam sebe hrani i ovekovečuje.

Pojedine ispravke ili zastoji u tom pogledu ništa bitno ne menjaju. Prisiljen da zaustavi dalji teror radi angažovanja svih snaga u Drugom svetskom ratu, Staljin je mogao da vidi, ne samo ogromnu hrabrost i samopregor sovjetskih ljudi (uključiv i one koji su za

⁵⁵ “Fear and the Law in Latin America”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1984, str. 107-118.

tu priliku pušteni iz logora) u odbrani zemlje, nego i da se uveri da niko nije iskoristio priliku da deluje subverzivno unutar oslabljene i ugrožene zemlje. No, čim je rat prošao, staro se ponovo počelo javljati: prvo su na meti bili bivši ratni zarobljenici (zašto nisu radije poginuli za Staljina i domovinu, tim redom?), zatim je obrazac terora izvezen u savezničke zemlje “narodne demokratije”, počele su čistke i, konačno, pomolili se obrisi novog velikog monstr-procesa u vidu lekarske afere.

Cilj svakog terora jeste, ponavljamo, održavanje što šireg kruga ljudi u stanju pasivnosti i pomirenosti sa stanjem i poretkom, bilo da se to postiže i drugim sredstvima, koja liče i na dobrovoljni pristanak. Društvo se tako razdrobljuje u gomilu pojedinaca, koji su konačno meta terora. Psihološki, podvrgnutost nasilju je po pravilu individualni, poseban doživljaj i u tome liči na najapsolutniji takav doživljaj, smrt. Kako to dobro primećuje jedan poljski istraživač, “teško je osetiti vezu s drugim ljudima kada ti čupaju nokte”.⁵⁶

Jedina veza je veza s mogućnim drugim žrtvama nasilja. Ona pak nema nikakvu integracionu moć. Nasuprot tome, i teror na to računa kada razlikuje žrtve od šireg objekta zastrašivanja. Nasilje deluje dezintegrativno, pošto uvek postoji deo mogućih žrtava koji još nije pogođen, bilo zato što to nije u terorskom planu ili zato što, jednostavno, aparat nasilja nije toliko da bi u isto vreme akutno delovao na sve. Tako nastaje privremeno privilegovana grupa onih koji još nisu došli na red, bili oni toga svesni ili ne. Postoji prirodna sklonost te grupe da održi ili što je moguće više produži takvo stanje, makar po cenu toga da ostale prepušta sudbini. Njihova su osećanja ambivalentna: istovremeno mogu duboko sažaljevati žrtve, ali pri tom im je lakše što su (još) pošteđeni.

Time se može objasniti i nedostatak, ne samo otpora, nego bilo kakve preduzimljivosti i kod onih koji zasigurno znaju da su neumitne žrtve. Jevreji u logorima uništenja, suočeni sa srazmerno malobrojnim egzekutorima i znajući da su im dani i onako odbrojani, nisu, koliko se zna, nijednom pokušali da – makar samoubilačkom – pobunom velikog broja golorukih robova protiv maloga broja naoružanih stražara preduzmu nešto što bi, možda, nekolicini spaslo život. Funkcioneri i službenici Kominterne pitomo su i dalje živeli u moskovskom hotelu “Luks” čekajući svoj red – čak

56 J. Gross, “Terror and Obedience – A Society Under Occupation”, *Arch. europ. sociol.*, 1979, str. 336.

su se pretvarali da ne primećuju kako svake noći neko od “gostiju” nestaje ili skače s prozora u dvorište. Dojučerašnji revolucionari, od kojih su neki izdržali najteže muke u kazamatima fašističkih i fašistoidnih režima, izgubili su tu potrebnu vezu s drugima. Postali su usamljenici i kao usamljenici vodili računa samo o sebi.

U svemu ovome paradoksalno je to što tako teror uspeva da se održava i na način koji mu nije svojstven. Neterorski režimi se, naime, pretežno trude da dobiju podršku nagradom za poštovanje pravila, a ne strahom od kazne zbog njihovog nepoštovanja. Stav terora je upravo obrnut. Međutim, mala i bezvredna nagrada, koja se sastoji u tome što se odgađa neminovno zlo, što postoji kratko i varljivo zadovoljstvo privremene slobodice i zatamljenog života, u atomiziranom društvu jedinki ispoljava se kao dopunski podstrek na konformizam. Ljudska degradacija je potpuna.

STRAH I STREPnja – DRŽAVA KAO MORA

Suština strahovlade je u tome da vršenjem nasilja nad žrtvom izazove strah u širem krugu ljudi, kako bi ih učinila nesposobnim da se usprotive, ne samo postojanju vlasti i poretka koji ona nameće i osigurava, nego i svim budućim nalogima koje ona reši da da. Već i zbog toga strah je središnja tema terora, kome je i dao ime. Strah je, međutim, i više od toga, jer se terorskom dinamikom od sredstva postepeno pretvara u cilj. Pored toga i pre toga on je i njegov uzrok.

Da bi se ovo bolje shvatilo, treba se upustiti makar u kratku analizu psihološkog značenja straha i na delovanje mehanizma straha na ljudsko ponašanje. To je nužno i zato da bi se raščistile neke terminološke dileme.

U našem jeziku strahom se označavaju dva osećanja, za koje u nekim stranim jezicima postoje posebni izrazi. Jedna je vrsta straha reakcija na stvarnu opasnost. Pri tom se ocena više ljudi o postojanju ili intenzitetu takve opasnosti ne mora poklapati, ali njeno opažanje ipak proističe iz stvarne situacije. Takav strah ima svoj uzrok, svoje tačno, subjektu jasno poreklo. Primenjeno na našu temu, to bi značilo da čovek koji je izvršio krivično delo oseća strah da će ga otkriti i osuditi. Njegov strah može biti manje ili više osnovan, jer verovatnoća da će biti pronađen može biti mala ili velika, a i visina kazne može zavisiti od otežavajućih ili olakšavajućih okolnosti, koje on ne zna tačno da proceni. Pa ipak, njegov strah potiče iz činjenice da je učinio nešto što ga izlaže

opasnosti. Ovu vrstu osnovanog straha, koji poznaje svaki čovek i koji je korisna reakcija (kada se kreće u normalnim granicama), treba razlikovati od druge vrste straha, koji više pokazuje osobine ličnosti od objektivne situacije. To je osećaj strepnje koji nije izazvan jasnom opasnošću, već potiče iz pogrešno opažene ili sasvim nejasne okoline. Za prvu vrstu straha postoji razlog, dok druga vrsta stvara svoje razloge. Prva je ograničena brojem i obimom opasnosti, a druga je neograničena, kao što je neograničena sposobnost strahujućeg da pronalazi opasnost.

U nemačkom jeziku prva vrsta straha naziva se *Furcht*, a druga *Angst*. U engleskom postoji slična razlika reči između *fear* i *anxiety*. Pod uticajem ovih reči je i kod nas u psihološkom žargonu donekle prihvaćena oznaka *anksioznost* za osećanje neodređene strepnje pred nepoznatom opasnošću.

S druge strane, prelaz između ove dve vrste straha nije tako nagao kao što teorijski opis može da nagovesti. Objektivna ocena situacije i porekla straha ne postoji. Merilo je više u tome kako tu situaciju procenjuju prosečni ("normalni") ljudi. Onaj ko odstupa od takve prosečnosti i primećuje manje opasnosti, ili ih potcenjuje, drži se za lakomislenog – onaj koji ih vidi više no što treba i precenjuje ih, proglašava se za kukavicu. Kako se zato sasvim jasna granica između straha i strepnje (anksioznosti) ne može u praksi uvek povući, iako se apstraktno mogu sasvim dobro razlikovati, ima autora koji smatraju da je ova podela nepotrebna čak i u onim sredinama gde ih jezik tradicionalno razlikuje.⁵⁷

Za nas su, međutim, ove naznake važne zato što se teror često ne trudi da izazove ili stvarno ne izaziva određen strah od konkretne, jasno ocrtane i predvidljive opasnosti, nego baš opšte i neodređeno osećanje nesigurnosti i zebnje. Dok čist, "normalni" strah, kako smo rekli, predstavlja koristan odbrambeni odgovor, kako za pojedinca tako i za društvo, jer ih po pravilu nagoni da se obezbeđuju pred mogućim opasnostima, brane i izmiču postojećim, dotle je difuzni strah u obliku amorfnе strepnje sasvim jalov za onoga koji ga oseća; on ga ne usmerava i ne mobilize, on mu ne kazuje šta da radi a šta da ne čini, on ga omamljuje, prikiva za tle i uništava.

Govoreći za trenutak o svim političkim i pravnim sistemima, gradacija korišćenja straha da bi se postiglo željeno ponašanje mo-

57 Npr. D Suter, *Rechtsauflösung durch Angst und Schrecken*, Berlin, Duncker & Humblot, 1983, str. 21 i dalje.

gla bi se označiti tako što bismo razlikovali neterorske poretke zastrašivanja od terorskih, koje bismo opet mogli da podelimo na uslovno “racionalne” i potpuno “iracionalno” terorske.

Neterorski poreci služe se zastrašivanjem da bi suzbili asocijalno ponašanje uopšte, pri čemu i politički nekonformno postupanje zauzima svoje mesto. U takvim sistemima politički kriminal se obično svodi na pokušaje nasilnog obaranja ustavnog poretka. Kakav je taj poredak, i jesu li napadi na njega opravdani ili ne, za nas u ovom kontekstu nije značajno.

Drugi stupanj zastrašivanja postižu terorski sistemi koji uspevaju da se zadrže u “razumnim” (sa sopstvenog gledišta) okvirima, ili, bolje reći, dok uspevaju da ostanu takvi. Pored suzbijanja društveno opasnog ponašanja u uobičajenom smislu (mada već tu počinju da se uočavaju razlike između privilegovanih pripadnika aparata terora i nezaštićenih ljudi van njega), zastrašivanje je upravljeno i na sve one koji bi svojim postupcima bilo kako mogli da ugroze režim. Dok je u prethodnom, neterorskom primeru političko krivično delo definisano kao i svako drugo, tj. opisano u zakonu na jasan način i uz tačnu oznaku moguće kazne, terorska vlada se tu ne zaustavlja: pored onih prestupa koji se pominju u kaznenim propisima, gone se i počinioci akata koji su slični, ili za koje se naknadno ispostavlja da su štetni, po vladajuću elitu. Gone se i ljudi za koje se zna ili pretpostavlja da bi mogli da ugroze vlast ili da o njoj loše misle. I pored svega toga, pa i uz ogromne mogućnosti zloupotrebe, suština “racionalnog” terora je u tome što pritiska poglavito političku sferu i što, makar i arbitrarno, pogađa ili misli da pogađa samo političke protivnike. Govoreći sasvim jednostavno, on neke delove stanovništva “ostavlja na miru” da se bave svojim sitnim poslovima. Ni tu se, naravno, ne može ostati sigurno nevin (jer vlast procenjuje koji su postupci za nju opasni), ali se po cenu potprosečnosti, zaglupljenosti, nedostatka ikakvih ambicija, nebrige za opšte stvari, neispoljavanja ikakvog dara, odricanja od uspona, mirenja sa socijalnom sudbinom ili krajnje povučenosti može ostati – neprimećen. Neke terorske sisteme, recimo, ne zanimaju čitave oblasti ljudskog delovanja – štaviše, oni postoje da bi ih ostavile nekontrolisanim, kao što je to slučaj s nekim “novorazvijenim” zemljama van Evrope (npr. Tajvan, Filipini, Južna Koreja). Tamo politički teror pokriva potpunu “slobodu” u ekonomici, koja podrazumeva brutalno tržište radne snage, nepostojanje socijalnog zakonodavstva, ukidanje sindikata,

nekontrolisane investicije stranih i domaćih kapitalista uz niske nadnice i uništavanje prirodne okoline itd.

Neki od ovih sistema imaju i oblik koji se počeo nazivati “kleptokratijom”. Ovaj pojam, koji je u političke nauke uveo Amos Perlmutter (Perlmutter)⁵⁸ označava sisteme čiju vrhušku, pored despota, sačinjavaju lopovi, korupcionaši i sikofanti, kojima država služi za bogaćenje i zadovoljavanje ličnih potreba. Ostale socijalne zadatke takva administracija obavlja samo uzgredno i u najnužnijoj meri, a manje ili više providna ideološka i pravna fasada (najčešće “očuvanje tradicija”, “vera u boga”, “zaštita doma i porodice” i “odbrana od komunizma”) služi samo zato da bi se izbegao potpuni cinizam u odnosu na inostranstvo. Sasvim očiglednu kleptokratiju predstavljala je Nikaragva pod porodicom Somosa, koja ju je držala tako reći u privatnom vlasništvu. Slična je bila Dominikanska Republika pod diktaturom Truhilja, a još uvek su to, svakako, Divalijeov Haiti i Štresnerov Paragvaj. U takvim sredinama ukazivanje na obični kriminal postaje – politički kriminal, jer je cilj terora “oslobađanje” klasične kriminalne sfere!

Treći, najviši, stupanj gradacije postiže razvijeni “iracionalni” teror, kome kao da je zastrašivanje postalo samo sebi svrha. Pored aparata terora u užem smislu reči (a on je već sam po sebi u tim sistemima ogroman), ovde je u terorsku delatnost uključen svako, ali je, istovremeno, i svako potencijalna žrtva. Nevinost je sasvim nemoguća, ona može biti samo privremena, ali ne kao plod zasluge, već zbog slučajne “nebudnosti” organa terora (koja neće dugo trajati) ili kao milost odozgo (koja iznenada može da bude opovrgnuta). Sve je u načelu zabranjeno i kažnjivo, a ne samo ono što, makar i najnejasnije ocrtano, spada u politički domen. Svaki potez može biti opasan po režim, za njega je svako pitanje stvar života i smrti. Podanici ne smeju biti pasivni i neprimetni, oni moraju da budu ushićeni i zaljubljeni u svoje lidere, bezgranično zahvalni svojim “spasiteljima”. Oni se stoga plaše svih iznad sebe, pored sebe i ispod sebe i konačno samih sebe, jer ne mogu u toj meri da vladaju sopstvenim mislima koliko bi to država želela. Unapred znajući da nisu u stanju da ispune sve zadatke koje im postavlja rukovodstvo, iz prostog razloga što su nemoguć i sasvim neodređeni, oni pored toga počinju da se osećaju stalno krivim, što

⁵⁸ *Modern Authoritarianism*, New Haven, Yale University Press, 1981, str. 41 i dalje. Perlmutter priznaje da je adaptirao termin koji je već uveo Stanislav Andreevski.

ih psihološki priprema da tu krivicu lako priznaju čim “dolijaju” pred budnim okom vlasti. Ovakvu državu neki pisci počeli su nazivati državom – moròm, ili državom – košmarom.

Već smo nagoveštavali da unutrašnja dinamika terora posle izvesnog vremena mora da dovede do ovakvih posledica, do totalnog, na izgled izbezumljenog terora, kome se ne vidi prava svrha i pred kojim Orvelov junak postavlja svoje nemoćno pitanje “zašto”, a za uzvrat od svog islednika i mučitelja O’Brajena dobija ciničan odgovor da... odgovora zapravo nema:

Partija želi moć jedino i isključivo radi same moći. Ni bogatstvo, ni raskoš, ni dug život, ni sreću... Moć nije sredstvo, moć je cilj. Ne uspostavlja se diktatura da bi se sačuvala revolucija nego se podiže revolucija da bi se uspostavila diktatura. Cilj progonjenja je progonjenje. Cilj mučenja je mučenje. Cilj moći je moć.⁵⁹

Slična je i poznata opaska britanskog istoričara lorda Aktona (Acton), prema kome “vlast korumpira, a apsolutna vlast korumpira apsolutno”; njoj treba pridodati i ređe navođenu sentencu da je “jedina upotreba vlasti njena zloupotreba”.⁶⁰ Takvo pretvaranje cilja u sredstvo zapaža se i u drugim oblastima. Debata često degeneriše u svađu, gde je važno poraziti i poniziti oponenta, a ne dokazati tezu, pa se to čak čini i po cenu promene teze. Ratovi obično počinju s nekim ciljem, koji se kasnije pretvara samo u reč “pobeda” pa ratovanje postaje samo sebi svrha. Ideologija je u stvarnom političkom životu istovremeno i skup vrednosti, dakle cilj koji treba dostići, ali i sredstvo kojim se pridobijaju saveznici i – konačno – opravdava svoj sopstveni položaj.

Pa ipak, šta hrani totalni i permanentni teror, sem pukog uživanja u njemu? Karakteristično je da su neki ozbiljni pisci, raspravljajući o maločas pomenutom Orvelovom paradoksalnom odgovoru, koji je toliko značajan jer odražava jednu od najvećih zagonetki sadašnjeg vremena, pominjali dve okolnosti, gde su “ispravljali” ili “dopunjavali” pronicljivog engleskog pisca.

Jedan od njih je slovački istoričar Milan Šimečka:

⁵⁹ Dž. Orvel, nav. delo, str. 239-240.

⁶⁰ Vidi F. Rottensteiner, “1984 und die Science-fiction”, u: D. Hasselblatt (ur.), *Orvell's Jahr – ist die Zukunft von gestern die Gegenwart von heute?*, Frankfurt, Ullstein, 1983, str. 63.

Glavni cilj vlasti, glavni razlog zbog koga je ljudi tako željno traže, uopšte nije vlast sama po sebi, nego su to njeni plodovi, zlatna jaja koja ona nosi, dobrobit i luksuz – koja O'Brajen licemerno prezire – privilegije i prerogativi, koji utoliko više greju srce slugu vlasti ukoliko su ih više drugi lišeni i koji potvrđuju nejednakost ljudi. Misterija vlasti je banalna i, rekao bih, skoro mučna.⁶¹

Drugi je američki politikolog Robert Taker (Tucker):

O'Brajen ili nije znao ili je lagao. Jer istina koju je istorija otkrila o *zašto* jeste da je *Veliki Brat stvarno postojao*. On postoji u svakom primeru države-mòre: u stvari njegove potrebe – pre svega kolosalna grandioznost, potreba da bude obožavan, da ga slave milioni podanika i da postiče neprestane osvetoljubive trijumfe protiv omrznutih neprijatelja – motivišu, pod njegovom skoro potpunom dominacijom, društveni život i delatnost države. One su iza potiskivanja svake činjenice koja protivreči monstruozno naduvanoj slici Velikog Brata o sebi kao nepogrešivom; iza insistiranja na nekakvoj antiseksualnoj kulturi kako bi se sve erotske emocije mogle usmeriti prema predmetu koji je u središtu svega; iza prenošenja silne mržnje na ličnost kolektivnog i pojedinačnog neprijatelja; iza iskrivljavanja istorijske stvarnosti kako bi se prilagodila zahtevima Bratovljeve dementne ličnosti. Razume se, ispunjavanje ovakvog niza potreba praktično iziskuje potpunu kontrolu države nad unutrašnjim i spoljnim životom njenih podanika. To mora da bude totalna država, ili nešto vrlo blisko njoj.⁶²

Šimečkino objašnjenje, ovakvo kakvo je navedeno, isto je tako pojednostavljeno kao i Orvelov paradoks, s tim što nema opravdanje literarnog teksta pa deluje kao ona vrsta “materijalizma”, koja se ispoveda u kafanskim ili berberskim razgovorima o “politici”. Vlast i razlozi za njeno osvajanje i primenjivanje svakako su složeni i no što Šimečka zamišlja, sem ako pri tom ne misli na konkretne primere kleptokratije i onih mnogo pompeznije nazvanih sistema

61 “Mon camarade Winston Smith”, *Lettre internationale*, 1/1984, str. 20.

62 “Does Big Brother Really Exist”, u I. Howe (ur.), *1984 Revisited*, New York, Harper & Row, 1983, str. 100.

koji su se izrodili u kleptokratiju. Međutim, kada bi se u njegovom tekstu reč "vlast" zamenila rečju "teror", on bi zasluživao veću pažnju, jer bi ukazivao na neke motivacione mehanizme njegovih nosilaca, koji izazivanjem totalnog straha žele da sačuvaju one svoje prednosti koje se redovnim delovanjem društvenih i političkih mehanizama ne mogu održati.

Pokušajmo da budemo jasniji: obična je istina, bar za onoga koji polazi od marksističkog poimanja društva, da celokupni društveno-ekonomski sistem i oblik države koji on stvara služe tome da štite postojeće odnose u proizvodnji i raspodeli, koji privileguju jedne delove društva na štetu drugih. Kada takav sistem funkcioniše na uobičajen način, tj. bez velikih potresa i neuravnoteženosti, a da se on nije iscrpeo, potrebna mera prisile i zastrašivanja nije tolika da bi se moralo pribeći teroru. Stabilnost društva, pa i postojanost društvenih prednosti, održavaju se celokupnim delovanjem ekonomskih, ideoloških, moralnih, pravnih i represivnih činilaca. Kada većina njih otkaže, ili kada polarizacija postane takva da se privilegije manjine ne mogu pravdati, pa naravno ni održavati na taj način, *osećaj ugroženosti* onih koji uživaju u postojećem stanju postaje sve jači i za njih nesnosan. Sistem se mora veštački održavati i održava se sredstvima koja svima onima koji se osećaju tako ugroženim izgledaju najefikasnija, jer su najdrastičnija: golim nasiljem i njegovim zastrašujućim učincima.

Patologija države-ružnog sna može se uporediti s kanceroznim oboljenjem: pod utiskom da brane celi organizam, neke ćelije bujaju do te mere da ga napadaju i guše. Umesto da bude *jedna od funkcija* države, represija postaje *jedina* njena funkcija; umesto da se društveno-ekonomski sistem (ma koliko bio podložan kritici s etičkog ili nekog drugog stanovišta) održava usklađenim delovanjem svih onih elemenata koji ga čine efikasnim, on se održava na silu. Ovo bi se moglo izraziti i modernijim rečnikom: strukturno nasilje, koje postoji u svakom klasnom društvu i predstavlja minulo nasilje vladajuće klase, opredmećeno u društvenim institucijama, koje ne dopuštaju svakom čoveku da se potpuno ispolji (razotuđi) i gone ga da se pomiri s ulogom koja mu je tako dodeljena, zamenjuje *se neposrednim nasiljem*, destrukcijom ljudi i njihovih dobara i pretnjom takvim uništenjem.⁶³

63 Za ovu vrstu terminologije vidi J. Galtung, "Violence, Peace and Peace Research", *Journal of Peace Research*, 1969, str. 168.

Ako se pokuša primeniti na terorske sisteme poput nacističkog i fašističkog, ili na savremenu državu nacionalne bezbednosti, koji kao zajedničku osobinu imaju nemogućnost kapitalizma da (iz razloga koji nisu svuda isti) deluje i traje na uobičajen način, učinkom ekonomskih zakonitosti, ovakav odgovor ima izvesnu vrednost. Zapamtimo, ipak, da je jedan od motiva za teror jak strah na strani onih koji teroristu.

Osvrnemo li se sada na Takerove tvrdnje, moraćemo se složiti s tim da je najviša gradacija terora po pravilu povezana s izuzetnim položajem vrhovnog despota ili tiranina, koji se predstavlja kao bogolik, sveznajući, premudar, i u svakom pogledu predimenzioniran. U to on sam veruje, dok su drugi podeljeni u one koji takođe iskreno dele to uverenje, one koji se pretvaraju da tako misle, one koji su primorani tako da misle i one što ništa ne misle. Takvi su bili, ili imali tendenciju da budu, azijski despoti, ruski samodršci, kraljevi u državi Zulu, Hitler i Staljin, da o živima ne govorimo. Što se tiče njihovih podanika, može se govoriti o prihvaćenoj ili neprihvaćenoj despotiji, već prema tome koliki je deo stanovništva pod uticajem religije ili neke druge dogme smatrao da je to stanje prirodno i da je vrhovni vladar ili vođ zaista biće blisko božanskom, sa svim obeležjima vidovitosti i beskonačne moći saznanja, s jedne strane, i nepredvidljivih, nasumičnih izliva neobrazloženog gneva, s druge strane.⁶⁴

Dilema, koju je Orvel literarno izrazio, pitanjem da li Veliki Brat stvarno postoji (na koje, kao što smo videli, Taker odgovara potvrdno), u stvari je pitanje je li takav vođ neminovni proizvod nekih političkih sistema ili im se on nameće svojim specifičnim sposobnostima u trenucima kada oni posustaju ili se degenerišu. Drugim rečima, ne krije li se iza toga velikoga lika oligarhija koja istura jednu jedinku, jer je svesna da se ona vrsta masovne odanosti, ljubavi i obožavanja, koji se na izvestan libidinozan način mogu ispoljiti prema jednom čoveku, ne mogu očekivati i prema grupi ljudi.

64 Kada je o Staljinu reč treba bez ikakvog komentara preneti svedočenje dr Gojka Nikoliša: "Šta smo mi bez Staljina i šta će biti od nas ako bi on – umro? To ne smije nikako da se dogodi. Ja sam u to doba bio već prilično odmakao u studiju medicinskih nauka, raskrstio odavna s Bogom i stajao na čvrstom tlu fizičkih i bioloških zakona. Pa ipak... *Staljin ne može umrijeti!* Za sovjetsku medicinu, pošto je usvojila dijalektički materijalizam, ne postoje nerješivi problemi, pogotovo ako je u pitanju Staljinov život. Nisam siguran da sam u takvom bezumnom maštanju bio potpuni osamljenik." *Korjen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb, Liber, 1981, str. 126.

To se samo po sebi razume u apsolutnoj monarhiji, ali se može javiti i u drukčijim sistemima i pod drukčijim okolnostima, o čemu svedoči i ranije pomenuta sklonost etatističkog socijalizma da od sasvim prosečnih ljudi stvara nepogrešive lidere, čija se biografija naknadno menja od najranijeg detinjstva da bi ih predstavila kao političke “vunderkinde”, pa čak i polubogove, čije je magično zračenje od malena osećala njihova neposredna okolina. Izgleda da svaki čovek doveden u takav položaj ne mora da se izmetne u glavnog inspiratora terora, ali on pogoduje teroru kada se u izabranom čoveku steknu potrebne osobine, a one se najčešće nalaze kod onih koji su beskrupulozno i vešto uspeali da iskoriste slabe tačke sistema, odnosno njegovu neotpornost prema tiranskim ambicijama. Nemajući stvarno pravo na apsolutnu vlast, nemajući legitimaciju, oni osećaju i jaču meru ugroženosti; jedan od principa vlasti ne radi za njih, ma koliko se oni falsifikovanjem istorije trudili da se naknadno ozakone. Da parafraziramo Maksa Vebera (Weber), oni su ugrabili priliku koju društveni i politički sistem daje, a taj sistem treba ceniti i prema vrsti ljudi kojima pruža šanse.

Vratimo se sada strahu u onom njegovom vidu neobrazložene, nejasne i bezgranične strepnje. Jasno je da teror u najvišoj gradaciji države-mòre teži da taj osećaj izazove među podanicima vršeći bezrazložne, samovoljne i nepredvidljive čine nasilja nad žrtvama. Međutim, postaje sve jasnije da je takav strah zastupljen i na suprotnoj strani, strani od koje teror potiče. Totalitarni teror rađa se iz potrebe da se nadzire svaka oblast društva i svaki vid ispoljavanja života, privatnog i javnog. Ova potreba postoji jer se nosiocu vlasti priviđa opasnost svuda i na svakom mestu. Što više ističe svoju grandioznost, ona mu izgleda sve krhkija. Što više uživa u neobuzdanim izlivima narodne ljubavi, sve se više plaši onih koji u buketima cveća kriju bombe. Što je svesniji podmuklih metoda kojima se sam služio, to više veruje da ima u tom pogledu još sposobnijih. Iz toga zaključuje da je njegov život stalno ugrožen, pa da takvi zato moraju biti i životi svih drugih, da je on stavio sve na kocku, pa da prema tome ni za koga ništa nije sigurno. Da bi mu pokazali vernost, drugi moraju stalno da vrše izdaju: ako su bili gotovi da izdaju brata ili prijatelja, nisu li spremni i da izdaju voljenog vođu?

Veliki teroristi su u stvari strašljivci, i to ona vrsta kukavica koje adlerovski nastrojeni psiholozi nazivaju agresivnom. Oni svoj strah

iskaljuju na drugima. Osobina agresivne strepnje u tome je što se ispoljava kao sklonost ka uništavanju izvora opasnosti. Kako su ti izvori mnogobrojni i čudni, jer ova vrsta straha nije zasnovana na uobičajenoj proceni okolnosti, želja za uništavanjem nikada se ne može ispuniti ni zaustaviti. Nesvesni cilj takvog strašljivca je sve-moć, jer drugo sredstvo da se savlada strah ne postoji. Kako svemoći nema, kao ni kraja izvorima opasnosti, začarani krug je zatvoren.

Pošto je naterao druge da mu priznaju sve vrline, terorist je uveren i da je odvažan. Već pominjani Dionisije Stariji, tiranin Sirakuze, zamurio je Platonu i to što ga nije priznao za najhbra-brijeg od svih ljudi. On, međutim, ne samo što je ubio sebi oda-nog čoveka, samo zato što je sanjao da je veleizdajnik, što bi se možda moglo i objasniti kao glupa surovost, nego je ispoljavao i sve druge osobine neprekidne zastrašenosti. Nije dozvoljavao da mu se priđe s oštrim predmetom, pa mu se čak ni kosa nije smela rezati makazama. Pre ulaska u njegove odaje, svako, pa čak i njegov sin, morao je da svoje odelo zameni haljinama koje su mu davale dvorske sluge. Dionisijev brat je jednom hteo da mu na pesku nacрта položaj nekoga mesta i za to se poslužio mačem jednog stražara: smrtno zastrašen, tiranin je naredio da se neopre-zni vojnik, koji je tako lako dao oružje, pogubi. Govorio je da se naročito boji svojih prijatelja, jer zna da su pametni, a pametan čovek je radije gospodar no da trpi nekoga nad sobom. "I tako je", piše Plutarh, "vladareva duša bila ispunjena svom nesrećom koju donosi kukavičluk."⁶⁵

Staljina, čoveka koji je sebi izabrao ime "čeličnog", neposredna okolina smatrala je takođe kukavicom. "Najgenijalniji vojskovođa svih vremena", koji je sebi konačno dodelio čak i pomalo smešnu titulu generalisimusa, za vreme Drugog svetskog rata proveo je na frontu svega jedan sat. Hruščov tvrdi da je Staljin posle 22. juna 1941. bio obuzet malodušnošću i očajem, a na Dvadesetom kongresu KPSS pozvao je maršala Vorošilova da posvedoči o Sta-ljinovom strašljivom držanju za vreme građanskog rata. Oprezni Vorošilov (koji je umeo da preživi veliko čišćenje Crvene armije) ostao je dosledan sebi: samo je potvrdno klimnuo glavom. Odlu-čujuću noć između 6. i 7. novembra 1917. godine Staljin nije proveo u Smoljnom, što su bili dužni da učine svi boljševički vođi, nego u privatnom stanu.

65 Nav. kod M. Sperber, nav. delo, str. 78.

Strah i sumnjičavost Josifa Visarionoviča samo su rasli s učvršćivanjem njegovog položaja. Boris Volin, tadašnji glavni urednik “Rabočaje Moskve”, pamti kako ga je 1928. godine generalni sekretar panično napao kada se naglo mašio za džep da izvadi maramicu. Mere obezbeđenja koje su Staljina kasnije okružavale teško se mogu opisati. Put od Kremlja do njegove najbliže dače delom je vodio kroz jedan krak moskovske podzemne železnice, koji ničem drugom nije služio. Sama dača je bila opasana visokim zidovima i drugim preprekama i obezbeđivala ju je čitava divizija odreda bezbednosti. Sobe u zgradi bile su asimetrično raspoređene, kako se uljez ne bi mogao lako snaći. Odluku u kojoj sobi će noćiti Staljin je donosio u poslednjem trenutku. Izraz “noćiti” nije baš prikladan, jer se on nije usuđivao da legne do jutra. To je uticalo i na radno vreme njegovih saradnika, koji su morali da ostaju u svojim kancelarijama sve do pred zoru.

Naročito je poznat Staljinov strah da ne bude otrovan. Prema iskazu njegove kćeri, sve su namirnice koje je on trošio morale biti pregledane, a na banketima je uvek pio samo iz “svoje” boce. Proveravan je čak i vazduh u sobama.⁶⁶

Uzajamno prožimanje strahova u terorskom sistemu nije potpuno naslikano ako se nema u vidu i prilika koju tiraninova strepnja pruža njegovoj okolini za uzajamna obračunavanja. Svi svedoci se slažu da je Staljina, obuzetog stalnim strahom, bilo srazmerno lako ubediti da je neki njemu do tada blizak čovek u stvari sumnjivi tajni neprijatelj. To je za dostavljača moglo da znači odlučujuću prednost – dok na njega ne dođe red. Međutim, uhvatiti se u kolo terora na njegovom čelu značilo je i onako privremenu egzaltaciju. Još uvek ostaje tajna jesu li se ovi ljudi mirili s time da su vrhunске slasti vlasti kratkotrajne, ili su mislili da su oni ti odabrani, koje će mimoići uobičajeni tok.

Da bi se ovo ilustrovalo i da bi se pokazalo koliko malo vredi ljudski život u terorskom spletu, vredi ponoviti jednu neproverenu anegdotu, koju saopštava Voslenski:

66 Staljinova domaćica, koja mu je kuvala čaj, uhapšena je zato što je jedan paketić čaja bio oštećen; to je bio pouzdan dokaz da je htela da ga otruje. Da bi krivica bila ubedljivija, ili iz birokratske inercije, njoj je stavljeno na teret i podmetanje požara iako je ona bila ta koja je pravovremeno sprečila teže posledice jednog kratkog spoja (zbog čega je dežurni električar već ležao na robiji). Vidi A. Kuusinen, *Bog ruši svoje anđele*, Zagreb, Globus, 1981, str. 162.

Kada se jednom u Gruziji Staljin vozio u svoju omiljenu daču u Gulripšu, Berija⁶⁷ je, ne dajući za to nikakvo objašnjenje, naredio komandiru mesne milicije da se sakrije u žbun pokraj puta i da pri nailasku automobila puca u vazduh. Milicioner se nije usudio da ne izvrši naređenje svog zastrašujućeg šefa. Čim se čuo pucanj, Berija, koji je sedeo pored Staljina, teatralno ga je zaštitio svojim telom. Strelca su izvukli iz žbuna, ali je Staljin, protivno Berijinom proračunu, hteo da ga lično sasluša. Pre no što je nesrećnik uspeo da otvori usta, Berija ga je ustrelio i istovremeno pao pred vođom na kolena: “Oprostite mi, nisam mogao da se uzdržim i ubio sam hulju. Gruzinac koji puca na Staljina!” Staljin ne samo što je oprostio svom spasiocu, nego ga je još više zavoleo.⁶⁸

Bilo bi pogrešno strepnju Josifa Visarionoviča Džugašvilija – Staljina svesti na ovaj zbir anegdota. I pored bljutavih hvalospeva, i pored titule generalisimusa, i pored pretenzija da, uz to što je klasik marksizma i najsjajniji vojskovođa svih vremena, bude i najveći lingvist, ekonomist i biolog, Staljin nije bio podoban operetskom diktatoru, već i strpljiv, prepreden i prilagodljiv političar i taktičar. O tome svedoči i činjenica da je savladao ogromnu protivrečnost između sopstvene tvrdnje da su Sovjetskim Savezom od samog početka vladali špijuni, dvoličnjaci i izdajnici (uključiv tu i partijske sekretare na svim nivoima) i potrebe da ta ogromna zemlja i dalje funkcioniše i odbrani se u ratu. Naravno, on je sve porazne posledice svojih političkih poteza pripisivao drugima, koje je izvodio na sud i streljao, pa je time, pored straha koji je ulivao svima, dobijao i odobravanje onih koji su trpeli.

Složenost i, da tako kažemo, dublju i višu dimenziju njegovog straha pokazao je Staljinov odnos prema rukovodstvu Crvene armije. Tuhačevski, Jakir, Bliher, Uborevič i drugi bili su ljudi u najboljim godinama, koji su se prekalili i popeli na visoke vojne položaje još u revoluciji i građanskom ratu. Skršivši stare boljševike Staljin ih je osećao kao najveću opasnost. Istovremeno, bio je svestan da SSSR-u predstoji rat, jer Hitler nije krio svoje ambicije

67 Lavrentij Berija, poslednji Staljinov šef političke policije, pogubljen je ubrzo posle njegove smrti. O karakteru Berije i veštini laskanja vidi R. Tucker, *Stalin as Revolutionary*, New York, Norton, 1981, str. 441 i dalje.

68 M. Voslensky, nav. delo, str. 71.

prema *istočnom* prostoru, koje su i druge sile pothranjivale da bi ga odvratile od sebe. Ne verujući u odanost svojih ljudi, naročito onih koji nisu Rusi, Staljin se užasavao posledica stranog napada i činio je sve da ga izbegne, makar i po cenu sramote i diskreditovanja. U takvim uslovima, bila mu je potrebna jaka armija sa sposobnim starešinskim kadrom. Nazirući Staljinovo kolebanje između ova dva straha NKVD je iskoristio, kao kasnije Berija u priči s milicionarom, svoju priliku. Još i danas je nejasno kojim je putevima postignuto da se u Nemačkoj isfabrikuju pismeni “dogovori”, kojima se Tuhačevski stavlja na raspolaganje nacistima. S obzirom na to da je sovjetski maršal pre Hitlerovog dolaska na vlast često boravio u Nemačkoj i sklapao sporazume s Rajhsverom, bilo je lako naći njegov potpis i staviti ga na dno takvog dokumenta, koji je onda, preko Čehoslovačke, došao u ruke sovjetskih službi, Ježova i Staljina. Manevar je bio toliko providan (jer se nikada nijedan izdajnik nije na papiru, nekom vrstom formalnog ugovora, obavezao na saradnju sa stranom silom) da mu čak ni sumnjičavi Staljin nije sasvim poklonio veru – ovaj “ugovor”, uostalom, nikada nije ni pokazan članovima vojnog suda, koji su Tuhačevskog i drugove osudili na smrt.

Staljinova ambivalencija u pogledu vojske, kao posledica sukoba dve vrste straha, pokazala se i u tome što je odabir visokih oficira za likvidaciju bio krajnje proizvoljan: neki su pošteđeni, a od onih koji su osuđeni na vremenske kazne mnogi su vraćeni na položaje, naročito kada je rat počeo. Diktator je, međutim, imao to zadovoljstvo što je teror delovao i na dotada netaknutu armiju: junaci građanskog rata sada su pristajali da sude svojim nevinim drugovima i odbijali da sretnu članove njihovih porodica (prema kojima je postupak bio izuzetno surov). Time što su se držali po strani dok je likvidirano partijsko rukovodstvo oni su se postepeno pretvorili u saučesnike terora. Delovao je onaj mehanizam koji smo već opisali: hrabri ljudi postaju usamljeni i zbog toga što su, izvlačeći se privremeno, teror od kazne pretvorili u kratkoročnu nagradu.⁶⁹

Staljinovom primeru mogu se dodati mnogi drugi. Godine 1979. pala su u Africi tri terorska šefa, Idi Amin, koji je vladao Ugandom od 1971. godine, Žan Bedel Bokasa, koji je od 1966.

⁶⁹ Maršal Bliher bio je osamnaest puta ranjavani heroj. Pošto je bio član kolegijuma koji je maršala Tuhačevskog osudio na smrt, ovaj pobednik nad Japancima bio je likvidiran kao japanski špijun!

godine bio neprikosnoveni poglavar Centralnoafričke Republike i kasnije car Centralnoafričke Carevine, i Francisko Masijas Nguema, od 1968. godine predsednik Ekvatorijalne Gvineje.

Zadržimo se na poslednjem, čija je povest kod nas najmanje poznata. Osim toga, Masijas je bio jedini od ove trojice koji je u sopstvenoj zemlji bio osuđen, umesto da, kao drugi, živi u srazmernoj lagodnosti emigracije.

Francisko Masijas Nguema Bijogo Negue Ndong bio je veran podanik dok je Ekvatorijalna Gvineja bila posed Frankove Španije. Čak je i svoje pravo ime Msié promenio tako da zvuči više “španski”. Dok su drugi protivnici kolonijalizma trunuli po zatvorima, Masijas je od mirnog činovnika postao Špancima ugodni političar i predvodio delegaciju svoje teritorije na proslavi dvadesetogodišnjice Frankovog preuzimanja vlasti. Posle sticanja nezavisnosti, Masijas vešto, služeći se svim sredstvima, eliminiše sve ugledne gvinejske ličnosti i postepeno ih zamenjuje svojim rođacima.

Duboko iskompleksiran čovek, Masijas strepi pred obrazovanim ljudima, a prezire običan narod. Kada je postao predsednik, zabranio je upotrebu reči “intelektualac”: na jednoj sednici vlade, 1973. godine, zbog tog je “prekršaja” na licu mesta kaznio svog ministra prosvete. Konačno čišćenje Masijas sprovodi pošto je pre toga inscenirao “udar”, koji je navodno pripremao njegov ministar spoljnih poslova. Iz ovih ili onih razloga ubio je sve članove vlade, koja se konačno svela na tri ministra, od kojih je jedan imao čak pet resora. Kada je u jednoj srednjoj školi neko razbio Masijasovu sliku – koja se, naravno, svuda nalazila – uhapsio je i decu i roditelje i smesta streljao odgovornog ministra.

Opsednut bezbednošću, Masijas je u glavnom gradu Santa Isabel oko svoje predsedničke palate stvorio neku vrstu praznog prostora, iselivši stanovnike svih okolnih kuća i zatvorivši katedralu. Posle jedne od svojih ženidbi, predsednik Ekvatorijalne Gvineje osigurao se i sa te strane: naredio je da se ubije šest bivših ljubavnika njegove nove supruge; sedmi “dokazani” partner ove seksualno aktivne žene spasao je glavu – pošto je bio stranac, bio je samo proteran. Kao što je Staljin konačno više voleo svoju “bližnju” daču od Kremlja, tako je i Masijas sve češće napuštao svoj predsednički geto u prestonici da bi živeo u nekoj vrsti stoprocentno obezbeđenog, luksuznog bunkera. Nemajući više poverenja u svoje zemljake, svoju je ličnu gardu ojačao kubanskim i severnokorejskim oficirima.

Istovremeno, ulizice, karijeristi i fanatizovani pripadnici pokreta “Omladina maršira s Masijasom” stvaraju predsednikov kult. Među najvažnije njegove titule spadaju “Veliki majstor obrazovanja i kulture”, “Vrhovni general armije” i “Jedinstveno čudo Ekvatorijalne Gvineje”.

Masijas je smetalo što vlada srazmerno malom zemljom od oko 400.000 stanovnika, od kojih je trećinu oterao u izbeglištvo. Broj je uporno hteo da uveća na više od miliona. Kada je zvanični popis počeo da “podbacuje”, odmah je obustavljen. Međutim, šef Statističkog ureda za Rio Muni (kontinentalni deo zemlje, koja obuhvata i nekoliko ostrva), bio je neoprezan i objavio da tamo ima samo 136.000 stanovnika. Taj nesrećni čovek, po imenu Saturnin Antonio Ndongo, ubijen je na najsuroviji način. Predsednik je, kako se sam hvalio lično naredio da mu se odseku uši, noge i ruke, “kako bi naučio da broji”.

Uvidevši da je diktator do kraja razvio svoje paranoidne crte i da i njima samima preti opasnost, preživeli saradnici-rođaci organizovali su pobunu i svrgnutog Masijasa izveli na sud. Na suđenju, gde se nije smeo pominjati period posle 1975. godine, kada je pučistička garnitura zauzimala najvažnije položaje, utvrđeno je da se broj Masijasovih žrtava penje na 80.000 (20 odsto stanovništva), ali je za njega zatražena 101 smrtna kazna zbog isto toliko ubistava, gde je pouzdano dokazano da ih je sam naredio ili učestvovao u njihovom izvršenju.

Masijas je pogubljen 29. septembra 1979. godine. Međutim, grupa njegovih rođaka i bliskih saradnika, oslobodivši se patološkog vođe, nije mnogo izmenila stanje u Ekvatorijalnoj Gvineji, što opet pokazuje da terorski sistem svoje ekscese i osobenosti duguje ličnosti vrhovnog vođe, ali može da zadrži osnovne osobine sve dok postoje svi preduslovi za njega, među kojima je glavni strah.⁷⁰

Strah povlašćene i ugrožene grupe upotpunjava se ličnom strepnjom njenih vođa. Teror je sistem prožet strahom. Uplašeni vladaju zastrašenima. Razbijanje toga lanca straha, strepnje i zebnje prvi je, hrabar, opasan, ali neophodan korak u borbi protiv terora.

⁷⁰ Bliže o Ekvatorijalnoj Gvineji vidi M. Lignier-Goumaz, *La Guinée Equatoriale*, Paris, Harmattan, 1980. i isti, *Guinée Equatoriale. De La Dictature des Colons à la dictature des Colonels*, Genève, Editions du Temps, 1982.

PREDUSLOVI ZA USPOSTAVLJANJE TERORSKOG SISTEMA

U nastojanju da se razume pojava i rasprostranjenost manje ili više trajnih sistema terora u naše doba ostaje otvoren niz pitanja, starih pitanja koje nekadašnji jednostavni odgovori nisu uspjeli da izbrišu i reše. Svi ti odgovori patili su od osnovnih mana takozvanih monokauzalnih teorija, tj. objašnjenja koja se svode na isključivo ili odlučujuće delovanje samo jednog društvenog činioca.

Kada se to ima u vidu, pravo objašnjenje moglo bi se dobiti tek ispitivanjem svakog pojedinog slučaja i identifikovanjem i razmršavanjem spleta činilaca i okolnosti koji su doveli do terorskog sistema. Taj zadatak ne možemo da savladamo zbog nedostatka prostora i mogućnosti.

Možda je, međutim, izvodljivo i potrebno napraviti jednu grubu skicu, koja bi se pozabavila za naše vreme najvažnijim tipovima terorske vladavine, u nadi da će naznačiti osnovna objašnjenja i ukazati na glavne opasnosti.

U tom smislu, smatramo da su dve glavne terorske tendencije našega vremena one koje postoje u kapitalističkom sistemu u obliku autoritarne "države nacionalne bezbednosti", kao i u zemljama koje su se deklarirale za socijalizam shvatajući socijalističku revoluciju kao prosti akt volje i opredeljujući se za diktaturu birokratije umesto za stvarnu vlast radničke klase. Ovu drugu pojavu nazvaćemo, jasnoće radi, staljinističkim terorskim sistemom.

Građanska "država nacionalne bezbednosti"

Savremeni autoritarni politički sistem ove vrste nastaje tamo gde se kapitalizam iscrpeo ili je neprimenjiv, kako kao način rešavanja ekonomskih i društvenih protivrečnosti tako i kao svojevrsna ideologija i etika. Ovo je naročito upadljivo u sredinama gde se na umornom kapitalizmu i istrošenim građanskim idealima pokušava postići brz ekonomski razvoj. Najgori, ili kako neki autori kažu "najprljaviji", terorski sistemi države nacionalne bezbednosti nastaju upravo u zemljama u razvoju.

Fašizam i nacionalsocijalizam, koje, protivno običaju, ne treba sasvim izjednačavati, nastali su kao odgovor na krizu kapitalističkog društva posle Prvog svetskog rata. Međutim, oni se od današnje države nacionalne bezbednosti razlikuju po nekoliko važnih obeležja. Fašizam i nacionalsocijalizam imali su svoje nacionalističke mitove, vezane za prošlost kao ideal i za prezir prema svakom liberalizmu. Otuda su uspevali da se predstave i kao

antikapitalistički, ili bar antiplutokratski. Njihovim sledbenicima bio je dat osećaj istorijske misije. Iz toga je proisticala i masovna podrška koju su ovi pokreti u svojim zemljama uspevali da steknu, u potpunosti kod sitne buržoazije i deklasiranih elemenata, ali i kod znatnog dela radničke klase. Mnogi od oduševljenih pristalica nisu znali kome objektivno služe, pa to nisu čak ni počeli da shvataju kada su njihovi harizmatski vođi pravili kompromise s navodnim protivnicima među krupnom buržoazijom i tradicionalnom elitom. U politici je često ono što važi kao istina važnije i delotvornije od same istine.

Država nacionalne bezbednosti nema ta obeležja. Ona se koleba između korporativističkog i pretorijanskog sistema i u tom pogledu njene su glavne preteče Frankova Španija i Salazarova Portugalija. Dok je Franko srazmerno brzo eliminisao falangistički pokret, koji je imao fašistička obeležja, dotle savremena država nacionalne bezbednosti nije u stanju ni da stvori političku stranku koja bi je podržavala i davala joj neki koherentni i dugoročni program. Ona to ili nevesto i neiskreno pokušava, pa ne uspeva, ili joj takav pokret nije ni potreban. U svom korporativističkom vidu, ona se svodi na elitu sastavljenu od velikih preduzetnika, klasične zemljoposedničke oligarhije birokrata i vojnih komandanata. U čisto pretorijanskom obliku, to je sistem u kome je dominantna vojska, mada u suštini čuva interese povlašćenih, jer po prirodi stvari nema svoje socijalne interese, sem ličnih dobara samih oficira. Ona postoji radi odbrane interesa elite: njena osnova i njen cilj su *status quo*.

Kako to i nije nikakav pravi cilj, on se mora nadomestiti veštačkim. I kao što vojska prestaje da vrši svoju klasičnu funkciju odbrane od spoljnog neprijatelja i pretvara se ili u policiju ili čak u vrhovnu zakonodavnu vlast, tako se nacionalna bezbednost, koja prvenstveno znači opstanak države kao nezavisne zajednice ljudi u međunarodnom kontekstu, pretvara u neku vrstu unutrašnje ideologije. Država kao međunarodni subjekt, kao nacionalna kreacija uporediva s drugim takvim nacionalnim tvorevinama, izjednačuje se s režimom. Kako je osnovni cilj države da opstane, tako to mora i režim. Ko je protiv režima, taj je protiv države i prirodnog reda stvari. Prema njemu se ne postupa kao prema političkom protivniku, nego kao prema izdajniku. Zato je u današnjem Čileu moguće da se građaninu te zemlje i u doba mira sudi kao "ratnom zločincu".

Ovo je naročito naglašeno u nekim zemljama u razvoju zato što u njima nacionalizam, liberalizam ili ideje građanske demokratije i države blagostanja nemaju korena i izgledaju anahronično. Povrh toga, materijalni izvori su suviše slabi za stvaranje prave nacionalne kapitalističke strukture, pa ove zemlje trpe veliki uticaj međunarodnog kapitala. Ovaj poslednji, pak, oličan u multinacionalnim kompanijama, iziskuje socijalni mir, stabilnost, niske nadnice, odsustvo štrajkova itd., što najbolje mogu da pruže autoritarni sistemi. Međunarodni kapital takođe ne nudi nikakvu ideologiju koja bi narode mogla da nadahne i pokrene.

Očuvanje takvog stanja u korist malobrojne elite, čiji je dobar deo povezan sa stranim interesima, pretpostavlja isključenja masa iz politike. Za razliku od fašizma i nacionalsocijalizma, koji su povremeno mogli da se služe plebiscitarnim metodama⁷¹ težeći da stanovništvo drže u stalnom pokretu obećavanjem napretka ili teritorijalnog širenja, država nacionalne bezbednosti takoreći nema propagandista i poverena je skoro isključivo specijalistima za vršenje nasilja, čiji je glavni cilj da narod oduče od bavljenja politikom i učešća u javnom životu, da ga drže u pasivnosti i apatičnoj poslušnosti. Ova je težnja dovedena do svojevrsnog savršenstva i logičkog kraja izjavom gvatemalskog predsednika Arane (Arana): "Ako treba zemlju da pretvorim u groblje da bih je umirio, neću oklevati da to učinim."⁷²

Ogroman deo građana je otuđen i vlada ga u stvari smatra svojim neprijateljem. U odgovor na to, neznatne manjine očajne u obespravljenosti i bedi i nezastrašene terorom, stalno preduzimaju akcije protiv režima nacionalne bezbednosti, akcije koje zbog njihove izolovanosti i malobrojnosti moraju da poprime obeležja terorističkih napada. Ova vrsta otpora, koja je u politički blokiranom sistemu nacionalne bezbednosti jedino moguća, režimu služi kao stalna hrana: on preuveličava terorističke akcije, inscenira nove, povezuje teroriste s inostranstvom ("međunarodna komunistička zavera") i daje sebi još jedan dugoročan zadatak: borbu

71 Naravno, oni nisu bili spremni da prihvate nepovoljan ishod. Izbori i plebisciti su, kako je to Zamjatin bio već predvideo, imali da budu samo "dani jednoglasnosti". Musolini je jasno rekao da "plebiscit može da posveti revoluciju, ali ne i da je zbaci". Nav. kod C. Friedrich – Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Harvard University Press, 1956, str. 133.

72 *Latin America*, 30. jun 1972.

protiv terorizma. Pošto teror po pravilu teži da porađa terorizam, ova borba se nikada neće uspešno okončati.

Imajući u vidu neprihvaćenost i mutnu prirodu “vrednosti” koje čuva i kojima teži, “ideologija” države nacionalne bezbednosti izgleda siromašno i neprivlačno. Neki režimi se čak i ne trude da je proklamuju, dok drugi, čineći to, najviše podsećaju na fašizam. Smatra se da je prvi pokušaj da se ciljevi ove vrste izričito formulišu nastao u Brazilu, kao uvod u vojni puč 1964. godine. U svakom slučaju, prema tom nacrtu država nacionalne bezbednosti dobila je i svoje ime. Pod izvesnim uticajem savetnika iz SAD i Brazilaca koji su tamo studirali, ovaj nacrt nastao je u brazilskoj Višoj vojnoj školi. Osnova takvog plana počiva na sledećim premisama. Jedna od njih je hegemonija Brazila, podržanog Sjedinjenim Američkim Državama, nad Latinskom Amerikom. Druga je potreba za ekonomskim razvojem, koja iziskuje savršeni red i neograničenu vlast. Treća je neophodnost da se gvozdenom rukom uklone svi protivnici, koji prestaju da budu politički oponenti i postaju kriminalci.

Ako izostavimo prvo obeležje (koje najviše liči na Hitlerovo shvatanje geopolitike i teorije o životnom prostoru) zato što druge slične države bez stanovništva, teritorije i resursa, kakve poseduje Brazil, ne mogu da ga imaju, ostali elementi ovakve doktrine mogu se prepoznati na mnogim drugim mestima.

Ono što takvi sistemi, naime, žele da predstave kao najprogressivnije, najvažnije i neodložno jeste ekonomski rast, koji oni brkaju s ekonomskim razvojem. U ime toga cilja, veruje se, mogu se privremeno ukinuti “luksuzna” dobra, kao što su ljudska prava svih vrsta, slobode pojedinaca i grupa. Kada se jednom taj cilj postigne, rigidna disciplina će se navodno ukinuti i stvoriće se uslovi za demokratiju, koju će elita tobože blagonaklono podariti narodu. Na žalost, ovaj se cilj nikada neće ostvariti i time režimi države nacionalne bezbednosti dovode sebe u ugodan položaj, u koji se stavljaju i autoritarni sistemi druge vrste: vlada stalno traži od naroda požrtvovanje, strpljivost i poslušnost, jer su pred njom izuzetno važni zadaci. Ona istovremeno priželjkuje da te zadatke nikada ne izvrši, pošto bi joj to oduzelo legitimitet; čak ako kojim čudom postavljene ciljeve uspe da ostvari, ona će pronaći nove, koji će je dalje držati na mestu na kome se nalazi. (Jedan će biti maločas pomenuta borba protiv terorizma.)

Razvoj se, međutim, ne postiže zato što čak i onu meru privrednog rasta, koja se ponegde i zabeleži, ne prate nikakve strukturne

promene, niti poboljšanja u raspodeli. Kao što je dobro poznato, multinacionalne kompanije, kojima ovakvi režimi pružaju izuzetno povoljne uslove, nalaze mnoštvo načina da iz zemlje u koju ulažu što pre stotruko povrate svoj novac: ono što tamo ostavljaju ima više oblik napojnice privilegovanoj grupi, odnosno nagrade onima koji su s njima najviše povezani, pa često drže i položaje u vladi. Veruje se da su savremene multinacionalne kompanije, posle osude koju su doživele zbog neposrednog mešanja u političke odnose u drugim zemljama, uglavnom prešle na korupciju kao glavni i vrlo efikasan oblik uticaja.⁷³

Da bi se stvorili uslovi za ovakav "razvoj", u državama nacionalne bezbednosti se održavaju niske nadnice i apsolutna zavisnost i poslušnost radne snage. Nije otuda nikakvo čudo što su glavne žrtve terora sindikalni prvaci i organizatori. Dovoljan broj vrlo siromašnih, koji će se međusobno gložiti oko posla, neophodno je potreban. Zato se nimalo ne haje za pauperizaciju seoskog stanovništva; time se istovremeno oslobađaju i ogromni prirodni prostori za nemilosrdnu eksploataciju. Državama nacionalne bezbednosti nepoznate su brige oko očuvanja prirodne okoline, što je takođe jedan od elemenata koji ih čini zanimljivim za investicije, koje su u razvijenijim zemljama ograničene ekološkim obzirima. U Brazilu se, s obzirom na značaj amazonskih šuma za celu planetu, uništavanje ovih prostora pretvara i u svetski problem.

Ekonomski rast kao glavni proklamovani cilj i očuvanje privilegija uske elite kao glavna svrha čine ovakve režime sasvim neosetljivim na opštedruštvene potrebe. Takve države bezvoljno otaljavaju one poslove koji se smatraju svojstvenim svakoj organizovanoj vlasti. Izdaci za higijenu, zdravstvo i obrazovanje stalno se smanjuju, a smrtnost dece, jedan od vrlo pouzdanih pokazatelja stvarnog ekonomskog i socijalnog stanja, penje se i do 30 odsto. S druge strane, država sve više troši na "odbranu" i na održavanje bezbednosti. Godinu dana posle vojnog puča u Argentini 1976. godine, budžet za odbranu i policiju popeo se na 1,8 milijardu dolara, što je tada predstavljalo polovinu ukupne vrednosti argentinskog izvoza. Dok su plate radnika za to vreme smanjene za 40 odsto, dohoci u vojsci porasli su za 120 odsto (što čak i nije mnogo, kada se zna da je inflacija bila skoro 400 odsto).

⁷³ Vidi J. Nye, "The Multinational Corporations in World Politics", *Foreign Affairs*, vol. 53 (1974), str. 156.

Pored vere u ekonomski rast, koji ne može biti sam sebi svrha, a uz to je, kao što smo videli, iluzoran, ovakvi sistemi pokušavaju da se oslone i na neke tradicionalne vrednosti u nadi da će se opravdati i dobiti bar podršku neukih i zatucanih. Koliko je takva “ideologija” sakata i neinspirativna najbolje pokazuje ustav koji je proklamovala čileanska vojna hunta: on čak nije smogao snage da ta dobra pozitivno izrazi. Njegovi se autori nadaju da će, iskazujući ono protiv čega su, pokazati šta vole:

Svaka delatnost pojedinca ili grupe koja je usmerena na to da propagira doktrine neprijateljske prema porodici, ili koje zagovaraju nasilje ili shvatanje društva, države ili pravnog poretka totalitarnog karaktera ili zasnovano na klasnoj borbi, nezakonita je i protivna institucionalnom kodeksu Republike. (čl. 8, st. 1)

Izjavljivanje ljubavi porodici omiljeno je utočište autoritarnih režima ove vrste, jer se time ljudi preusmeravaju od širih interesa na uže. Kada se bolje pogleda, ova odredba nema nikakvog političkog smisla. Je li protivnik porodice onaj koji se zalaže za pravo žene na pobačaj, ili onaj koji je za legalizaciju razvoda, ili su to pripadnici elite u čije prerogative uvek spadaju održavanje skupih ljubavnica i drugi seksualni “podvizi”? Kult porodice je jedno od najlicemernijih obeležja fašistoidnih sistema.

Pominjanje totalitarizma i klasne borbe je, isto tako, negativno određenje ovakvih sistema prema svom glavnom bauku, koji inače zovu “komunizam”. Kao što smo već više puta pominjali, tamo je vrlo lako biti označen za komunistu. Izraz “totalitarizam” podrazumeva u njima samo diktaturu proletarijata i druge leve političke ciljeve, mada su se u teoriji, od osnovnog dela Hane Arent (Arendt)⁷⁴ pa sve do sada, bez obzira na razlike, kao totalitarni označavali i sistemi krajnje desnice, pre svega nacionalsocijalistički. Kao što mogu da posvedoče mnogobrojni Hitlerovi saradnici koji su tamo našli utočište, ni u *jednoj* zemlji ovakve orijentacije nikada nije bio uhapšen i mučen zagovornik ideja nacističkog ili fašističkog totalitarizma. Štaviše, moglo bi se, misleći na Čile, reći da bi pod udar čl. 8 ustava, kada bi savesno bio primenjivan, prvo trebalo da dođu sam predsednik Pinoče i članovi njegove hunte.

74 Nav. delo.

Treba ponovo istaći da postoji veliki broj ovakvih država, gde se režimi ni najmanje ne trude da izrade bilo kakav ideološki program. U kleptokratijama jedini zadatak države je da obezbedi diktatoru, oligarhiji i njihovim čankolizima izvore prihoda i zadovoljstva. Oni se ne brinu ni o kakvoj legitimaciji.

Čak i tamo gde postoje ustavni prividi, ili cinično restriktivni ustavi poput čileanskog, vlade nacionalne bezbednosti ne mogu ni njih da se pridržavaju pa stalno pribegavaju uvođenju vanrednog ili ratnog stanja, kada se ukida i ono malo garantija pravne državnosti koja u ustavu formalno postoji. I pomenuti čl. 8. čileanskog ustava, takav kakav je, mora se čitati imajući na umu da su istovremeno s ustavom usvojene i prelazne odredbe, na osnovu kojih se njegova primena faktički odlaže bar za osam godina od stupanja na snagu (1981. godine). Za to vreme će vojna hunta obavljati sve najvažnije zakonodavne i pravne funkcije. Prema trinaestoj prelaznoj odredbi, osmogodišnji mandat predsednika republike počinje tek 1981, a prema četrnaestoj tu će funkciju bar do 1989. godine vršiti general armije Augusto Pinoče Ugarte, koga niko nikada nije izabrao na taj položaj. Petnaesta prelazna odredba mu još daje pravo da, čak i ne pitajući ostale članove svemoćne hunte, proglašava “izvanredno stanje i stanje katastrofe”, čime se on, naravno, izdašno služi da bi gonio “teroriste” kojima se ne sviđa ovakva vrsta “demokratije”. Ovo se stanje obnavlja svakih šest meseci.

U Paragvaju vanredno stanje postoji punih dvadeset i devet godina.

Pošto je pojednostavljena do smešnog, logika događaja koji su se odigrali u Lesotu 1970. godine vredi da bude izneta. Poglavica Leabua Džonatan (Jonathan), januara te godine, na osnovu ustava raspisao je izbore, na kojima je, pored njegove, učestvovala i opoziciona partija s blagim socijalističkim programom, pod vođstvom Ncu Mohelea (Ntsu Mokhehle). Kada su prebrojali oko 60 odsto glasova, bilo je jasno da će opozicija dobiti izbore. U tom trenutku predsednik vlade obustavio je brojanje, proglasio vanredno stanje i stavio ustav van snage. Uhapšeni su ne samo opozicioni lideri, među kojima na prvom mestu sam Mohele, nego i sam kralj Lesota! Posle više od dve godine pobednik na prekinutim izborima, Mohele, pušten je iz zatvora, jer ga je Džonatan “pomilovao”.⁷⁵

⁷⁵ Za taj i slične događaje u Africi vidi H. Odera Oruka, *Punishment and Terrorism in Africa*, Kampala-Nairobi-Dar es Salaam, East African Literature Bureau, 1976, str. 59 i dalje.

Država nacionalne bezbednosti je, istovremeno, vrlo osetljiva i ranjiva. Režim može podleći običnom udaru, njemu prete slom zbog suštinske nesposobnosti administracije, prava revolucija ili poraz pred organizovanim demokratskim snagama. Zato je on u stalnom strahu. Ovaj strah, povezan sa svešću da se ni ubeđivanjem, ni kvaziideologijom ni materijalnim davanjima ne može dobiti stvarna podrška, neminovno gura državu nacionalne bezbednosti u teror. Pri tom nije važno da li takva država više liči na klasičnu tiraniju, s jednim čovekom na čelu, ili su u pitanju uske grupe čiji se pripadnici prema dogovoru smenjuju kao “predsednici” republika, komiteta nacionalnog spasa, revolucionarnih komandi, vojnih hunti ili odbora za narodno spasenje.

Ne treba potceniti ni tendencije ka stvaranju države nacionalne bezbednosti, ili bar atmosfere koja na nju podseća ili ka njoj vodi, u razvijenim kapitalističkim zemljama takozvanog Severa.

U takvim zemljama kapitalizam još uvek na manje ili više zadovoljavajući način funkcioniše u ekonomskom smislu i, zahvaljujući i tome što se one nalaze u povoljnom položaju na svetskom tržištu, većina njihovih stanovnika oseća se materijalno zbrinutom i zadovoljnom standardom života, pa i socijalnom sigurnošću, koju im državne ustanove pružaju (naročito tamo gde su na vlasti socijal-demokratske vlade). Međutim, takvo stanje na svom naličju pokazuje dve opasne crte.

Jedna je u tome što, pored zadovoljne ili uspavane većine, postoji izrazito otuđena i bedna manjina, koja je potisnuta na rub društva. Ona je ili bez posla, ili radi van onih privrednih sektora koji donose dovoljne prihode, i sve više zavisi od socijalnih davanja, koja se, opet, smanjuju zbog stalno rastućih izdataka za “odbranu”. Ona ne može da se uključi u navodno otvoreni politički sistem, pa ni u politički život uopšte, jer nijedna od legitimnih i “pristojnih” stranaka ne može i neće da zastupa njene interese. Bez ikakve političke artikulacije, njeni inteligentniji pripadnici traže utočište u raznim oblicima kontrakulture, potpunom radikalizmu, pa i terorizmu, dok ostali “beže” u “alternativne” načine života, narkomaniju, apatiju i kriminal.

Zvanični “establišment”, uz izrazitu ili prećutnu podršku manipulisane većine, ne ponaša se prema tim marginalnim delovima kao prema političkoj manjini, koju po tradicionalnom shvatanju ljudskih prava i sloboda politički sistem i pravo treba da štite od tiranije većine, nego kao prema prestupnicima ili bolesnicima. Iz

toga razloga, oni se, kao potpuno devijantni, nadziru i gone kao obični kriminalci ili se podvrgavaju prinudnom psihijatrijskom lečenju, jer u očima prosečnog konformiste nisu "normalni". Prema takvom shvatanju, "normalnost" znači dobru adaptiranost društvu, bez ikakvog pitanja koliko je to društvo prilagođeno osnovnim ljudskim potrebama.

U vezi s ovom crtom savremene razvijene građanske države, i isprepletena s njom, stoji i druga. To je iscrpljenost i nepostojanje građanske etike i ideologije, odsustvo bilo kakve druge perspektive osim daljeg privrednog rasta i omogućavanja ugodnijeg života, svedenog na materijalni komfor. Bez cilja i duhovne orijentacije, sistem počinje da se temelji na pukoj datosti i gubi *aktivnu* podršku. Umesto nje, postoje samo prilagođenost, tolerancija i nezainteresovanost, pa se u jedinog čuvara poretka pretvara sama država, koja počinje da vrši i niz tradicionalno nedržavnih funkcija, s jedne strane, i da sve češće pribegava represiji, s druge.

Status quo, postojeće stanje, postaje dakle svetinja i cilj i svaki radikalni protivnik je neminovno sumnjiv. Ovome pogoduje i stanje u međunarodnim odnosima: akutna opasnost od drugog bloka čini da se svi protivnici sistema u celini (za razliku od lojalnih opozicionara protiv stranke na vlasti) lako izjednačavaju sa stranim izmećarima i izdajnicima. Pored uticaja na pravcu Istok-Zapad, deluje i onaj odnos, koji je u svetskim razmerama označen kao odnos Severa i Juga. Velik broj razvijenih zemalja prima niz privremenih useljenika iz "trećeg sveta", koji obavljaju najmanje vredne i najprljavije poslove i nalazi se mahom na društvenom dnu. Potičući često iz pravih, nerazvijenih "država nacionalne bezbednosti" ovakvi useljenici sa sobom donose i svoje političke probleme i obračune, uključujući tu i terorizam. Ova poslednja okolnost, vezana za već postojeću sklonost ka terorizmu domaćih marginalnih grupa, naročito je ojačala represivne crte nekih od najrazvijenijih građanskih država: opasnost od terorizma je naduvana do krajnjih granica i poslužila kao opravdanje za ukidanje ili ograničavanje niza ljudskih prava i sloboda.

Iako sve razvijene zemlje u ovom pogledu nisu iste, u njima se, u manjoj ili većoj meri, uočavaju konkretna ispoljavanja opisane društvene teskobe i jačanja represivnih tendencija, koje sadrže terorski potencijal.

Država sve više nadzire tradicionalno nedržavne oblasti. Univerziteti, škole, biblioteke i slične ustanove moraju da se pod-

vrgavaju “bezbednosnim” proverama u pogledu svoga kadra i materijala.

Čovek postaje sve “providniji”, njegova se intima sve više smanjuje. Da bi dobio zaposlenje, mora da pruži sve podatke o sebi, uključiv tu i one najličnije, i da se podvrgne psihijatrijskom pregledu. Ako uz to još hoće državnu službu (a država postaje neposredno ili posredno, glavni poslodavac), biće odbijen jednostavno zbog toga što se smatra “sigurnosnim rizikom”. To, navodno, nije zato što je politički protivnik, nego zato što dovodi u pitanje bezbednost zemlje. Njegovu procenu onda ne može da daje sud, jer mu se na teret ne stavlja nikakvo zabranjeno delo, već to čini administracija na osnovu pokazatelja kao što su pripadnost nekome društvu, sklonost ka izvesnoj vrsti literature, pa čak i “ekstremizma” ispoljenog u maloletničko doba.

Jasno je da u sistemu opšteg proveravanja glavni oslonac postaje policija, gde se stiču odgovarajući podaci. Usavršavanje metoda prisluškiivanja dovodi dotle da nikakav čovekov potez ne može da ostane skriven i nezabeležen: on je stoga stalno podložan učenama. Radi borbe protiv kriminala, u koji se ubraja i radikalno mišljenje, stvaraju se ogromne kompjuterizovane kartoteke, u koje postepeno ulazi svaki građanin. One se od uobičajenih policijskih dosijea razlikuju po tome što ne sadrže samo naznake o ranijim sukobima sa zakonom. Centralizovana “banka podataka” zna sve o svemu: pored čisto policijskih delova, tu su i izveštaji socijalnog osiguranja o oboljenjima, poslodavaca o disciplinskim merama, novčanih zavoda i poreskih uprava o zaduženjima, pa čak i biblioteke o pročitanim knjigama!

Jačanje policije ispoljava se, pored povećanog broja policijskih ustanova i zaposlenih u njima, njenim opremanjem sve savršenijim sredstvima za delovanje protiv pokazivanja političkog neslaganja. Za borbu protiv manifestacija i demonstracija proizvode se sve savršenija sredstva, u koje spadaju različiti gasovi i ostala “manje smrtonosna sredstva”, kao što su bombe za zaslepljivanje, plastična municija i projektili koji izazivaju totalne šokove i privremenu paralizu, ultrazvučne kutije, vozila za distribuisanje elektrošokova na masu itd.⁷⁶

⁷⁶ Vidi pregled kod F. Višnara, “Policijsko-industrijski kompleksi u savremenim građanskim društvima – mehanizmi državne kontrole, represije i torture”, *Pogledi*, 1984, str. 95 i dalje.

Budžeti za policiju vrtoglavo rastu i to, kako u zemljama koje su bile suočene s terorizmom ili drugim vrstama militantnog protesta, tako i u onim koje su toga bile pošteđene. Kao primer prve vrste može poslužiti SR Nemačka: tamo je budžet Saveznog ureda za kriminal porastao za dve godine sa 22,4 na 54,7 miliona maraka, a budžet prave političke policije, Ureda za zaštitu Ustava, za tri godine se utrostručio. Savezni odred za zaštitu granice (*Bundensgenzschutz*), jedini oblik uniformisane federalne policije, koji je od graničarske jedinice postepeno postao glavni nosilac borbe protiv terorizma i sličnih pojava, imao je 1969. godine 16.700 pripadnika, a četiri godine kasnije 22.159.⁷⁷ S druge strane, u Norveškoj su, u deceniji velike stabilnosti i socijalnog mira, izdaci na policiju porasli sa 195 miliona kruna (1966) na preko 950 miliona (1977) – kada se ovo povećanje koriguje faktorom inflacije, ono i dalje iznosi upečatljivih 224 odsto.⁷⁸

Sve ove pojave prati i sasvim “legalno” sužavanje građanskih prava i sloboda. Dozvole za prisluškivanje razgovora ili otvaranje pisama mogu se srazmerno lako dobiti. Sve su širi izuzeci kada policija može da pretresa i hapsi bez odgovarajućeg naloga, a i taj se nalog lakše pribavlja. Istražni zatvor, koji u načelu treba da bude vrlo kratak, sve više se produžuje, pa može čak da traje godinama. Za to vreme, sve je više “opravdanih” razloga, zbog kojih vlasti mogu zatvoreniku da zabrane dodire s braniocima i članovima porodice. Branilac sve češće ne može da razgovara sa svojim klijentom u četiri oka. I, konačno, osuđeni “ekstremisti” (među kojima je po pravilu mnogo više levih no desnih), opet iz razloga bezbednosti, podvrgavaju se režimu potpune izolacije, koja se graniči s ljudski neizdržljivim.

Ni oni koji s najvećom zabrinutošću posmatraju ovakav razvoj ne tvrde da u svim razvijenim građanskim državama postoji već potpuni sistem države nacionalne bezbednosti, niti da je državni teror na pragu. Zato bi trebalo da se steknu još neki uslovi, među koje spadaju i dublja privredna kriza i uspešno organizovanje militantnih marginalnih snaga. Međutim, ako se takve ili slične stvari dogode, arsenal terora ne treba tek stvarati – on je na dohvat ruke.

77 A. Funk – F. Werkentin, *In Richtung einer neuen Analyse der Polizientwicklung in Westeuropa*, Berlin, Berghof – Stiftung für Konfliktforschung, 1977.

78 H. Lorenzten, “Strukturdaten zur Polizientwicklung in Westeuropa, Einige Daten zur Entwicklung der Norwegischen Polizei”, *CILIP*, I, 1978, str. 10 i dalje.

Staljinistički terorski sistem

Zapisnici s velikih moskovskih suđenja u četvrtoj deceniji ovoga veka u potpunosti su objavljivani, čak i prevedeni na strane jezike i rasturani van SSSR. Oni su sadržali neverovatne iskaze starih boljševika i sužnjeva carističkih kazamata, koji su najednom priznavali da su oduvek bili agenti, ne samo Ochrane, nego i svih mogućih stranih obaveštajnih službi.⁷⁹

Pažljivi čitalac je takođe mogao da vidi da se presude oslanjaju isključivo na priznanja. Od materijalnih dokaza na svim tim suđenjima tužilaštvo je podnelo samo telefonski imenik Berlina, iz koga se dalo ustanoviti toliko da je neko, ko je navodno bio špijunska veza optuženih, stvarno živeo u tom gradu, i honduraski pasoš jednog od optuženih, čime se jedino moglo dokazati da on ima dvojno državljanstvo.

Svi su osuđeni oglašeni krivima za terorizam, iako se – ako se ne računa Molotovljev pad u jarak – moglo navesti samo nekoliko žrtava, koje nisu ubijene vatrenim oružjem, nego, u najpovoljnijem slučaju po optužbu, umrle pod nejasnim okolnostima. Jedini stvarno ubijeni funkcioner bio je Kirov, i za to su na prvom suđenju odgovarali Zinovjev, Kamenjev i drugovi. Međutim, na poslednjem velikom procesu, gde su glavne figure bili Buharin i Rikov, optužba se približila istini: na klupi se nalazio i nekada moćni šef političke policije Jagoda, koji je po nalogu s višeg mesta, uklonio Kirova pa zatim za taj zločin uhapsio i optužio grupu na čelu sa Zinovjevima i Kamenjevima. U tom košmaru sve je bilo moguće.

I, najzad iz zemlje najvećeg humanizma, većito nasmejanih ljudi, gde su se snimali razdragani filmovi poput “Pastira Kostje” čulo se kako glavni prokurator (nekadašnji menjševik) Andrej Višinski, Buharina, koga je nekad Lenjin nazvao “ljubimcem Partije”, opisuje kao “prokletog mešanca lisice i svinje”, a svoj govor na prvom velikom moskovskom suđenju završava zahtevom: “Tražim da se ovi pobesneli psi streljaju – svi do jednog!”

Zašto su i ljudi koji nisu bili izloženi sistematskoj indoktrinaciji i lišeni drugih obaveštenja verovali svemu ovome? Pored ciničnog i lakog odgovora da je velika laž uvek uspešnija od male, pravi razlog treba tražiti u ubeđenju, ne samo komunista i njihovih simpatizera, kako sistem nastao oktobarskom revolucijom kao stvaralačka

⁷⁹ Buharin je, između ostalog, bio optužen da je bio agent austrijske, američke i japanske policije.

primena Marksove doktrine i kao ostvarenje volje radničke klase i vekovnih težnji za stvarnom demokratijom nije sposoban za toliko licemerje i trajni teror. Znajući s kakvim se moćnim silama nova sovjetska republika morala da bori objektivni posmatrački bili u skloni da prihvate da su neprijatelji socijalizma stvarno bili u stanju da zavrbuju skoro celo boljševičko vođstvo.⁸⁰

S istom se nevericom gledalo i na izveštaje o drugim, širim, obeležjima staljinističkog terora, o kojima je do sada na odgovarajućim mestima bilo reči.

I danas nije dat pouzdan odgovor o genezi staljinističkog terora. Bolje reći, objašnjenja koja se nude kolebaju se između krajnosti. S jedne strane, sve se objašnjava Staljinovom paranoidnom ličnošću, dok se, s druge, tvrdi da je staljinistički teror bio neminovan i začat već u oktobarskoj revoluciji, iz čega se na nekim mestima rado izvodi zaključak da socijalistička revolucija mora da se nastavi kao totalitarizam i teror.

Možda će pažljivije praćenje razvoja koji je prethodio pravom početku velikih čistki i terora moći da naznači uravnoteženiji odgovor.

Većina boljševika, a u svakom slučaju sam Lenjin, pošla je u revoluciju s uverenjem da će ona uništiti buržoasku državu, oličenu u otuđenoj politici, vojsci i birokratiji, i da će te ustanove povezati s čitavim narodom. Po Lenjinovim rečima proletarijat će to zameniti "*demokratskijom*, ali ipak još uvek državnom, mašinom u obliku naoružanih radničkih masa koje će se preobraziti u sveopštu narodnu miliciju".⁸¹ U takvom konceptu bilo kakva politička ili tajna policija bila je nezamisliva.

To čak važi i za one stavove koji na prvi pogled izgledaju sasvim drukčiji. Reč je o tumačenju diktature proletarijata kao sistema prinude, nevezanog bilo kakvim pravnim i moralnim obzirima. Ona je:

... ostvarenje u prijelaznom razdoblju takvog iznimnog režima u kojem se vladajuća klasa ne rukovodi općim normama, predviđenim na duži rok, već razlozima revolucionarne svrsishodnosti.

⁸⁰ "Socijalistički glasnik", koji su menjševički emigranti izdavali u Parizu, pisao je 25. marta 1937: "Nema sumnje da su Nemci uspeali da njihovi agenti u SSSR dođu na najviše položaje." Nav. kod A. Ulam, nav. delo, str. 446.

⁸¹ V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinienij*, 5. izdanje, Moskva, Izdatel'stvo poitičeskoj literatury, 1958-1966, tom 33, str. 100.

Jer:

... revolucija traži od revolucionarne klase da ona ostvari svoj cilj svim sredstvima koja su joj na raspolaganju: ako je potrebno – oružanim ustankom, ako nema druge – terorom.⁸²

I ovako oštre pozicije, koje iskreno i otvoreno zagovaraju teror (danas više niko ne priznaje da upražnjava teror), u delimičnom su skladu s predašnjim, jer, ako ne podrazumevaju celi narod, misle na proletarijat kao klasu, a ne na njegove specijalizovane terorske službe.

I pored svega toga, teškoće s kojima se revolucionarna vlast suočila i koje su dostigle vrhunac u iscrpljujućem građanskom ratu, uz masovnu stranu intervenciju, dovele su, pored spontanog i očekivanog “crvenog terora”, do stvaranja i postepenog jačanja političke policije.

Sveruska vanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže (Čeka – VČK) osnovana je rezolucijom Saveta narodnih komesara od 7. decembra 1917. godine. To je bio čisto istražni organ, koji isprva nije imao pravo da lišava slobode, a kamoli određuje i izvršava kazne.

Šira ovlašćenja Čeka je dobila posle propalih pregovora s Nemačkom i nastavljenog napredovanja nemačkih trupa, koje je imalo teške posledice. Sovnarkom izdaje 21. februara 1918. dekret kojim naređuje da se “neprijateljski agenti, špekulanti, razbojnici, huligani, kontrarevolucionarni agitatori, nemački špijuni streljaju na mestu njihovih zločina”.⁸³ Iako joj to ovlašćenje nije bilo izričito dato, Čeka je smatrala da je time dobila pravo da strelja neprijatelje uhvaćene na delu. Među njima je bilo i bivših čekista, koji su učestvovali u pokušaju socijalrevolucionarnog puča 6. jula 1918. godine.

Smrtna kazna je, inače, ukinuta na Drugom kongresu sovjeta, odmah posle izbijanja revolucije, da bi u novim okolnostima bila ponovo uvedena godinu dana kasnije.

Krajem avgusta 1918. izvršen je atentat na Lenjina i ubijen je Uricki, predsednik Čeke u Petrogradu. Ovaj akt izaziva Dekret o

82 L. Trocki, “Terorizam i komunizam”, u *Iz revolucije*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1971, str. 144, 179 (prevod Radomira Venturina).

83 *Dekrety sovietskoj vlasti*, Moskva 1957, str. 313.

crvenom teroru, koji Sovnarkom donosi 5. septembra iste godine. Njime Čeka dobija ovlašćenja da klasne neprijatelje stavlja u koncentracione logore i da strelja sve one koje uhvati pri izvršenju kontrarevolucionarnih dela.⁸⁴ Neki čekisti smatrali su da je to ovlašćenje za sasvim nediskriminisano, biološko uništavanje svega onoga što nije proletersko. Lenjin je na to oštro reagovao člankom, napisanim krajem 1918. godine, ali iz neobjašnjivih razloga objavljenim u "Pravdi" tek 7. novembra 1926. godine. Štaviše, Čeka je došla u sukob s Narodnim komesarijatom za unutrašnje poslove i Narodnim komesarijatom za pravosuđe, koji se završio naimenovanjem predstavnika ovih poslednjih resora u vrhovni kolegijum Čeke. S druge strane, pobornici Čekine svemoći i autonomije insistirali su na tome da ona nije organ države, nego Partije. Novi kompromis je postignut time što je Feliks Đeržinski istovremeno postao i narodni komesar unutrašnjih poslova i predsednik Čeke, a ovoj je uzeto pravo donošenja presuda, sem u oblastima gde su važili ratni zakoni. Ostalo je, međutim, pravo slanja u logore.⁸⁵

Braneci u načelu potrebu za revolucionarnim terorom kao privremeno rešenje, nametnuto kontrarevolucijom i stranom intervencijom, i odbijajući uopštene napade na Čeku kao ustanovu, Lenjin je od ove – možda iluzorno – očekivao strogo poštovanje zakonitosti. Sačuvana su svedočanstva o njegovim intervencijama kod ove institucije, gde je postupao vrlo principijelno: ako nisu postojali nikakvi dokazi, tražio je da se uhapšeni smesta oslobodi, ako pak jesu, prestajao je da se meša. Razdražen, 20. maja 1919. poslao je ovakav telegram Izvršnom komitetu Novgorodske gubernije:

Kao što vidim, Bulatov je uhapšen zato što se meni žalio. Skrećem vam pažnju da ću za ovo uhapsiti predsednika Izvršnog komiteta i Čeke, kao i članove Izvršnog komiteta, i da ću se postarati da budu streljani.⁸⁶

Posle uspešnog okončanja građanskog rata i uvođenja "Nove ekonomske politike" (NEP), koja je više pažnje skrenula na špekulante i sabotere nego na naoružane kontrarevolucionare, Lenjin podržava pokušaje da se Čeka ograniči u ovlašćenjima. Na devetom Sveruskom kongresu Sovjeta on u svom govoru kaže i ovo:

⁸⁴ *Izvestija*, 10. septembar 1918.

⁸⁵ Isto, 21. februar 1919.

⁸⁶ Lenin, nav. delo, tom 50, str. 318.

Sada smo suočeni sa zadatkom razvijanja civilnog kursa – to je ono što traži Nova ekonomska politika – a to iziskuje i više revolucionarne zakonitosti.⁸⁷

U okviru svega toga, Čeka se pretvara 6. februara 1922. godine u GPU (Državna politička uprava), sastavni deo Narodnog kome-sarijata unutrašnjih poslova. Zadaci Uprave su suzbijanje otvorene kontrarevolucionarne delatnosti, kontrašpijunaža, obezbeđenje železničkih i plovnih puteva i zaštita granica RSFSR. Međutim, Prezidijum Svesaveznog izvršnog komiteta i Sovnarkom mogli su GPU dati i druge specijalne zadatke radi održavanja revolucionarnog poretka. Novi organ nije, međutim, imao nikakva prava u pogledu izricanja i izvršenja kazni. Istražni zatvor nije mogao trajati više od dva meseca. Ustavom SSSR od 6. jula 1923. GPU postaje OGPU (Objedinjena glavna politička uprava) i savezna institucija. Međutim, novokrštena ustanova nije dugo ostala ograničena u pravima. Dekretom VCIK od 10. avgusta 1922, donesenim u odsustvu obolelog Lenjina, GPU dobija pravo da sve one koji se bave “kontrarevolucionarnom delatnošću” protera u inostranstvo ili zabačene delove zemlje u trajanju ne dužem od tri godine.⁸⁸ Jednom novom odlukom, donetom iste godine, progonstvo se na isti način može odrediti za “aktiviste antisovjetskih političkih stranaka”. GPU već ima svoje logore na Solovjeckim ostrvima, poznate pod skraćenicom SLON (Severnye lagerja ossobogo naznačenija).

Dok je Lenjin bio pristalica crvenog terora i ostao poznat po traženju nemilosrdnog krivičnog zakonodavstva uperenog protiv kontrarevolucionara i štetočina, ali je sve to činio pod utiskom vanrednih okolnosti i u uverenju da se i teror može pomiriti sa zakonitošću tako da pogodi i zastraši samo stvarne klasne protivnike, dotle su drugi vodeći boljševici, a naročito Zinovjev i Kamenjev, mnogo više zazirali od organa uspostavljenih za vršenje terora. I oni su se ipak nadali da će smirene okolnosti oduzeti moć takvim ustanovama i da će, kako je rekao Zinovjev u jednoj prilici, sedišta Čeke zameniti dečji vrtići.

Lenjin nije doživeo ukidanje privremene ustanove koju je u jeku revolucije smatrao potrebnom. “Čerezvičajna” komisija postala je stalan organ, koji je samo menjao imena i sve više poprimao svojstva političke policije, sasvim udaljene od narodne milicije i

⁸⁷ Isto, tom 44, str. 327.

⁸⁸ *Izvestija*, 18. avgust 1922.

sve manje podvrgnute kontroli. Staljinu je samo ostalo da joj i dalje menja imena, da je sasvim izvuče ispod nadzora Partije, tj. da i Partiju i političku policiju kadrovskim manevrima potčini sopstvenoj birokratskoj strukturi. Tada se pokrenuo novi talas terora, neopravdan nikakvim spoljnim i unutrašnjim ugrožavanjima, terora u kome su stradali i skoro svi stari čekisti.

Pored jačanja i osamostaljivanja političke policije i iluzije da je teror mogućan uz primenu zakonitosti (za to bi bilo potrebno da ga sprovede tako skrupulozni ljudi kakav je bio Lenjin, kada bi saznao za neki slučaj), preduslov za staljinistički teror bilo je i onakvo tumačenje diktature proletarijata, kakvo je zagovarao Trocki. S obzirom na to da celi proletarijat nije bio taj koji je vršio zakonodavnu vlast, niti je mogao efikasno da nadzire donošenje i primenu zakona, činile su to uže grupe u njegovo ime, u punom uverenju da zastupaju radničku klasu u celini i da imaju sva njena istorijska ovlašćenja.

Prevedeno u zakonodavnu praksu, to je dovodilo do dve posledice. Jedna je bila to što su zakonski tekstovi postali neprecizni i dvosmisleni uz nipoštašavanje načela zakonitosti i neretroaktivnosti. Smatralo se da će revolucionarni instinkt proletarijata nadomestiti ove praznine. Druga posledica ispoljila se kao sve jače uverenje da u zemlji postoje dve grupe, "mi" i "oni", i da su oštri i neodređeni pravni propisi namenjeni samo "njima", klasnim protivnicima ili štetocinama, te da su, prema tome, moguće greške od malog značaja.

Pored već navedenog čl. 58. Krivičnog zakonika RSFSR, čiji su neki elementi prethodili Staljinovoj neograničenoj nadmoći u Partiji i državi, čak i Staljinovi protivnici u Centralnom komitetu, buduće njegove žrtve, mirno su učestvovali u donošenju zakona vrlo represivne i reakcionarne sadržine, smatrajući i dalje da su oni sredstvo koje se nikada neće okrenuti protiv njih samih. Ovo je svedočilo i o njihovoj birokratizaciji, jer su neke od takvih mera bile ne samo nazadne i nepravedne u opštem smislu, nego i izrazito antiradničke.

Tako se 1930. godine donosi Dekret o zabrani kretanja radne snage. Istovremeno, ukida se pomoć nezaposlenima, jer je nezaposlenost navodno nestala. Sledeće godine uvode se kazne zatvora za obična kršenja radne discipline. Odmah zatim, ukida se onaj član Zakonika rada koji je predviđao da se radnik može premestiti samo uz njegovu saglasnost. Krajem 1932. godine ponovo se uvode

“unutrašnji pasoši”, bez kojih niko ne sme napustiti mesto prebivališta. Ovakve su isprave postojale u carskoj Rusiji i Lenjin ih je smatrao jednom od njenih najvećih sramota. U svom izveštaju XX kongresu KPSS Hruščov kaže kako je Politbiro “uzgred” odobrio Dekret od 1. decembra 1934, na osnovu koga je izmenjen i Zakonik o krivičnom postupku RSFSR. Tim je aktom naloženo da se “teroristima” sudi posle kratke istrage, po kratkom postupku, bez mogućnosti traženja pomilovanja, a organima NKVD dat nalog da smrtne kazne izvršavaju odmah po donošenju presuda. Verovatno je isto tako nemarno potvrđen dekret od 7. aprila 1935. godine, kojim se mogućnost izricanja svih krivičnih sankcija, uključujući smrtnu kaznu, proteže i na decu iznad dvanaest godina.⁸⁹

Kada je Lenjin pisao da je “revolucionarna diktatura proletarijata vlast koja se obezbeđuje i održava nasiljem proletarijata nad buržoazijom, vlast neograničena nikakvim zakonima”,⁹⁰ mislio je na to da isti zakoni ne mogu vezivati i proletarijat i buržoaziju u njihovoj klasnoj borbi, kao što ni buržoazija ne smatra da je pravni obziri mogu sputavati kada brani svoju klasnu suprematiju. Trocki, koji je, za razliku od staljnističkih “ideologa”, bio vrlo obrazovan čovek, raspravljao je istim povodom i o prirodnom pravu, smatrajući ga tvorevinom slabe buržoazije radi uspostavljanja kontrole idealne norme nad stvarnim zahtevima radnih masa i revolucionarnih partija.⁹¹

Kao što smo pokušali da naznačimo, počivajući prividno na tim teorijskim osnovama, praksa je i pre no što je Staljin iskoristio svoju priliku razotkrila dve glavne opasnosti ovakvog apstraktnog stanovišta, opasnosti koje se uzajamno prožimaju te ih je teško izdvojeno izložiti ako se istovremeno obe nemaju u vidu.

Diktatura proletarijata podrazumevala je teror nad buržoazijom. Međutim, i pored revolucionarnog saveza sa seljaštvom, pripadnik građanske klase postao je svako ko nije proleter. Istovremeno, ispostavlja se da celi proletarijat ne može da donosi odluke o sprovođenju nasilja, uključujući tu i konkretnu primenu merila klasne pripadnosti. Po lukačevskoj teoriji partije, to u njegovo ime treba da čini avangarda, koja taj posao silom prilika poverava specijalnim službama. Među njima se opet ističe politička policija koja, i dalje u skladu s relativnom nevažnošću opštih pravnih pra-

⁸⁹ Isto, 8. april 1935.

⁹⁰ Lenin, nav. delo, tom 37, str. 245.

⁹¹ Trocki, nav. delo, str. 161.

vila, preuzima i istražne i sudske i egzekutivne funkcije. Pri tom se živi u uverenju da i takve uske službe zadržavaju pravi proleterski instinkt, dok, međutim, u njihovom tumačenju klasna pripadnost sve više znači "objektivnu" krivicu, koja ne potiče od delovanja konkretnog čoveka, nego iz njegovog porekla, čime se, kako smo već više puta istakli, pojam klase biologizira, a klasna obeležja postaju takoreći rasna.

Istovremeno, i pojam proletarijata se falsifikuje i postepeno gubi originalno značenje. Ukoliko zakonodavstvo i praksa postaju antiradnički, utoliko više se proleter izjednačava sa pripadnikom birokratskog sloja. To se u istočnoevropskim sistemima dobro videlo kada je pravo na visoko školovanje jedno vreme bilo priznavano samo deci radnika: u ove su u prvom redu spadali državni i partijski funkcioneri.

Sve jasnije postaje da zakon koji ne vezuje sve podjednako ne može tako da se nazove i da postaje oruđe, ne proletarijata, nego onoga ko ga primenjuje.

Staljinu je ostalo da tu relativnost zakonitosti, koja se posle Lenjinove bolesti i smrti postepeno pretvarala u nezakonitost i proizvoljnost, učini potpunom. Posle neuspešnog pokušaja da 1932. godine od Centralne kontrolne komisije i Politbiroa SKP(b) dobije odobrenje da strelja Rjutina i njegove istomišljenike samo zato što su se u jednom spisu usudili da kritikuju partijsku politiku i njega lično, on je morao da režira i sprovede ubistvo člana Politbiroa Sergeja Kirova da bi stvorio osnov za primenu neograničenog terora i na same boljševike. To mu je bilo utoliko ugodnije što je Kirov, inače po političkim koncepcijama blizak Staljinu, bio i osoba koja je među radnicima uživala veliku popularnost i, u konkretnom slučaju, rečito istupila protiv likvidacije Rjutina i njemu bliskih članova SKP(b). Ubivši Kirova, Staljin se rešio potencijalnog rivala, osvetio se i – što mu je bilo najvažnije – uveo u igru opasnost od terorizma, koji će biti glavna tema svih kasnijih javnih i tajnih procesa. Pravna pravila nisu više samo selektivna u primeni, nego kao jemstvo ne postoje.

Tada naročito dolazi do izražaja i opasnost od nipodaštavanja ispravnog krivičnog postupka. Pod utiskom da su formalne garancije koje se daju optuženome, kao što je na primer pretpostavka njegove nevinosti i nezavisna uloga branioca, sentimentalno gubljenje vremena u žaru revolucionarne borbe, ove zakržljale institucije nisu mogle da predstavljaju nikakvu prepreku staljinističkom

teroru. Uvek se mogao izabrati pogodan sud i pogodan postupak. Famosni sudija Urlih putovao je, kao nekada papini inkvizitori, Sovjetskim Savezom u raznim ulogama, uglavnom kao predsednik vojnog kolegijuma Vrhovnog suda. Višinski je formulisao teoriju branioca kao saradnika suda u utvrđivanju krivice. Dok na prvim velikim procesima nije bilo advokata odbrane, završna reč branioca na suđenju Pjatakovu, Radeku i drugima pokazuje kako je to izgledalo:

Drugovi sudije, neću kriti od vas izuzetno težak, besprimer-
no težak položaj u kome se odbrana u ovom slučaju nalazi.
Pre svega, drugovi sudije, branilac je sin svoje zemlje. I on je
građanin velikog Sovjetskog Saveza, i veliko negodovanje,
gnev i užas koji danas oseća celo stanovništvo naše zemlje,
staro i mlado, osećanje koje je tužilac tako upečatljivo izra-
zio u svom govoru, mora da deli i branilac... Sve činjenice
su dokazane i u toj oblasti odbrana nema nameru da ulazi
ni u kakav spor s tužiocem. Takođe nema spora s tužiocem
u oceni političkih i moralnih vidova slučaja. I ovde je slučaj
toliko jasan, politička ocena koju je ovde dao tužilac toliko
jasna, da odbrana samo može da se u potpunosti pridruži
tome delu njegovog govora.⁹²

Iako je politička policija, pod imenima koja su se, kao i njeni ru-
kovodioci i personal, menjala, i bez sudske farse likvidirala ili slala
u zatočeništvo milione ljudi, ostajala je ova potreba da se održavaju
velika suđenja, koja se imitiraju i svuda tamo gde je, posle Drugog
svetskog rata, staljinistički teror bio "izvezen".

Šta je objašnjenje za nastojanje na tobože ispravnom i potpu-
nom javnom suđenju? Jedno je dobro poznato, a to je zastrašujuća
vrednost egzemplarnog suđenja, kome se po pravilu podvrgavaju
istaknute ličnosti. Drugo leži u želji da se eliti jasno pokaže da je
njen imunitet, pa prema tome i njena odlučujuća uloga, ukinut
i propao. Država, koja je po definiciji aparat nasilja, postavlja se
iznad partije, koja se prvenstveno oslanja na ubeđivanje i agita-
ciju. Partija i njena ideologija postaju samo ukras države, trag
nekadašnjeg njenog legitimiteta: to se najbolje vidi po tome što
se partijska linija često i naglo menja i u unutrašnjepolitičkoj i

⁹² *Report of the Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet Trotskyite Centre, Mo-
skva, 1937, str. 517.*

u spoljnopolitičkoj oblasti, ali državni teror ne jenjava. Iako se i dalje održava vrlo glasna propagandistička i ideološka halabuka, to je samo verbalna forma koja prikriva poražavajuću suštinu: staljinistički terorski sistem postaje u stvari bezidejna, ispražnjena strahovlada bez pravog programa, sem održavanja privilegija birokratske elite i u tom pogledu počinje da liči na svoj građanski pandan, državu nacionalne bezbednosti.

Da bi se svrstao u najgoru državu-mòru, potpuno birokratizovanom i podržavljenom socijalizmu, u kome se radnik vraća u najamni odnos (ovoga puta sa državom), bilo je još potrebno da se na njega projektuju i lične idiosinkrazije vrhovnog šefa terora. Staljin se, da sasvim kratko ponovimo ono što se nalazi razbacano u dosadašnjem tekstu, nije zadovoljavao posedovanjem vrhovne vlasti i ogromnim političkim uticajem, koje je imao još pre pravog početka terora. On je o sebi mnogo bolje mislio, tačnije, mislio je sve ono što je druge kasnije privoleo ili naterao da o njemu govore, pišu i pevaju. On je bio ubeđen da je genijalan, genijalniji i svestraniji od Marksa i Lenjina, i sasvim je verovatno da je verovao da je besmrtn. Svi koji su znali da nije takav, pre svega njegovi kritičari, ali i prijatelji u samoj SKP(b), koji su mu uz protivljenje ili sasvim drage volje već 1929. godine dopustili da zauzme neprikosnoven položaj, morali su da odu. U državi, koja za njega nije bila mòra, nego ispunjenje njegovih najdivnijih snova, bilo je mesta samo za ljude koji su verovali ili se savršeno pretvarali da veruju da on nije samo sposoban organizator, administrator i intrigant, nego oličeni vrhunac istorije čovečanstva. Na Staljinovom primeru videlo se kako se ličnost bez harizme može manipulacijom i nasiljem pretvoriti u harizmatiskog vođu.

Sve ovo ne može a da ne uputi na jedan važan zaključak. Politički sistem koji se u SSSR gradio pre staljinističke strahovlade nije imao odbrambene mehanizme da spreči nagomilavanje tolike moći u rukama jednoga čoveka. Prirodno, takve mehanizme nisu mogli imati ni ostali sistemi etatističkog socijalizma, koji su se u drugim zemljama gradili po staljinističkom uzoru i uz prisustvo sovjetskih savetnika i nadzornika.

Otkuda to? Izgleda da je osnovni ključ u jednom paradoksu. Pojava neprikosnovenog, sveznajućeg i svemoćnog vođe u društvu koje tvrdi da sprovodi diktaturu proletarijata kao klase i da gradi socijalizam omogućena je upravo zanemarivanjem i potcenjivanjem uloge ličnosti u politici i istoriji. Boljševici su sebe shvatili

kao grupnog nosioca istorijske neminovnosti, kao samožrtvovane i bezlične izrazioce volje proletarijata, koji ispunjavaju istorijsku misiju, što bi u datim uslovima i neko drugi mogao da učini. Otu- da su se svi oni, počev od Lenjina, trudili da ostanu neupadljivi i vrlo skromni i da svoje lične osobine strogo odvoje od funkcije koja im je dodeljena.

Svako ko iole poznaje Lenjinovu biografiju zna za veliku odboj- nost – ili, bolje reći, savršenu ravnodušnost – koju je on ispoljavao prema svakom pokušaju svoje glorifikacije. Taj čovek, koji je celog života ulazio u oštre sukobe sa svojim partijskim drugovima, lako im je praštao, jer je uvek u protivniku gledao pogrešno mišljenje, a ne lošu ličnost. Ni Staljinova grubost, koju je on u dodatku svoga političkog testamenta smatrao odlučujućom smetnjom da ovaj i dalje bude generalni sekretar Partije, nije bila neka opšta rđava osobina, koja bi ga diskvalifikovala kao dobrog komunistu – jedino ga je činila nepodobnim za vršenje te funkcije. Zato je lako razumljivo što Centralni komitet, koji je za ovu Lenjinovu opomenu dobro znao, nije njoj pridavao naročit značaj. Nasuprot tome, odsustvo bleska, neubedljivo poznavanje marksističke teorije i nedostatak govorničke veštine kod Staljina činili su da mu nje- govi mnogo upečatljiviji rivali lako ustupe svakodnevno vođenje partijske administracije, prozaičan i rutinski posao koji je on umeo da iskoristi da ih konačno sve eliminiše. Smatralo se, jednostavno, da su boljševici zamenjivi i da su njihove lične osobine potpuno podvrgnute volji apstraktne partije i još apstraktnijeg proletarijata.

Manje su shvatljivi razlozi za još jednu pojavu, koja je takođe podsticala Staljinove želje i doprinela njegovom konačnom polo- žaju. Reč je o Lenjinovom kultu, koji se u SSSR razvio tek posle njegove smrti. Taj stidljivi i skromni čovek, koji je bio spreman da prizna da je pogrešio i koji se pred kraj života mirio s tim da nema velikog uticaja na zbivanja, odjednom je postao natprirodno biće. Komunizam, kao pokret masa i istorijske determinisanosti, kao ideologija koja se zasniva na primatu ekonomske baze, stvorio je mit o nekoj vrsti natčoveka. Tradicionalno potcenjivanje velike ličnosti je u Lenjinovom slučaju, zbog njegovih neospornih izu- zetnih osobina i vrednosti, svakako moralo biti korigovano da bi se shvatilo da revolucije ne uspevaju ako nemaju dostojne vođe, ali ono što se desilo postepeno je počelo da prelazi u drugu krajnost. Možda se u tom trenutku počelo događati nešto što i u drugim vidovima objašnjava zbivanja u SSSR: marksistička ideologija je

u izvesnim oblastima počela da popušta pred ruskom političkom tradicijom – romantizovanom vizijom istorije kao skupa dela velikih vladara i svetaca.

I tako je, baš zato što nije bio u stanju ni da zamisli opasnost koju bi individualni tiranin mogao da predstavlja za socijalističko društvo, politički sistem ostao bez ustavnih, pravnih, partijskih i društvenih prepreka onome koji bi želeo da to postane. Zadobivši odlučujuću prednost, Staljin je mogao da neograničeno upravlja i bez posedovanja bilo kakve državne funkcije. U takvom položaju mu već pomenute slabosti pravnog sistema nisu stajale na putu da svoju predstavu o sebi kao novom, većem Lenjinu, čiji je kult i sam gradio neprekidno dovodeći sebe u vezu s pokojnikom, pokuša da ostvari na svaki dostupan način, šireći teror i u one oblasti koje inače nisu od značaja za održanje vlasti.

Kao što su pokazali događaji u mnogim drugim socijalističkim zemljama, gde su se na neprikosnovene vodeće položaje instalirale ličnosti daleko bleđe od Staljina, politički sistem socijalizma, da bi sprečio teror i druge katastrofalne promašaje (kakva je, recimo, bila “kulturna revolucija” u Kini), mora da računa ne samo na davno uočenu opasnost birokratizacije, nego i na varijantu lične tiranije i da se snabde demokratskim ustanovama i procesima koji to pravovremeno mogu da spreče.

TEROR U MEĐUNARODNIM RAZMERAMA

Međunarodne razmere terora bile su već vidljive i u dosadašnjem izlaganju. Iako je teror prevashodno metod vladanja ljudima u okviru granica kojima je teritorijalno omeđena data vlast, on se često koristi i kao način kontrole nad formalnim ili stvarnim strancima. Njima se vlast tek želi nametnuti, ili se, kao kod genocidnog terora, oni hoće ukloniti da bi napravili mesta drugima. Izraz “formalni ili stvarni stranci” namerno smo upotrebili da bismo podrazumeli i situacije, kao što su one stvorene kolonijalnim osvajanjima, gde se pripadnici drugih naroda proglašavaju, ako ne punopravnim građanima, a ono podanicima, i smatraju sopstvenim državljanima. Oni formalno nisu stranci, ali se prema njima kao takvima postupa, isto onako kao prema ljudima sa kojima ne postoji državljanska veza.

Podsećanje na već pomenute primere učiniće stvari jasnijim. U toku španske konkviste, veliki delovi Srednje i Južne Amerike proglašeni su posedom španske krune i tamošnji urođenici postali

su španski podanici. Oni su, dakle, formalno prestali biti stranci i genocidni teror prema njima postao je “unutrašnja stvar”. Slično se u moderno vreme dešavalo u Alžiru, dok se on smatrao “prekomorskim” delom Francuske. Tamošnji Arapi i Berberi su, isto tako kao i doseljeni Francuzi (“koloni”), bili francuski državljani, ali je teror vojnih vlasti bio usmeren samo na prve da bi sprečio ostvarenje njihovog prava na samoopredeljenje.

Sudbina Jugoslavije za vreme Drugog svetskog rata pokazala je još “bogatiye” oblike ove vrste terora. Naša zemlja bila je podeljena između nekoliko osvajača, koji su – protivno međunarodnom pravu – proglasili Jugoslaviju za državu koja je nestala i podelili je između sebe. Neki su delovi bili prosto pripojeni Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj a drugi su držani pod posrednom kontrolom kvistlinških vlada, u koje je spadala i vlada “Nezavisne Države Hrvatske”, ma koliko se ova tvorevina trudila da se predstavi kao suverena država. Jedino što je bilo zajedničko u svim tim delovima bio je teror prema Jugoslovenima, bili oni smatrani za sopstvene državljane ili podanike, ili za strance. Ovaj teror je bio delom genocidan (postupanje prema Slovencima u delovima pripojenim Nemačkoj, Srbima u Paveličevoj “državi” i Jevrejima i Ciganima skoro svuda), a delom način da se obezbedi apsolutna pokornost nezakonitom režimu aneksije i okupacije. Ovaj teror je bio nezapamćeno žestok, jer u suštini nije bio uspešan: sve veći otpor izazivao je, kako je već naglašeno, sve jači gnev terorista. Zbog postojanja nacionalnih i kulturnih razlika, terorsko nametanje volje okupiranom stranom stanovništvu uvek dovodi do odlučnog opiranja i sledstvenih bestijalnosti. To se za vreme istoga rata desilo i u Poljskoj i okupiranim delovima Sovjetskog Saveza, a posle rata u nizu drugih zemalja. Dovoljno je pomenuti ponašanje Izraela na okupiranim arapskim teritorijama, SAD u Južnom Vijetnamu i Vijetnama u Kampučiji. Ako se, međutim, unutar matične zemlje održava neterorski sistem, tako se stvaraju već pomenute “zone terora”, koje obuhvataju samo okupiranu ili na drugi način zaposednutu teritoriju i ljude na njoj, ljude koji su mahom nacionalno drukčiji, bez obzira da li se zaista i smatraju strancima.

Po svim osnovnim obeležjima, ova vrsta “međunarodnog” terora ne razlikuje se od terora koji se sprovodi unutar jedne države. Pomenuta je već i druga međunarodna dimenzija terora. Ona se svodi na to što je svaki međunarodni oružani sukob, rat, u sušti-

ni teroristički. Agresor ne teži potpunom uništenju protivnikove oružane sile, još manje njegovog stanovništva, već želi da savlada volju za otporom izazivanjem straha od daljih posledica. U ratnoj shemi, ubijeni na bojnopolju su terorske žrtve, a preživeli su oni koji su šira meta terora: njih treba zastrašivati, paralisati i naterati na predaju. Kao i u unutrašnjem političkom sukobu, teror nastaje onda kada se nasilje primenjuje bez poštovanja izvesnih pravila. Latentni terorizam rata postaje otvoren onda kada se krši međunarodno ratno pravo, koje predstavlja stari pokušaj da se međunarodni sukobi humanizuju (koliko je to moguće). I u ratu, dakle, mora da postoji zakonitost. Kršenje ratnog prava, kako u odnosu na pripadnike neprijateljske oružane sile, tako i u odnosu na civilno stanovništvo, pretvara oružani sukob u terorsku akciju. Ona to postaje, na primer, čim se koriste bojni otrovi, napadaju bolnice, streljaju ratni zarobljenici, uzimaju taoci, nasilno raseljava stanovništvo, primenjuje kolektivno kažnjavanje itd.

Ne treba naročito naglašavati da savremeni oružani sukobi u tom pogledu postaju sve više obeleženi terorskom komponentom. Jedan od razloga za to jeste odbijanje agresora da prizna da vodi rat, delimično i zato da bi izbegao međunarodnu osudu. Drugi, pravi, razlog jeste u tome što međunarodni sukobi, zbog jake ideološke komponente, zbog toga što nisu samo sukobi interesa nego i nepomirljivih gledanja, dobijaju obrise građanskog rata, u kome je mržnja prema svakom protivniku mnogo jače naglašena i gde "viteško" ponašanje prema vojniku u suprotnom taboru počinje da izgleda nemoguće.

Vrhunac terorskog u mogućem međunarodnom sukobu i u današnjim međunarodnim odnosima uopšte predstavlja posedovanje i pretnja nuklearnim oružjem i ostalim oružjima za masovno uništavanje. Po definiciji, ova monumentalna pretnja, gde se broj mogućih žrtava računa na milione, upravljena je na nevojne objekte, u prvom redu na stanovnike velikih ljudskih aglomeracija. Uostalom, odnosi koji postoje između velikih nuklearnih sila otvoreno se nazivaju "ravnotežom terora", izrazom koji se u nas iz neobjašnjivih razloga prevodi ublaženo, kao "ravnoteža straha". Sve kalkulacije nuklearnih stratega svode se na to da će u slučaju atomskog rata u prvom udaru biti uništeno toliko miliona ljudi, da bi uzvratni udar ubio još više itd., itd. One dostižu svoju krajnost tzv. "sposobnošću nadubijanja" (*overkill capacity*), gde se premoć jedne strane računa tako što može *više puta* da ubije celo

stanovništvo druge, više puta nego što ova druga može da liši života celokupno stanovništvo prve!

Nuklearno oružje nikada se nije moglo dovesti u sklad s nekim osnovnim načelima ratnog prava, među koje, kao najvažnije, spada i to da je u ratu dovoljno uništavati samo neprijateljsku oružanu silu bez izazivanja izlišnih patnji. Nuklearno oružje ne samo što ne može da razlikuje vojne od nevojnih ciljeva, vojnike od neboraca i civila, nego je upravo usmereno na ove poslednje. Neutronska bomba je tako konstruisana da poštedi zgrade i materijal i da uništava samo živote. Efekti nuklearnog oružja, a naročito njime izazvano zračenje, takvi su da izazivaju dugotrajnu i tešku patnju i smrt.

Nuklearno oružje i nuklearna strategija imaju i porazne unutrašnjopolitičke posledice. Zbog katastrofalnih posledica koje može imati i najmanja nepažnja, počinje da vlada opsesija bezbednošću i tajnovitošću. O toj strategiji, od koje zavise životi ogromnog broja ljudskih bića, ne može se u potpunosti javno raspravljati, što onima koji odlučuju daje izuzetnu moć i dovodi do neumitne militarizacije. Povrh toga, u slučaju akutne opasnosti postoji i vremenski tesnac: odluka se mora doneti za nekoliko sekundi. I iz toga razloga ona mora biti poverena jednom čoveku ili sasvim maloj grupi. Ma koliko inače sistem bio demokratski, u ovakvim "trenucima istine" sve nuklearne zemlje postaju u stvari diktature, jer o životu i smrti odlučuje jedna ličnost koja tom prilikom ispoljava sve svoje osobine, uključiv i trajnu ili trenutnu poremećenost.

U oblast međunarodnih odnosa spada i tzv. "međunarodni državni terorizam". Reč je, u stvari, o terorističkim metodama koje vlade jednih država koriste da bi podrile i oslabile poredak u drugim državama. Ovaj oblik delovanja ima obeležja terorizma kao akcije protiv vlasti, samo što u pitanju nisu autohtoni teroristički pokreti ili pojedinci, već agenti stranih država ili ljudi koji rade po njihovom nalogu. Kako smo se ovom vrstom terorizma (a ne terora) bavili na drugom mestu, na njemu se ovde nećemo zadržavati.⁹³

Konačno, kada je reč o teroru, pitanje se može postaviti sasvim obrnuto. Šta međunarodna zajednica može da učini protiv terora?

Odgovor je nagovešten na samom početku ovoga rada. Kršenje najosnovnijih ljudskih prava, pa prema tome i sistem terora, nisu

93 V. Dimitrijević, nav. delo, str. 218 i dalje.

više “unutrašnja stvar” države, ako se iza toga učtivog izraza krije tobožnje pravo bilo kakve vlasti da na teritoriji koju kontroliše čini s ljudima šta hoće. Države su se toga odrekle pod pritiskom sopstvenog javnog mnjenja i poučene iskustvom da teror u jednoj zemlji po pravilu ima međunarodne posledice u vidu agresivnog ponašanja prema drugim državama.

Međunarodna osuda kršenja ljudskih prava i sistema terora otuda je moguća i legitimna, o čemu svedoči bezbroj odluka Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida da se ove organizacije ne ponašaju kao nepristrasni sudovi, već kao politička tela. Ova okolnost dovodi dotle da neki nesumnjivi terorski sistemi ostanu nepomenuti, dok se u drugim slučajevima staranje o ljudskim pravima pretvara u pokušaj subverzije onih poredaka koji se kritičaru ne sviđaju iz sasvim drukčijih razloga.

Čak i kada postoji međunarodna saglasnost, sumnja se u efikasnost ovakvih opštih osuda. Poznati su primeri Južne Afrike, Čilea i drugih zemalja, čije vlade godinama prkose međunarodnim odlukama. Bliža analiza pokazuje, međutim, da one uvek imaju nekog moćnog političkog ili privrednog zaštitnika, koji im olakšava izolaciju i podržava ih u daljem sprovođenju terora. Kada takve pomoći nema, i kada se međunarodni pritisak poveže s pojačanim otporom iznutra, terorski sistemi se ispoljavaju u svojoj pravoj, često zaboravljenoj biti. To su po pravilu nesposobne vlade, koje vode svoje zemlje u spoljopolitičke pustolovine, ekonomsku i društvenu propast, mada to uskraćivanjem informacija i neprekidnim pokazivanjem nasilja neko vreme prikrivaju čak i u očima navodno stručnih posmatrača. Pad grčkih pukovnika, Idi Amina, cara Bokase, Masijasa Ngueme i argentinskog vojnog režima svedoči o tom, povoljnijem kretanju. Sličnu sudbinu doživljava i urugvajska vojna hunta, na čije smo zločine više puta ukazivali.

Iako, dakle, međunarodna akcija protiv terora nije tako neuspešna kako na prvi pogled izgleda, ne treba joj pripisivati ni veliku moć. Borbu protiv strahovlade još uvek moraju da nose hrabri i dostojanstveni ljudi unutar svake zajednice.

BIBLIOGRAFIJA ODABRANIH DELA¹

KNJIGE I ČLANCI

- Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*, San Diego etc., HBJ-Harvest, 1973.
- : *On Violence*, New York, Harcourt, Brace & World, 1970.
- Bracher, Karl Dietrich: *Geschichte und Gewalt*, Berlin, Severin und Siedler, 1981.
- Chesnais, Jean-Claude: *Histoire de la Violence*, Paris, Laffont, 1981.
- Chomsky, Noam – Herman, Edward: *The Washington Connection and Third World Fascism. The Political Economy of Human Rights*, I, Boston, South End Press, 1970.
- Conquest, Robert: *The Great Terror*, Harmondsworth, Penguin, 1971.
- Crankshaw, Edward: *Gestapo. Instrument of Tyranny*, New York, Viking, 1957.
- Crenshaw, Martha (ur.): *Terrorism, Legitimacy, and Power*, Middletown, Wesleyan University Press, 1983.
- Dorđević, Jovan: *Socijalizam i sloboda*, Beograd, Prosveta, 1982.
- Glišić, Venceslav: *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Rad, 1970.
- Hasselblatt, Dieter (ur.): *Orwells Jahr – Ist die Zukunft von gestern die Gegenwart von heute?*, Frankfurt, Ullstein, 1983.
- Herman, Edward: *The Real Terror Network*, Boston, South End Press, 1982.
- Hoefnagels, Marjo (ur.): *Repression and Repressive Violence*, Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1977.
- Horkheimer, Max: *The Authoritarian State*, Telos, 1973.
- Howe, Irving (ur.): *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century*, New York, Harper & Row, 1983.

¹ U svim navedenim radovima postoje dalji uputi na literaturu.

- Kogon, Eugen: *Država SS-a. Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb, Globus, 1982 (prevod Drage Ungaro).
- Kuljić, Todor: *Teorije o totalitarizmu*, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1983.
- Kuper, Leo: *Genocide*, New Haven, Yale University Press, 1982.
- Ljudske slobode i prava*, Beograd, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, 1968.
- Macfarlane, L. J.: *Violence and the State*, London, Nelson, 1974.
- Merleau-Ponty, Maurice: *Humanism and Terror*, New York, Beacon, 1969 (originalno francusko izdanje iz 1947. godine teško je dostupno).
- Milošević, Nikola: "Socijalna psihologija staljinizma", *Filozofske studije*, XV, 1983.
- Neumann, Franz: *Behemoth*, London, Gollancz, 1942.
- Oppenheimer, Martin – Canning, Jane: "The National Security State: Repression Within Capitalism", *Berkley Journal of Sociology*, 1978-1979.
- Perlmutter, Amos: *Modern Authoritarianism*, New Haven, Yale University Press, 1981.
- Schmidt, Alex: *Political Terrorism*, Amsterdam, Nort-Holand, 1983.
- Sperber, Manes: *Sieben Fragen zur Gewalt. Leben in dieser Zeit*, München, DTV, 1983.
- : *Zur Analyse der Tyrannis*, Wien, Europa Verlag, 1975.
- Stohl, Michael (ur.): *The Politics of Terrorism*, New York – Basel, Marcel Dekker, 1979.
- Stohl, Michael – Lopez, George: *The State as Terrorist*, Westport, Greenwood 1984.
- Suter, Daniel: *Rechtsauflösung durch Angst und Schrecken*, Berlin, Duncker & Humblot, 1983.
- Štajner, Karlo: *7.000 dana u Sibiru*, Zagreb, Globus, 1971.
- Trocki, Lav: "Terorizam i komunizam", *Iz revolucije*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1971 (prevod Radomira Ventrurina).
- Walter, Eugene V.: *Terror and Resistance*, Oxford University Press, 1972.
- Wiesbrock, Heinz (ur.): "Die politische und gesellschaftliche Rolle der Angst", *Politische Psychologie* 6, Frankfurt, 1967.
- Wilkinson, Paul: *The New Fascists*, London, Pan, 1983.

TEMATSKI BROJEVI ČASOPISA

The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences (Philadelphia), mart 1966.

Argumenti (Rijeka), 1/1978.

Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), 3/1979.

Delo (Beograd), novembar-decembar 1984.

Human Rights Quarterly (Baltimore), Vol. 5/2 (1983).

Pitanja (Zagreb), 10/1977.

Pogledi (Split), 1/1984.

VOJIN DIMITRIJEVIĆ **STRAHOVLADA**

Izdavači:
Peščanik i Fabrika knjiga

Urednice:
Svetlana Vuković i Svetlana Lukić

Dizajn korica:
Slaviša Savić

Štampa:
Standard 2

ISBN: 978-86-86391-31-5

Peščanik: www.peščanik.net

Fabrika knjiga: www.fabrikaknjiga.co.rs